

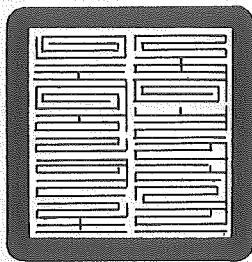
KELETKUTATÁS

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1988. tavasz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

**BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL**
közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

R. Várkonyi Ágnes , Búcsú és emlékezet. (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben)	3
Bese Lajos , Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok Titkos Történetében II.	25
Zimonyi István , Egy mongol hadifogoly vallomása az 1240-es ostrom idején,	39
Miklós Pál , „Kína művészete” (Állandó kiállítás a Ráth György Múzeumban)	46

SZEMLE

Könyvek

Hegy Klára – Zimányi Vera, *Az oszmán birodalom Európában* (Dávid Géza) **63** – Vásáry István, *Az Arany Horda* (Zimonyi István) **65** – Erdélyi István, *A magyar honfoglalás és előzményei* (Róna-Tas András) **68** – *Tanulmányok 1986* **72** – Ecsedy Ildikó, *A három királyság története* **72**

Konferenciák

Közép-Ázsia: Hagyomány és változás. Második Európai Közép-Ázsia szeminárium (Molnár Ádám) **73** – 30. Állandó nemzetközi altajisztikai konferencia (Sárközi Alice) **76** – V. Nemzetközi Mongolista Kongresszus (Birtalan Ágnes) **77** – Nemzetközi Kőrösi Csoma szimpozionium (Bethlenfalvy Géza) **80** – 28. Nemzetközi főiskolai hét: A Délkelet-Európai államok és az oszmánok (Dávid Géza) **82** – Magyar-török történelem vegyesbizottsági ülés (Dávid Géza) **83**

Krónika

Ecsedy Ildikó, A Kőrösi Csoma Társaság **85**

Krónika, 1987 (Dávid Géza) **91** – Akadémiai doktori tézisek megvédése: Uray Géza (Róna-Tas András) **96** – Kandidátusi értekezések megvédése: Sárközi Alice (Birtalan Ágnes) **97** – Mándoki Kongur István (Berta Árpád) **98**

In memoriam Akaki Sanidze (Bíró Margit) **100**

A Kőrösi Csoma Társaság tagjai 1987-ben. **103**

Nyelvi rejtvénytár. Készítették: Iványi Tamás (arab); Raj Tamás (héber); Székács Eszter (japán); Galla Endre (kínai); Kenessey Mária (török) **109**

Angol nyelvű összefoglalók / Brief Summaries of the Papers **133**

A borítón: Kínai porcelán váza a 17. századból (Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum)

R. Várkonyi Ágnes

Búcsú és emlékezet (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben)

Kőrösi Csoma Sándor kortársai, a reformkor gondolkodói és politikusai többek között azért bírálták hevesen a magyar történetírást, mert „Ütköztetelés elég van törtéánkban, mintha bizony a szisztematizált emberöklés volna az emberi lélek fényoldala, de olyan, mely a kornak, melyről ír sajátosságait, a nép (a köz) belső érdekét – gondolkozását, véleményét – tükörbe állítaná előttünk – nincs.”¹

A kritika a török háborúk korára változatlanul érvényes ma is. A hadieseményekről jobbnál jobb feldolgozások születtek és születnek. A háborút átélő lakosság véleményéről egy évszázad óta sommás nézet él, valójában érdemi kutatások régebben nem igen történtek e tárgyban. Az újabb nemzetközi kutatások követelményeit ismerve annyi ma már mégis nyilvánvaló, hogy a visszaszoruló török és a magyar közvélemény kérdésköre hatalmas terület. Időhatárait némi megszorítással Zrínyi és Mikes neve jelöli. Témakörei: a hírszolgálat, a magyar és a Habsburg politikai kultúra, a politikai gondolkodás, a mentalitás, az oszmán birodalom haditervei, a hazai törökség szokásai, a nemzetközi röpiratirodalom, a 17. századi magyar nyelv török szókincese és még sok más terület. Mindehhez több módszertani feladat és olyan elméleti kérdések megoldása járul, mint a közvélemény kialakulása, a döntéstudomány, a hagyományok és értékrendszerek, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Valójában a török világról alkotott közvélemény rekonstruálása interdiszciplináris feladat.²

A történész mindebből csupán néhány eddig számba nem vett jelenségre és a kutatás várható eredményeire hívhatja fel a figyelmet a rendelkezésre álló keretek között.

Régi megállapítás, hogy az elmúló török világnak néhány naplón kívül nincs korabeli magyar irodalma. A magyarországi események egykorú nemzetközi irodalmát ismerve, ez a hiány régebben felmentett a kutatástól. Ma viszont kihívás, amire felelni kell. Ismeretes: német, angol, francia, olasz, spanyol művek sokasága örökítette meg a magyarországi török háborút, és a több száznyi Zeitung-, Relatio-, Diarium-szerző egytől egyig azt hangsúlyozza, hogy azért írt a magyarországi török háborúról, mert a közönség kíváncsiságát kellett kielégítenie.³

Magyarország viszont kiejtette volna tudatából a búcsúzó török világ emlékét? Tény, hogy a kor magyar írói, emlékiratszerzői szembetűnően szűkszavúak. Töredékes utalásokkal és néhány mondattal tudósítanak a kora újkori magyar történelem egyik legfontosabb változásáról.

Jól jelképezik a lényegét a legnagyobb szerzők művei.

Bethlen Miklós Önéletírásában hangsúlyozta, hogy 1664-ben személyes elkötelezettséggel vállalta a török háború ügyét. Még mint a nagy politika beavatott ifjú inasa – Erdélyből a szentgotthárdi győzelem hírére elindult Csáktornyára, és útközben értesült a vaskéri békéről – elhatározta: „ha a velencések még hadakoznak a törökökkel Candiában, odamegyek.”⁴ Az 1680-as évek török háborúi viszont mintha már

kevessé foglalkoztatták volna. A korszakfordító eseményre csak utal: „Anno 1683 lón a töröknek rettenetes nagy hadakozása, Bécs alá, melynek egyik szárnya a tatár khán negyvenezer tatárral, százezer lóval és mindenestől fogva négyezer szekérral általméne az országon, úgy mint barátunk, szolgatársunk”.⁵

Rákóczi Vallomásaiban a személyes sorsát is eldöntő nagy eseményt egyetlen melékmondatban összegezi: „Miután a barbárokat ismét megverték Esztergomnál, s Újvár, Esztergom, Buda váraikat elvesztették, ügyük végső romlásba jutott kapkodtak mindenfelé”.⁶

A távolságtartás e furcsa jelenségét azonban leginkább Mikes Törökországi levelei jelképezik. Pontosabban az, ami eddigi tudásunk szerint hiányzik belőlük. A mű mintegy egyharmad része a török világgal foglalkozik. Ezek azonban nagyrészt fordítások, eredetileg angol, francia, olasz munkák részletei vagy kivonatai. Viszonylag kevés a friss élmény, az eredeti rodostói megfigyelés. Közvetlen magyarországi törökemléket, a török háborúk erdélyi élményeit azonban a valóban gondos, sőt bravúros irodalmi és filológiai elemzések nem mutattak ki.⁷ Annál különösebb ez, mert Mikes sokat utal gyermekkorára, és az elhagyott hazára. Erdély török protektorátus alatt élő emberei között serdült fel, majd Rákóczi mellett olvashatta az 1705-ben kiadott Török Áfiumot. Sőt a magyarországi török világ elmúlását átélő szemtanúk között élt Rodostóban is. Mégis például a 63. levélben úgy írja le Bandello nyomán Konstantinápoly megvételének és Mehmed császár kegyetlenségének történetét, hogy kihagyja az olasz szerző művéből a magyar történelemre utaló részt. Nevezetesen a következőt: „amikor (Mehmed) be akarta venni Belgrádot, akkor érte az a híres vereség a keresztény fegyverektől, Hunyadi Jánosnak vezérlete alatt, akit a fehér Hunyadinak neveztek és a dicső Korvin Mátyás apja volt.”⁸

Feledékenység? Távoltartás? Vagy értékítélet? Miért hallgatnak a török háborúk magyar kortársai? Mert nincs magyar közvélemény?

A török háborúkkal kapcsolatos magyar közvélemény milyenségéről Acsády Ignác még a múlt században megállapította: „a nagy nemzeti társadalom hidegen vette a világtörténeti eseményt ... hiszen bármi hön óhajtotta egykor a török iga alóli föl-szabadulást, az immár olyan módon történt, hogy a megmaradt csekély lakosság a multat eszményi állapotnak tekinté a rettenetes jelenhez képest s mindenütt fájdalomosan emlékezett vissza 'az annak előtte való boldogabb időkre'”.⁹ E megállapítást pedig mint alapvető tételt vették át az egymást váltó történészgenerációk.

Fölösleges találgatnunk, hogy Acsády ezzel mennyiben tette le a voksát a magyar történelmet csak a török, vagy csak a Habsburg orientáció zsinórmértékéhez szabott régi vitában. Véleményét még a török orientációt különben hevesen elítélő Szekfű Gyula is elfogadta.¹⁰ Ez nagyon is érthető. Ismert és kevésbé ismert források tömege még a gyanúját is elaltatta annak, hogy a magyar társadalom ne kívánta volna vissza a török világot. Esterházy nádor felterjesztését csaknem mindenki idézi: az ország adóban két év alatt többet fizetett, mint amit az elmúlt évszázadban összesen a töröknek adott. Szekfű is hivatkozik a magyarok javára elfogultsággal nem vádolható Flamitzer hadbíró megállapítására: a lakosság eladja gyerekeit a töröknek, hogy fizethesse a német adót.¹¹ Kimutathatjuk, hogy a háború évei alatt a hadviselés viszonyai következtében Lipót császár és magyar király nevében kiadott rendeletek ugyanolyan szankciókkal szorították szolgálatra, fizetésre a lakosságot, mint a

török: „az anyától szopott tej is keserűre fordul”, „még a bölcsőbeli gyereket is kard-élre hányatják”, „az ártatlan csecsemőknek se fog kedvezni”. A panasziratok katasztrofális viszonyokról tájékoztató részleteivel könyvet tölthetnénk meg, s kiemelhetnénk innen indulatos szavakat a kíméletlen keresztény katonákról, akik a pogánynál is kegyetlenebbek. Hosszan idézhetnénk a Habsburg kormányzat dinasztikus abszolútizmusát bíráló és korszerűbb berendezkedést kívánó magyar felterjesztéseket. Sőt előszámlálhatnánk a császári udvar nem egy tagjának a reális viszonyokat ismertető sorait is. Olyan kijelentést azonban sehol nem találunk, hogy a magyarok a török időket kívánták volna vissza.¹² De ellenkezőjét sem. Acsády következtetése így logikusnak tűnt.

A vasvári békét követően, az 1660–1670-es években a kényszerhelyzet, majd a francia politika főleg az északkeleti országrész társadalmában táplálta erősen a török orientációhoz fűzött reményeket.¹³ De már 1683 után Thököly is többször megpróbálja, hogy csatlakozhassék a Szent Ligához. Egykori tanácsosa, Szirmay István, majd végrendeletében tudósít róla, hogy 1685-ben titkos megbízással küldte őt ura a bécsi udvarba; Thököly felajánlja kardját Lipót császárnak és Szkander bég példájára harcolni fog a török ellen. Mikor pedig Thököly végleg a török oldalára szorult, kiáltványai visszhangtalanok maradtak. Egykori katonasága más magyar ezredekkel együtt mindvégig a Szent Liga csapatainak kötelékeiben harcolt. Az 1690-es években, az oszmánok részleges sikerei idején török támogatással biztatva sem lehet többé számottevőbb rétegeket megmozgatni sem a Királyságban, sem Erdélyben.¹⁴

Az 1680-as évek magyar társadalmáról hitelt érdemlő módon nem lehet bizonyítani, hogy vissza kívánta volna a török világot. De ha így van, miért nem beszélt róla? Vélemény nélküli társadalom lenne a török háborúk korabeli Magyarországnak társadalma? Hiányzott volna még a közvélemény Magyarországon? Vagy ellenkezőleg, már ebben a hallgatásban létezett? Bármilyen is a válasz, a magyar közvélemény milyensége a kor objektív megítélésében is fontos, koncepcionális elem. A hazai történelem nagyobb, egyetemes összefüggéseibe illeszkedik.

Vizsgálható-e racionális módszerekkel a 17. századi magyar közvélemény? A közvélemény újkeletű fogalmi meghatározásait is figyelembe véve ismeretes, hogy a kora újkori Európa rendkívül összetett jelensége, kialakulása bizonyos fejlődési szintet követel meg, többek között erős közhatalmat, publicisztikát, kifejtett hírközlési rendszert.¹⁵

Magyarország hírszolgáltatása elút a korabeli nyugat-európaítól. Még nincs újság. De tájékozódásra azért a legkisebb közösségnek is szüksége van. Hírek nélkül, különösen háborús időkben elképzelhetetlen nemcsak bármilyen döntés, de még a túlélés is. Akár végvári kapitány, akár politikus legyen is, akinek cselekedni kell, tájékozódás nélkül elveszett. 1526 után a kényszerhelyzet új politikai kultúrát kívánt, s a magyar társadalom az európai művelődés újabb és újabb hullámain befogadva és viszonyaihoz formálva, kialakította a tájékozódás sajátos módjait is. Nyugat-Európából tekintve ez a tájékozódási kultúra mérhetetlenül archaikus, közelebről megvizsgálva viszont kiderül, hogy rendkívül célszerű, és a nyomorúságos viszonyok között meglepően jól működő. Nyilvánvaló, hogy a nádor, a kancellár, a bán, általában az ország főméltóságviselői másként szerzik be értesüléseiket, mint az egyszerű várkapitány

vagy köznemes. A mezővárosi civis és a jobbágy tájékozottságát a császári udvarban élő főúréval össze sem lehet hasonlítani. Mégis, mivel a hírközlésben hierarchikus szervezet érvényesül, s az elit értesülései is gyorsan leszivárognak, elterjednek, éles határ sem vonható a társadalom különböző rendjei között. A Habsburg kormányzat már egy évszázad óta tudatosan él a közvéleményformálás válogatott eszközeivel.¹⁶

Új kíváncsisággal, az eddigieknél behatóbb módszerekkel vizsgáltuk tehát meg az 1680-as évek levelezését. Ezekből a különböző hazai, erdélyi és szlovákiai családi levéltárakból, a Rákóczi, az Apafi, az Esterházy levéltárakból feltárt, főleg magyar, ki- sebb részben latin nyelvű, többségben kiadatlan levelekből bontakozott ki a mintegy három évszázados tetszalál után az elmúló török világ képe a magyar közvéleményben.

A források műfaji meghatározása nyilván sok vitára ad még okot. A hagyományos levél, missilis vagy „funkcionális missilis” tartalmát tekintve sokféle lehet, többek között: tudósítás, kémjelentés, beszámoló vagy hír-levél. A tudósító-levél, hír-levél nem magyar jelenség. A Fuggerek gazdasági hírszolgálatra is példa rá, hogy a hírközlő levélnek a sajtó előtti Európában gazdag múltja van.¹⁷ Magyarországon pedig a tájékoztatásnak ez a módja az 1680-as években még nagyon jól működik. Évszázados gyakorlatban csiszolódott, s szigorú szokásrend szabályozta.

A végváriak nemcsak a harcokról írtak, vagy sérelmeiket panaszolták, mindenről tudósították egymást rendszeresen. Iratlan kötelesség, hogy a távollévő családtag, a peregrinus diák, a vármegyei és városi követ küldjön hírt az otthoniaknak, a közösségnek a világ eseményeiről. A tudomány emberei több évszázad óta levelekkel hidalgják át a műhelymunkához szükséges távolságokat. A különböző előljárók, a tisztartók, főkapitányok, főispánok, levélhordó legények seregét tartották és különleges szervezőképesség, bátorság, tapasztalat, lelemény kellett hozzá, hogy hétről hétre áttörjék a behavazott utak, árvizek, hadvonalak, járványok és még mennyiféle más körülmény akadályait. Megküzdeni az elszigeteltséggel talán nehezebb volt, mint megvívni a mindennapos védelmi harcokat. A magyar állam rendi főméltóságai, a nádorok, országbírók, kancellárok, s az erdélyi fejedelmek meghitt emberek – túlon túl modern kifejezéssel élve – hírszerzők – sokaságát foglalkoztatták.¹⁸ Természetes reflexe volt ez a magyar politikusoknak, akik úgy vélték, hogy a Habsburg kormányzat nem tájékoztatja őket az országot illető dolgokról. Bár hozzátartozik az igazsághoz, hogy még nincs is újkori értelemben szervezett tájékoztatási rendszer. Az uralkodók, diplomaták saját külön tudósítókat küldenek Buda alá. A különböző hadseregek fővezérei ugyancsak saját tudósítókat, írókat és rajzókat hoztak magukkal. Az első kézből vett hír, a jólétesültség érték és előny, hiszen saját szempontjaik szerinti érdekeikhez igazítva közölhetik a nagyvilággal a történeteket.¹⁹

A hírközlő levelek további ugyancsak nagy csoportja a kamarai tisztek, harmincadosok, sőtisztek kezéből került ki. A központi hivatal alsószintű embereinek szolgálati kötelessége volt, hogy tájékoztassák feletteseiket, mit beszélnek a jövő-menő emberek, mi hír hallatszik a vámok körül, a piacon, vagy a vendégfogadóknak.²⁰

Az 1680-as években keltezett magyar levelekből szinte árad a türelmetlenség, mindenki tudni akarja, mégpedig mielőbb, hogy hol, mi történik. 1686-ban pedig valóságos hír-éhségről beszélhetünk Magyarországon. Az írásokban visszatérő fordulat: „Hír nélkül ne hagyjon”; „Emberét mindenfelé járattassa, tudakoztassa, mivel és

mely felé fordulnak a dolgok”. A kapkodva papírra vetett sorok, a hosszú, részletes beszámolókat szerint a hírközlés kényszere sem kisebb. A friss hírek, az időben értesültség értékét jól jelzik a levelek visszatérő fordulatai: „ezen órában”, „most érkezett”, „most hozták híret, hogy ...”, s a talán legjellemzőbb: „minden órában igen kapnak az Erdély felől jött híreken.”²¹

Jogos a kérdés, hogy mennyiben tükrözik a köz véleményét ezek a szövegek?

Azt bizonyosan tudják, hogy miről beszéltek, mit tudtak az emberek. A levelek legtöbbször így kezdődnek: „Beszélük” ... „Tudósítás jött” ... „Hozzák hírel” ... „Hír érkezett” ... „Olyan hír is van” ... „Hallottuk” ... „Bizonyal beszélük” ... „Ma forgott oly hír is” ... s a bizonytalan híre egy Mikes tollára illő fordulat: „érkezett ma fülheggel értett hírem”.²²

Hírközlőiket többnyire nem nevezik meg. Csak így említik: „Kémem” .. „Meghitt emberem” ... „Egy paraszt” ... „Egy ember” ... „Egy kereskedő” ... „Meghitt szabadosom, aki törökül és rácul tud” ... „Jászvárosi ember” ... „Levélíró” ... „Egy zsoldos rác” ... „Szökevények” ... „Katonáim” ... „Makói emberek” ... „Sebes katonák, kik Buda alól jöttek” ... „Egy meghitt emberem, kinek Csanádon az aga udvarában ismeretsége van”. Sűrűn előfordul már hírközlőként a „posta” is. De nem állíthatjuk, hogy miként már külföldön, Magyarországon is a postamesterek gyűjtenék össze, küldözgetnék tovább a hírleveleket.²³

A tudósítók többnyire névtelenek. A levélírók ismert emberek: végvári kapitányok, a fejedelem megbízottai, a nádor, az országbíró, a vármegyei tisztek familiárisai, „főemberszolgái”, a szolnoki harmincados, a tokaji, kassai kamarai tiszt, bírók, a városok előljárói, neves személyiségek.

A török hírek származási helyét tekintve 1686 nyarán akár Raguzától Jászvárosig, Bécstől Drinápolyig is meghúzhatjuk a kört. Természetesen 1686-ban legtöbb hír Buda alól és a többi török vár környékéről jön. A nagyvezér táborából, s az úgynevezett „császár útja”, az Eszékről Budára vezető út környékéről, a felmentő török sereg útonaláról ugyancsak sokan szereznek és kapnak híreket 1686-ban.

Különös figyelmet érdemelnek a hírforrások is. Nagyon különbözőek. A visszatérő fordulatok az értesülés hitelességét hangsúlyozzák: „Aki szemével látta” az beszéli ...”, „Elfogott levelek”-ből tudja ...”, „Carulus herceg szolgája” mondta ...”, „A táborban beszélük ...” „Szökevények a török táborból ...”.

Sok a törököktől származó értesülés: „Foglyok”, „Török rabok” mondják ...”, „Az aga borbélyátul tudja”.

S a jólértesültségnek vannak időtlen formulái. Mégis egy máig alig tudomásul vett világról közvetítenek üzeneteket: „Az agának pedig a felesége a konyhán beszéllette, hogy az pasának az csausza úgy mondotta az urának ...”²⁴

Hova tűntek a történelmi idők mindennapi beszélgetései? Mit mondtak, mit togtak, mit közöltek egymásnak az útonjárók, a táborokban, piactereken, vendégfogadóknak megfordulók? Sokáig úgy hittük, hangjuk örökre elszállt, szavaikat megtették a fősvény századok. Most mégis vitába kell szállnunk egykori önmagunkkal. Valamennyi még most is megmenthető ebből a múltkő anyagból.

Természetesen az utókor kételkedő. Mennyiben pontosak ezek az innen-onnan szerzett értesülések? Bizonyos, hogy sok a kósza hír, a túlzás, a szóbeszéd. De még ezeket se ajánlatos lesöpörni asztalunkról. Az ilyen információk árfolyama szinte

napról-napra emelkedik. A diadalmasan előretörő divatos új disciplina a mentalitás-történet nemes anyaga a közbeszéd, a korabeli gondolkozási színről, közérdeklődésről, hiedelem világról tájékoztat. A lényeg mégis az, hogy ha megvizsgáljuk a német, angol, olasz naplókat és tudósításokat, meglepve tapasztalhatjuk, hogy ugyanilyen, vagy hasonló hírforrásokat jelölnek meg ők is.²⁵

Mindinkább fontos tudnunk, hogy a magyar hírlevélírók igyekeztek pontos értesüléseket szerezni. Az említett fülhegygel hallott hír arról szólt, hogy „az tatár Galacz nevű helyig Moldvában kiérkezett, (a hír) bizonyosabb voltáért, sem éjet sem napot várván mindgyarást elküldöttem az két országra, megértvén ezen híreknek bizonyosabb relatiókat.”²⁶

Tudunk holtfáradtan, kisebesedett lábbal érkező hírhozókról, akik „nem szánván érette fáradságot”, „meghallván a török jövetelit”, máris fordultak vissza. Nem egy esetben ezek a hírközlő levelek a szaktudományban ismeretlen vagy kellően nem ismert mozzanatra hívják fel a figyelmet. A májusi tudósításokból például nagy biztonsággal állítható, hogy a török hadvezetés 1686-ban támadó hadjáratot tervezte megelőzni Buda ostromát.

Babocsay Ferenc veszprémi kapitány például május 8-án írja: „Az török hírek felől ezt írhatom Nagyságodnak, hogy ezen múlt héten ugyan magam fiát, Roboz Mihály hadnagy urammal küldöttem volt szintén a Duna mellé a Császár útjára. Istennek hála jó szerencsével jártak, jó öt törököt hoztak, s három fejet, mely török rabokat egymás után megh examinálván, azt beszéllik, hogy már az eszéki hidat két basa népe őrzzi, de az két basa népe mennyi törökből álló lényen, nem soknak mondgyák ugyan, de bizonyosan nem tudgyák; beszéllik azt is, hogy a török Császárnak, intentuma s parancsolattya szerint mind Budát, Fejérvárt, Simontornyát, Kanizsát és Szigetvárt megrakták gyalogsággal, az kik azon végházakban mind addig benn fognak mint egy őrzőül resideálni, valamig Csillagh basa (aki Landorfejérvárot vagyon) az harmadik boncsokot ki nem teteti; Az elsőt, amint ezen rabok mondgyák, húsvét hétfőn tétette ki, aki az ő modgyok szerint az táborozásnak jelensége; A másodikát az után egy holnappal, az harmadikat ismét az után egy holnappal, mely holnap elmulván, a Csillagh basa a lovassal, a hova szükség lészen, megh fogh indulni.”²⁷

A török hadjárat nagy előkészületeiről ír a brassói bíró is egy kereskedő tudósításából 1686 június 8-án: „Onnét belől Adrianapoly felől érkezvén egy kereskedő ember ide Brassóban, megérkezvén (!megkérdezvén) az hírek felől, épen az táborból jönni lovak szedetése végett, mondotta, egyszersmind is az töröknek nagy készen létét és aparatussal épen (mivel azont is látotta) az minéművel Cserehim alatt volt, bizonyosan hozta, és nékem referálta, szemével hogy látta volna számtalan hadait, kiváltképen az anatóliai basáknak fényes készületjeket, vas derékjakat mindenek felette extollálta, lévén szerecsen hada is az vezérnek, és rettenetes, tengeren tul hozott sokaságu népe, kivel ma három hete (mondása és számlálása szerint) az janicsár aga elől menvén, utána való hétfőn az vezér ... oly dispositióval utnak indulván, hogy Sophian által Nándor-Fejérvárra menne 30.000 tatárokat és havasalföldi vajdát magához vévén.”²⁸

Ezekből a levelekből akár több kötetrevaló is kikerekedik. Feldolgozásuk a jövő történéseire vár. Most csupán egy különleges pillanatra, a véleményváltás törté-

nelmi pillanatra hívjuk fel a figyelmet. Még nagynak, félelmetesnek, legyőzhetetlennek látják a százötven éves hódítót, de már ráébrednek, hogy a török világ elmúlik feltartóztatlanul. Az első pillanat ez, amikor már az országos közvélemény szintjén számbaveszik a félreérthetetlen tényeket, amikor biztosan tudják: a másfél évszázados ellenfél most valóban legyőzhető.

A véleményváltás természetesen nem egységesen alakul ki az egyik pillanatról a másikra. Már 1683 után kimutatható, hogy a magyar közvéleményben is számolnak az Oszmán hatalom összeomlásával, 1684 kudarca, Buda megghiúsult ostroma azonban ismét a török birodalom legyőzhetetlenségének nézeteit erősítette meg. 1686 elején még felelős politikusok is úgy vélik, a Szent Liga hamarosan békét köt. Még nagyon sok a szorongó hír „a győzhetetlen császár erejéről”. A harcoló török katona szinte még ugyanolyan mesébe illően félelmetes, mint Mohács évszázadában. Olyan vitéz, mint a Szigeti veszedelemben. 1684 után, mintha Zrínyi húsz évvel azelőtt elhangzott véleménye lenne ismét időszerű: „A török anélkül, hol győzne, mindig győz, hacsak nem marad legyőzött. Benne a mesebeli Anteus öltött testet, aki mindannyiszor visszanyeri erejét, valahányszor a földet érinti.”²⁹

1686 elején az Oszmán hatalom még nem legyőzött. Az ostrom elején a hírhozók dicsérik, sőt csodálják Buda védőit. „Budán vitézül harcolnak”, „derekasan keménykednek”. Elismeréssel ecsetelik a janicsárok vállalkozó kedvét, vitézségét. Hírül viszik „a jól őrzött Budáról” a vezér, Abdurrahmán végső elszántságáról tanúskodó választát. Minél nagyobb az ostromlók bátorsága, minél hatalmasabb a véráldozat, annál nagyobbak tűnik az ellenfél ereje is.

1686 augusztus 3-án 9 órakor a szolnoki harmincados írja: „Az hadak Fejrvartul mind Budához takarodtanak, csak készülnek erősen az harchoz, az Keresztes mezeire adott az pogány helt, ottan akar meghverekedni. 30 julii szökött ki négy rácz Budáról, kikkel az Herceg sátoránál beszéllet az debreceni posta, Turi János, azt referálta, többen nincsenek negyed fél ezer embernél benn a várban, igen vitézül viselik magukat, s mind inkább azon volnának csak éppen, resolválnák (magukat) az halálra. Sze-meivel látta azt is a posta, (hogy) 31 julii két agát Budáról az vezér kiküldött pleni-potenciájával az török császárnak, ha az Herceg czedál Budának, Egret resignálják, kész békességet csinálni eő Felségével. Az harc, ugy gondolom, megleszen az második hétben, mert az Török mind által takarodott az eszéki hidon ... Die 1-ma Augusztii két Colonellus volt benn Budán, az ki Budát kérte, olyan válasza lett, hogy Constantinápolban vagy az kulcsa.”³⁰

Különböző országrészekről származó hírközlő levelek mind a törökök nagy erejéről tudósítanak. Érthető, hogy az erdélyi hírek „sok törökről, tíz ezer tatárról, a rettenetes had készülődéséről” szólnak. Nem vélekednek másként a Dunántúlon sem.

Gyöngyösi Nagy Ferenc 1686 július 17-én kelt levele a következőkben adja tovább egy török, ahogy ő nevezi „derék ember Iszpaia” véleményét: „Kérdezte azt is ugyan azon Iszpaiatul, hogy ha Eszéknél vagyón-é derék török tábor? Azt mondotta az Iszpaia: ja (hja), bizony nincs jámbor, valami kevés vagyón, ki hidat őrzi, három négy öt ezer lehet. Azt is kérdezte, ha Budát megh vehetik az keresztények, arra azt felelte, bizony jámbor Buda nem fél, csak mint harmadéval, egyszer elszöknek alá, puskákat ott hagyják.”³¹

Sok hír foglalkozik a felmentősereggel: „erős had takarodik fel, kiváltképpen az

janicsárságh, parancsolattya vagy az vezérnek, ha mind egy szálíg elvesznek is, Budát megsegítsék. Az egész török tábor száma másfélszáz ezer lévén". Az országszerte, de kiváltképpen a Tiszántúlon zajló helyi harcokról ugyancsak sokat beszélnek. Rengeteg rémisztő hír kering a Dunántúlon is. A török elfogdossa a magyar parasztokat is, a keresztények fejbőrit a fővezérhez viszi.³²

Károlyi László Szatmár vármegye főispánja 1686 július 10-i jelentése szinte a végvári harcok hangulatát idézi. Szatmártól fél mérföldnyire éjszaka a váradi török beütött, rabokat szedett, az ott való magyar hadak utánuk mentek, elérték, a rabokat visszavették, két török fejet hoztak, egyet aki előttük járó volt, egy élő törököt és egy zászlót „Istennek hála szégyenvallással mentek vissza.”³³

Ilyen és hasonló szubjektív megjegyzést gyakran olvashatunk, de összességében a hírlevelekre általában tárgyilagosság, objektív hangnem jellemző.

1686-ban mintha egész Magyarország szorongva figyelné, mi lesz. S ez a figyelő Magyarország nagyon sokmindent észrevesz. Nemcsak az Oszmán Birodalom romlását, gyengeségét tanúsító tényeket látja, hanem tévedhetetlen biztonsággal állapítja meg: a török legyőzött. Tudják, a hadszíntér messze túlterjed Magyarország határain, s a külső csataterék hírei is elég gyorsan eljutnak hozzájuk. Ezek közül Mikes Kelemennek, az író nagybátyjának, Zabolán 1685 szeptember 14-én kelt leveléből idézünk: „Szintén ez órában érkezék a vajda őnagysága levele, melyben írja, hogy Drinápolyból az kapitánya írja, hogy a tefterdár pasát indította meg a császár Ibrahim szerdár pasa segítségére, olyan rendkívül való haddal, a régi spájákat is melléje adván, kik eddig való szokás szerint az fővezér és Muhamet zászlója nélkül táborba soha nem szoktanak menni, de most azokat is elkergették, mivel az tengeren az keresztényeknek nagy triumfusok lett ...”. A veszprémiek megfigyelik „harmadfél száz ... tevéket nagy málhássan Budára haitották volt, ismét most Budáról málhásabban s nagyobb terhel vissza Eszék felé ...” Fontosnak tartják, hogy a kozákok nem hódolnak a Portának. Egerben nincs elég élelem, nagy az ellentét a janicsárok és a „közönséges törökök között”. „Nagy a sírás-rívás közöttük az minapi veszedelem miatt. Temesvár vidékéről az mely törökök táborban mentenek vala az szerdarhoz, azok mindinkább vissza jötenek, feleséget, gyermeket szekérré rakván mind Nandorfeirvár felé viszi allá.”³⁴

A harcok magyar átéelőinek mélyreható megfigyeléséről az egri csatát ismertető Ónodon keletkezett magyar beszámoló tájékoztat. 1686 júliusának egyik napján a tiszai császári hadtest kötelékébe osztott magyar ezredek kicsalták és megtámadták Oszmán egri pasa seregét. Időközben Heissler ezredes dragonyosai és lovasai is harcba szálltak, s az egész napos küzdelem végül a keresztények győzelmével végződött. A pasa elesett, és Buda védőinek az egri őrség élelmiszer utánpótlásáról, a nagyvezérnek a felmentő sereg támogatásáról kellett lemondania. A budai ostrom sikeréhez ily módon hathatósan hozzájáruló haditetről gróf Caraffa hadtestparancsnok jelentést küldött a Haditanácsnak, és megemlékezett róla többek között Richard hadmérnök naplója, s a karlócai béke alkalmából a háború történetét összefoglaló mű.³⁵

Mindezekhez képest az ónodi beszámoló lényegesen többet mond: „Tegnapelőtt reggel megindulván Gombois, Petneházi Uramék és az ónodiak is, utána nyomakodván az németsegh is Eger felé egész estigh tartott az harcuk Eger alatt, és mind addigis semmit sem adott a pogányságh az magyarságon valamigh a német seregeket arra menni

észben nem vették, azt észben vévén, meghfutamodott, de az előtt mind az török, mind az magyarságh csak nem estigh igen erős harcot tartottak, mert az német seregek későcskén érkeztek az harcra. — Soha úgy rajta nem volt az egri pogányságh mint tegnap előtt. Tegnap az egri basa fejét behozák, azonkívül ötvenhat fejet, mind derék urak fejét, fel is rakák a falu mellé az ónodi palánkra. Mind udvara népét az egri basának sok szép ifjúsággal, ... és ispájákkal elfogdosák, csak ide Ónodra harminchárom derék rabot a Basának Inasival hozának be. Gombos és Petneházi uraméknál is sok jó rab urak vadnak. Éppen az egri kapuig fogták és vágták ököket, kijáró szegénylegény török nem sok volt ottan, mind az urak voltak kün, mert valamely Tatársághal a Pásztó völgye felé mentek volt ki Ónodig valamely katonáknak kergetésire.”³⁶

A levélíró tollát nem vezette részrehajlás. Gróf Caraffa altábornagy szűkszavú jelentésében ugyancsak leszögezi: a magyarok kezdeményeztek, a németek késve kapcsolódtak be a harcba. Annál értékesebb számunkra, hogy észreveszik: a harcolók között sok a „török úr”, a közkatonaság kevésbé vitézkedik. Érdekes és alaposabb vizsgálatot is megérdemelne, hogy mások is felfigyelnek rá: a harcoló törökök között sok a tiszt: „Derék urak is vesztenek közülük az pogányokbul.”³⁷

Távolról a török császár felmentő serege rettenetes, híre félelmetes. De ahogy közeleg Budához a felmentő sereg, gyengeségéről szaporodnak a hírek. Mintha nem akarnának hinni a szemüknek az emberek. Szinte sűt a hírekből a meglepetés, a rácsodálkozás: Zrínyi rettenetes sárkánya íme szánandó, gyülevész had. Tudatlan a vezér, csak kapkod, rendetlen, szedett-vedett a sereg, nagy a zűrzavar közöttük. A felmentő seregben „a hetes posta szemeivel látta ... száz között sincsen tíznek jó fegyvere.” A tatárok nem akarnak a fővezérrel Buda alá menni mondván: „hazájukat kardélre nem hagyják.”³⁸

A derék iszpája, aki még bízott Buda felmentésében, ezt mondja: „Eddig is jött volna feles tatár segítségre, de az útban megharaguttak, nem akarnak jönni, immár a Török Császár sok ajándékot ígért nekik, rövid nap eljönnek.”³⁹ A hírek általában nagyon sokat foglalkoznak a tatár kánnal. A kortársak az esetlegességekkel teljes közvélemény szintjén is reálisan érzékelték az erőviszonyokat. A hazai és nemzetközi szaktudományi vizsgálatok pedig már régebben kimutatták: nagymértékben azon múltott a Szent Liga csapatainak sikere, hogy mennyiben tudja lekötni a tatár kán seregét.

Az ostromzár körüli harcok hírei egyértelműen Szulejmán nagyvezér kudarcáról tudósítanak: „Augusztus 14-én, úgy mint szerdán, circiter tizenegy ezerig való török portára indult, az ki rendesen is megharcolván, az alatt négy ezer lovas török közében négy ezerig való janicsárokat állítván tizenkét tarackkal együtt, kiket Budára akartak beküldeni az már portázó töröknek füstí alatt. Kit Eszékbe vévén öfelsége hada, az négy ezer lovasban nem sok kár esett, de a négy ezer janicsár mind ottan veszett.”⁴⁰

Baló Mátyás, akit 1686 januárjában nevezett ki Apafi portai megbízottnak, ott van a nagyvezér táborában. Az eszéki táborban még „pompás, szép hadak”-nak látja a felmentő sereget. A fejedelmet ugyancsak a török erejéről tudósítja: „holnap az vezér megyen az eszéki hídhöz, mindenfelől odagyűltek s gyűlnek az hadak, ott tészén egész dispositiót és úgy indul három napok múlva Buda felé. Bizony dolog, Budát az német keményen vijja, hogy míg az segéltség elérkezik, aprehendálhassa, de az ben lé-

vő törökök is, tudván már az segítségnek közel való létit, emberül oltalmazták. Ezek oly resolutioval vadnak, csak megharcoljanak, kié lesz a győzelem, isten tudja.” Hamar észreveszi azonban, hogy a felmentő seregnek nagyobb a híre, mint az ereje.

Szulejmán nagyvezér táborával Buda alá érve pedig Baló Mátyás már megdöbbentő kritikával ír a török haderőről. Az augusztus 14-i harcról ilyen benyomásokat jegyez fel naplójába: „Nem harcolt kétezer keresztény, de mégis veszett az nap hat vagy hét-ezer pogány, keresztény is vagy ötven. Soha rendetlenebb, rosszabb, szívtelenebb ember harcon nincs mint Török János (értsd: a törökök) igazán csak kávéfőzni, dohánytörni, kantárt forgatni való ez az utálatos pogányság ...” Másnap így ír: „... amint mondják, melyet én nem hiszek, vittek Budára bé segítséget két- vagy háromezer embert. Canis credat, mert ez oly tökéletlen nép, ahol két- vagy háromezret mond, ott százat se érts, mert a minap egy passának mind lovását, mind embereit megolvasám s nem volt több nyolcszázhuszonhat, s ők mondták tizezer embernek; nem szégyenli ez a kufár kutya nép a hazugságot.”⁴¹

Lotharingiai Károly hadinaplójából a felmentő sereg ennél jóval erősebbnek, szinte még félelmetesnek tűnik. Különbösen a hírközlő magyar levelek tájékoztatásai sokban egyeznek a hadinaplóban rögzítettekkel. Annál inkább figyelmet érdemel, hogy a hírlevélből egyértelműen megállapítható: Buda visszavívása nem a védők vitézségén múltott. A vár sorsa már akkor eldőlt, amikor a Porta nem tudott ütöképes felmentő sereget kiállítani.

A hírek szerint az ország távolabbi vidékein szinte jobban bíztak Buda megvételeiben, mint az ostromtáborban. Rengeteg hír kering a szökevényekről: hol kettő, hol több, hol egyszerre egyenesen kétszázán szöktek ki Budáról.

A hírlevél írója rövid, tömör tájékoztatásra törekszik. Nem egy közülük mester, sőt öntudatlan művész. Könnyedén formálja elbeszéléssé a híreket, visszaadja az élmény erejét, feszültségét. A budai ostrom egyik legnevezetesebb eseményéről, a löporraktár felrobbanásáról az egyik levél így tudósít:

„Budáról kiszökve két fő pattantyusok, az kik megjelentették minden dolgokat, és hova szorultak, Devanjok hol álljon, szintén akkor Devanban leszen, az porház az hol volt, oda egy bombát vetettek, annak operációja által az porház meggyulladván, falait éppen a Dunába hánta. Az török urakat pedig darabonként szaggatta. Erre a török is belől megh rémülve, gondolván, az mieink ostromnak mennek. Oltalmazni valami árokba mennek ötszáz janicsárságh. Megsejditve az mieink, hamar minát sufo-diálván felvetették őket. Istennek jóvoltából nemsokára Buda meghvétele reménlik.”⁴²

Az idő előhaladtával megszaporodnak a védők kimerüléséről tudósító hírek, „Budában a török megfogyott”, „megfáradván”, „megkevesbült”. „Fele annyian sincsenek”, mint az előző ostromkor. Nincs élelem, „az népség benne elfáradott, csak egy lónak az máját egy aranyon eladják, nagy éhség közöttük mondanak lenni.”⁴³

Nagy biztonsággal állítható, hogy 1686-ban a magyar társadalom minden rétege akár közvetlenül, akár hírélményként a török legyőzését élte át. Erdély és a királyság lakója egyaránt a Szent Liga csapatainak győzelmében bízott, az ország mielőbbi visszavételét kívánta.

Mennyiben tekinthetők azonban az itt közölt hírek, szóbeszéd a közszájon forgó

értésülések közvéleménynek?

Ismeretes, hogy a korélmények határozott érték kategóriák szerint rendeződnek közvéleménnyé. Talán a legfontosabb formáló erő a hagyomány. Az előző generációk értékítéletei, a múlt értékrendszere erős törökellenes hagyományokban összegeződött. Már maga ez a hírszolgáltatási rendszer is messzenyúló hagyományokra épült.

Az egyik legszebb hírlevél még a 16. századi török Budáról hangzik felénk: Oroszlán budai basa rab magyar gyerekből nevelt török íródeákja írta: „én itt az törökök között való dolgot jól tudom és mindenféle álnokságokban oly igen bölcs vagyok, mind az császár dolgában, vezírek és bégek dolgában. Soha titkon oly hír nem jöhet, hogy én nagy hamar meg nem érteném.”⁴⁴ A szőgyéni kapitány levelét pedig a budai nagy tűzvészről azért érdemes idézni, mert tanúsítja: a „hírlevél” szerkezete, már akkor, 1635-ben teljes egészében kész, gondolatfűzése világos, stílusa tárgyilagos. A törökök mindennapi életéről csak az tudósíthat ennyire részletesen, aki szakadatlanul figyel őköt. Ez a hírközlő levél többet mond, mint például a világszenzációnak számító budai tűzvészt Európával tudató Ortelius.

„Egy itt való szegény rab érkezett ezen órában Budáról, és ugyanazon órában más, egy pesti emberséges ember is érkezett hozzám. Beszélük, mely szörnyen elégett Buda, úgyannyira, hogy még a kőfalai is ugyan leszakadoztak. Sok bástyák mind megétek, mind a lövészszámokkal egyetemben. Pest felől a vezér házában való bástya is mind leszakadozott. A vezér háza is éppen mind elégett. Az falai is igen leszakadoztak. Kapu is három égett meg. Az Sidó kapu, abban sok lövő számszámok és öregágyúk étek meg. Második az várban való kapu, az kin Mátyás király palotájába jártak. Harmadik a Pest felé való gyalog Duna kapu. Öregágyu is egyszerűen harmincyolc hever, az ki mind megégett az bástyákon, kapukban. Még most is sok helyen ég, nem olthatják el.

Az város is mind odavagyon. Egész az Török Bálint házában fogvást az is megégett. Az Duna felől való külső város is éppen mind oda vagyon egész a cigányok házáig föl. Az Vízvár megmaradt.

Az Mátyás király palotái megmaradtak, a porházak is megmaradtak. Ember is igen sok égett meg. Főképpen szegény rab asszonyok, gyerekek, bulyák. Öreg nép is elég égett, hogy az portékájukért értek be az házba, ellepte az tűz őköt. Mivelhogyn igen nagy szél fűjt. Úgyannyira, hogy a basa nyári házában az födelét felvevén egyszer s mind az Duna mellé való városba vetette, az kitől az is mindgyárost meggyulladott.

Az boltok, az kikben az árras emberek árultak, éppen mind elégtek. Szörnyű nagy sírás-rívás vagyon közöttük. Igen félnek is. A vezérnek megizenték, hogy ha mindgyárost hamarsággal be nem jön, reá támadnak, ezért minden órában várják be.

A tüzet pedig Budán úgy mondják, hogy támadott, valami bulya főasszonynak gyermeke lévén, ahhoz gyűlte az bulyák össze, és ott az ő módjuk szerint mulatva, valami vaját olvasztottak, azt eltalálták az tűzben dönteni, mindgyárt föllobadván gyulladott meg tőle a ház.”⁴⁵

A tudósításul szolgáló hírlevelek végig a 16–17. századon át szakadatlanul ontják tájékoztatásukat a törökök életéről és a korabeli közvélekedésről.

Egykorú dokumentumok tömege igazolja a kortársak véleményét: a magyar várkapitányok és politikusok a törökről szinte mindent tudnak. Ismerik szokásaikat, természetüket, mindennapi foglalatosságaikat. Politikai fejtegetések közben főurak, köz-

nemesek, íródeákok és végvári katonák könnyedén közölnek hosszú leírásokat a magyarországi törökség higiéniai viszonyairól, rabtartó eljárásairól vagy arról, hogy miként gyógyítják sebesültjeiket. Ez a mérhetetlenül fontos kultúrtörténeti anyag ma még nagyrészt a levéltárakban porosodik. A török Buda életét például szinte napról napra rekonstruálhatjuk az érsekújvári főkapitányságra befutó hírlevelekből. Tudatják, mikor hoznak parancsot a Portáról, milyen a viszony a basák között és mikor tartanak divánt, azaz mikor tárgyalnak. Valószínű, hogy a magyar politikusok jóléretsültsége nagy részben a hírlevelekből származik.

1686 korélményeit közvéleménnyé alakító hagyományok közismertek. Elegendő utalni Tinódira, a vitézi siratókra, Zrínyire. Témánk összefüggésében ugyancsak fontosak a tömegtájékoztatás ismert fórumai, az iskola, a szószék, az énekkultúra, az egyházi művészet. Ismeretes, hogy a különböző hatalmi fórumok már tudatosan élnek a politikai propaganda eszközeivel. Kiáltványok, rendeletek, még akkor is orientálják a közönséget, ha szűkebb társadalmi csoportoknak szólnak. Fontos lenne megvizsgálnunk például, hogy a nádor magyar nyelvű kiáltványaiban az a gondolat, hogy elérkezett az idő és „az édes magyar haza felszabadul a török igája alól” milyen körben hatott, mennyiben szabta meg a török hírekkel jövő-menő emberek értékítéleteit.⁴⁶ Bizonyos, hogy a közhatalmi rendeletek nehézkes gondolatfűzését, a barokk stílus pátoszát, a hírlevelekben hiába keressük. Különleges érték, hogy a hírlevelek a mindennapi beszélt nyelvet őrizték meg számunkra, s nem vagyunk olyan gazdagok, hogy lemondhatnánk róluk.

1686-ban a Szent Liga hatalmai és főleg a Habsburg kormányzat a tömegtájékoztatásnak már valóságos arzenáljával rendelkeznek. A röpiratok csaknem kizárólagosan nem magyar nyelvűek. Viszont a század nagy újdonságát a kép-újságot, a képi tájékoztatás anyagát, az olcsó metszeteket, képeket érdemes a közvélemény formálás szempontjából is alaposabban megvizsgálni.

Az egyik talán legnépszerűbb, mert nagyon elterjedt és sok kiadást megélt képen a Magyarország térképét néző Szultán látható a Budára mutató asztrológusok társaságában. Előtérben kutyák és kentaurusok, a háttérben a Szent Liga emblémája, a szövetkezett hatalmakat szimbolizáló állatok, a sas, az oroszlán s a griff.

A képet magyarázó szöveg szerint a szultán álmot látott, oroszlán, griff és sas támadta meg, s a sas kivette kezéből a kardot. Az összehívott asztrológusok és álomfejtők pedig közölték, hogy az álom a birodalom halálát jelenti.

A szöveg német és francia nyelven ismeretes, egykorú magyar fordításáról nem tudunk.⁴⁷ A kalendáriumokon művelődő magyar közönségnek talán nem is volt szüksége szájbarágós képmagyarázatra. Állandó rovat a magyar kalendáriumokban is az országok állatszimbolikáját közlő rész. A naptárszerkesztők a kronológiát összeállítva ugyancsak kihasználták a véleményformálás lehetőségeit: 1686-ban a Neubart János Kalendáriumuma közli a török háborúk és Buda történeti adatait. Itt azt közölték, hogy az asztrológusok az égitestek állásából milyen prognózisokat adnak a háború kimeneteléről. Az álmodó szultán jelentését tehát egyetlen pillantással felfogta a kalendáriumok olvasóközönsége.

„A szultán álma” címen ismert kép kulcs Mikes egyik leveléhez is. Mikes a 97. levélben Ibrahim nagyvezér tündöklésének és bukásának történetét mondja el. Ibrahim

nagyvezér a magyar történelem ismert alakja, részt vett a mohácsi csatában és ő vezette az első bécsi hadjáratot. Históriaja világirodalmi téma. Az ősforrás minden bizonnyal Jovius, de Mikes ismerhette azt Sagredo velencei követ 1673-ban megjelent művéből is. Ez a Mikes levél azért fontos számunkra, mert azon kevesek közé tartozik, ahol közvetlen utalásokat találunk a magyar történelemre. A szultán, Szulimán „mind Magyarországon, mind Perzsiában nagy szerencsés hadakozásokat vitt végben”, s Ibrahim nagyvezér, hogy a szultánt további háborúra ösztönözze, az asztrológust meggyőzte, adjon hamis jóvendölést. Szulimán pedig hallván a jóslást, hogy „persiai királynak fog tétetni” s őt is „megvakítván a nagyra vágyás” — írja Mikes — elrendelte a háborút. Mikes szerint Ibrahim nemcsak azért lesz kegyvesztett, mert az asztrológust megvesztegeti, hogy hamis prognózissal vezesse félre a szultánt, hanem azért, mert „a szultánnak valami formában kitudták, hogy a vezérnek, Kárusus quintussal és Ferdinándussal levél által sok correspondentiája lett volna”. Az álom motívum értelmezése ugyancsak Mikes eredeti hozzátétele. Szulimán, aki megfogadta, hogy életében meg nem öleti a nagyvezért, megparancsolta, akkor kell megfojtani Ibrahimot, amikor ő, a szultán alszik, mert — s jön a súlyos mondat — „az álom mintegy halál”. Majd Mikes a jellemző játékos, humorba futtató feloldással zárja levelét: „az álom mintegy halál, jóéjszakát hát édes néném, én is alunni megyek.”⁴⁸

Az egykorú, törökökről tudósító hírlevelekben sok a humor. Thököly elfogatását például 1685 október 18-án Olasz Ferenc Somlyórol, szemtanúi elbeszélés alapján a következőképpen adja hírül:

„Thökölyt ő nagyságát vendégségben híván az pasa hétfőn ebédre, valóban vendége ma is, mert maga házatul hajadon fővel kísértette bé az várban az jancsárokkal, még azon estve vasban verette, még hogy bádgyadozott, az vár hídján dőfölték is, kezeit hátra kötözték, és még akkor éjtszaka kísérőkkel leindították hatod magával Jenő felé.”⁴⁹

Összességében ezek a hírlevelek a magyar gondolkodási kultúra, kifejezési készség fejlődésének hosszú folyamatába illeszkednek. Már a 16. században megvannak kristályosodott fordulataik, továbbélésüket pedig később is nyomon tudjuk követni.

Hova tűnt vajon az elmúló török világról egykor eleven, élő magyar közvélemény? Közmondások, szólásmondások őrzik némely részletét? Vagy felszívódott az elit kultúrába? Beépült az irodalomba? Ha igen, akkor hogyan és mennyiben?

Ismeretes, 1686 reményeit a következő évek fejleményei alaposan megfagyasztották. A háború, 1687 sikerei ellenére, a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése miatt iszonyatosan elhúzódott. Erdély végül is a Lipót császárral kötött titkos megállapodással sem vehetett részt államhatalmi szinten a Szent Liga vállalkozásában. Buda egyelőre nem lett az ország székvárosa. Az országegység nem valósult meg. A karlócai békéből az angol békeközvetítő javaslati ellenére is kimaradtak Magyarország érdekei.⁵⁰ Valójában a túlélőket már nem a török vagy a Habsburg orientáció elé állították koruk fejleményei. Miként korábban is minden igényes magyar politikában, a hatalmi erőviszonyokkal és érdekszférákkal most is tisztában voltak. Azonosodni a különböző politikai irányzatok egyik hatalommal sem akartak. Némi túlzással fogalmazva a magyar politikusok a Királyságban és Erdélyben egyaránt csak eszköznek tekintették a Habsburg kormányzatot és a török Portát saját céljaik érdekében. Most is a

magyar államiság megőrzésének, átmentésének, továbbfejlesztésének követelményeit kellett vállalniok. Tanulmányunknak nem feladata, hogy ezeket a különböző politikai irányzatokat akárcsak érintőlegesen is vázolja. Befejezésésként csupán azt vizsgáljuk, hogy a hírlevelek alapján mennyiben világíthatók meg a legfontosabb irodalmi művekben a visszaszoruló törökről alkotott egykorú közvélemény mélyebb összefüggései.

Betlen Miklós Önéletírásában a török háború a korabeli Erdély súlyos szenvedéseit örökítette meg. Az országot török és keresztény csapatok egyaránt kegyetlenül pusztították, s Bethlen úgy beszéli el tiszttartója esetét, hogy már a keresztény és a török katonai vezetés viszonyát is megvilágítja a teherviselő lakossággal, sőt összehasonlít:

„Egyszer valami lézengő zsákmányos hatvan tatár érkezik a faluba, szintén akkor, mikor az én tiszttartóm a vállán egy pokrócba takarva hoz egy kosár méhet; a tatár ráncigálni kezdi a pokrócot, nem annyira vágyván a mézre, mint a pokrócra, talán nem is tudta a méhet ott lenni. A tiszttartó méhet, pokrócot odahajít a tatár nyakába vagy ölibe; kipozsdul a méh, nemcsak azt az egy, hanem a többi tatárt magokat, lovaikat marni kezdik; nekiharagusznak a tatárok, mégis jó, meg nem ölték őket, sem a házat fel nem gyújtották, csak kifosztották lóbúl, mindenből, némelyiket anyaszült meztelenül hagyták, és szörnyen megkorbácsolták.” Az enyedi ember azonban utána ment a tábornak, s a tatár kán fővezére pártját fogta saját fosztogató katonájával szemben: „Azt mondta a tatár khám fővezére: járjon véle mégcsak egy nap a káros ember, egy tüig, egy darab szíjig mindent visszaadat ... Szégyelhetné ezt sok keresztény had és annak tiszti; negyvenezer magyar vagy német között ki keresné az olyat fel, nem azért, hogy nem lehetne, hanem azért, hogy nem akarják, nemhogy pogánynak, de a magok nemzetének, hazafiainak, keresztényeknek sem.”⁵¹ A fosztogató tatárhoz méhkast vágó tiszttartó esete bármelyik hírlevélbe beilleszthető lenne, hasonló helyi történetek tömör elbeszélése hozzátartozik a hírlevél műfajához. A tanulságot pedig már a többféle politikával sikertelenül próbálkozó, pályáját végül Habsburg fogságban végző kancellár vonja le.

II. Rákóczi Ferenc, amint azt már másutt kifejtettük, következetesen elhatárolta magát a török orientációtól, annak ellenére, hogy utolsó politikai akciója a Habsburg – török háborúhoz kapcsolódott (1717), s a törökök oldalán remélte az európai hatalmi viszonyok újrendezésével megteremteni az ország önálló államiságát. A Valomásokat már az Oszmán Birodalomban menedékjogot nyert bújdosó fejedelem írta, s csakis így érthetők a visszaszoruló török hatalomról alkotott képzetei. A Confessio írója kora bonyolult szimbólumrendszerével dolgozott, s a török legtöbbször a rabok és a gyermek fogalmaival összekapcsolódva jelenik meg írásaiban. A Confessio gondolatrendszerében a gyermek nem életkori fogalom csupán, hanem létállapot. Rákóczi gyermekora a török háború idejével esett egybe 1683–1688 között, s a Confessio leírásai szerint a legnagyobb veszedelem mindig is a törökök miatt fenyegette: táborukon végiggázoltak a Bécs alól menekülő janicsárok és a leszakadó sátor rúdja majdnem agyonütötte, a török-szövetséges Thökölyvel anyja kigyót fogadott az ágyába, mostohaapja túsznak akarta vinni Konstantinápolyba. A kutatások tanúsága szerint mindezidáig nem bizonyítható, hogy ezek az események valóban megtörténtek volna. Viszont tény, hogy a nemzetközi toposzkinccsel mutatnak rokonságot.⁵² A török

háborúk élményét rögzítő hírlevelek és a Vallomások között a nemzetközi toposz-kincs világán át mutatható ki kapcsolat.

Lemészárolt csecsemők, rabságba hurcolt, szülei karjaiból kiragadott gyermekek sorsa visszatérő téma a 16–17. századi hírlevelekben. S a konkrét élmény átkerül az irodalmi igénnyel megfogalmazott humanista levelekbe is. Legjellemzőbb ezek közül Oláh Miklós levele Erazmusnak:

„Egészen biztosan hírül vetted már azt a kegyetlenkedést, amelyet a török Mehmed bég az elmúlt napokban Magyarországon elkövetett ... Az országnak azt a részét, amelyet mi Mátyás földjének nevezünk teljesen felégette, a teherbíróbb és életerősebb férfiakat és ifjakat, tizenötezernél többet, fogolyként Törökországba indított. Azt mondják, hogy három helyen állomásozott, Thurzó Elek bizonyos falvaiban. Mikor Thurzó a török eltakarodása után kiment, hogy szemügyre vegye, mi kegyetlenséget követtek el, s odaért állomáshelyükre, több mint ötszáz, részben karddal lemészárolt, részben földhöz csapdosott kisgyereket talált ott holtan ...”⁵³ Most nem az a kérdés, hogy mennyire hiteles ez a leírás. Számszerűségében bizonyos, hogy nem. Az oszmán katonát s a tatár harcost különösen kegyetlen hadviselőnek ábrázolják a különböző leírások. Az sem vitás, hogy a 17. század háborúiban a tudatos megfélemlítés, pánikkeltés a hadviselés eszköze, de hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét oldalon. Tudjuk azt is, hogy a lemészárolt kisgyerekek, a széttépett családok képe általában a „Háború” jövőt pusztító képzetének kifejezéseként épült be az európai művészetbe. Részletesebb fejtegetés helyett idézzünk néhány sort Rubens leveléből, a *Háború borzalmi* című, 1637/38-ban készült képét magyarázza: „A központi figura Mars – írja Rubens – aki Janus templomának kapuját nyitva hagyván (amelyet római szokás szerint béke idején zárva tartottak), pajzsával és véres kardjával a kezében elindul, szörnyű pusztítással fenyegeti a népeket ... A közelben a háború elmaradhatatlan kísérőit, a Dögvészt és az Éhínséget ábrázoló szörnyek láthatók; a földön egy nő hever, mellette a háborúskodás által megbomlott harmóniát jelentő, összetört fuvola; ott van továbbá egy csecsemőjét tartó anya is arra utalva, hogy a termékenységet, az utódok nemzését és a könyörületeséget a háború mind legázolja, mivel megront és elpusztít mindent ...”⁵⁴

A magyar politikai irodalom és költészet tanúsága szerint a gyászruhás haza, az özvegyek és árvák képei mind a szakadatlan háborúban élő ország nyomorúságát fejezik ki. A sok példa közül Rákóczi Vallomásait idézzük. Rodostóban gyerekkorára visszatekintve foglalja egységbe a konkrét élményt, és az elvont eszmét:

„Borzadva emlékszem vissza mint egy rémálomra, hogyan pusztították és hogyan fűzték rabláncra a törökök és a tatárok a keresztény népet, mert az említett bécsi ostrom idején, anyámat a lévai várban hagyva ... én is ott voltam közöttük a pozsonyi magyar táborban ...”⁵⁵

A pusztítások, rabságba hurcolások konkrét élményeit őrző levélrészletekből fejezetszámra idézhetnénk. Témánk összefüggésében azonban az a fontos, hogy ez az elsőkézben, ismeretlen leírók jóvoltából ránkmaradt emléktanyag bizonyos vonatkozásban beépült az elit kultúrába, vagy azzal érintkezett és művészi irodalmi szinten motívumai eszméket fejeztek ki, sőt programokat hordoztak.

A hírlevelek nyelvi, irodalmi értékeit, úgy véljük, Mikes Kelemen aknáza ki leginkább. A török világ tündökléséről és bukásáról tudósító egykorú magyar hírlevelek a

maguk keretei között azt is kifejezik, hogy a magyar kultúra, a magyar közvélemény a mindennapos háborúk másfél évszázadában mindig is nyitott maradt az európai fejleményekre, nemzetközi iránytű szerint tájékozódott. A török földön menedékre talált Mikes páratlan remeklése, hogy ebből a nyers élményanyagból, az elszigetelődés ellen küzdő széttört Magyarország keservesen kialakított védelmi technikájából, a hírlevelekből is nagyon sok mindent megőrzött és tovább fejlesztett.

A Törökországi Levelek értékrendszerében a híreknek, a levélnek megkülönböztetett helye van. A régi magyar hírközlő levelek formuláiból sok minden szinte szó szerint átkerült Mikes művébe.

1686: „Más hírekkel nem kedveskedhetem kegyelmednek, hanem hogy ez múlt szerdán be akarván az pogányság sucursust vinni Budára ...”⁵⁶ Mikes: „A Kalmakámne szolgálatában lévő török mosóné magyar rab férje titkok helyeken történt hírekkel kedveskedik nekünk.”⁵⁷

A bújdosó életben nincs nagyobb öröm, mint hírt tudni, hírt hallani, hírt kapni. „Igen igen szükséges kédnék egy hírt megtudni ...”, „a hírekkel fel kell ébreszteni...”, „Ha csak örökké otthon nem ülnénk, több híreket is tudnánk. A való, hogy ritka dolog, de amikor kéd híreket ír, azokat el lehet hinni ...” Mikes gyönyörűségét leli a hírekben: „én pedig majd olyan hírt küldök kednek tenger habjain, a melyen mind a két füle megcsendül kédnék, jó hogy több füle nincsen kettőnél, de legelőbbször szép színű és jó szagú hírt írok, azután írom meg a csendülő hírt.”

Az irodalomtörténészek régen kimutatták, hogy a hírt hozó leveleket Mikes szinte szerelmesen becézgeti: „kedves levél”, „kedvesen írt levél”, „gyönyörű levél”, „méznél édesebb levél”, „a mézespogácsánál édesebb leveleidet vettem”, „A kéd nád-mézes téntával írott levelét tegnap vettem”. A legnagyobb rossz a rövid, a sötlan levél, a „hideg hír” és főleg a hír nélkülség: „itt semmi ujság nincsen, csak a nagy unodalmas óság”. Leggyötrőbb a számüzetésben az elszigeteltség: „Micsoda hírt tudnék innét a sátor alól írni, soha semmi idegent itt nem látunk, semmi hírt nem hallunk, egyik nap olyan, mint a másik.”⁵⁸

Kiváló filológiai vizsgálatok tisztázták, hogy Mikes Drinápoly, Jenikő, majd Rodostó török világát a Magyarországon meghonosodott török szókinccsel írta le. „Basa”, „basaság”, „boncsok”, „kajmakám”, „emúr”, „rézeffendi”, „háromboncsokos basa” és még sorolhatnám, a hírlevelek s a Törökországi levelek közös szókinccsét.⁵⁹ Az is régen tisztázott kérdés, hogy Mikes a magyar levelezési kultúra bőven buzgó forrásából merített legtöbbet. „Ugy írni, ahogy beszélünk, a távollevővel írásban beszélgetnünk, ez lett Mikes igazi levélírói erénye. S ha ezt a magyar levélíró, mint Zolnai megjegyvezte, a francia udvari és a jólszervezett társasélet hazájában, Párizsban tanulta meg, ez az iskola kétségtelenül felsőbb tagozata, folytatása a kolozsvári kollégiumban és Rákóczi udvarában végzett korábbi, hazai levélírói iskolának. S bár az erdélyi diák sokat köszönhet a „francia iskolá”-nak, joggal írta Németh László, hogy „Mikes Kelemen nem a franciáktól tanulta el, ami legjobb benne”.⁶⁰ A török világ visszahozhatatlan elmúlására eszmélő 1680–1690-es évek magyar közvéleményéből pedig tartalmilag is Mikes mentett át legtöbbet. Nem közvetlen átvételekre kell gondolnunk. Bár meglepő, hogy mennyi a közös fordulat, az azonos megítélési mód.

1686: „a vezér semmit nem tud az hadhoz, csak bolondoskodik, mint lovászból lött vezér ... igazán csak kávétfőzni, dohányttörni, kantártforgatni való ez az utálatos

pogányság.”

Mikes: „hogy folya jól a dolga ennek az imperiumnak, amidőn egy mézárósnak adják azt kezibe” s elmondja a favágóból lett vezér történetét, akit akkor helyezett a császár ilyen magas polcra, amikor oda okosabbat kellett volna tennie.⁶¹

Mégis tévedés lenne ilyen és hasonló összevetésekkel keresni 1686 magyar közvéleményének áttűnő emlékeit a Törökországi Levelek lapjain. A szerkesztés, a gondolatritmus, a hangsúly világában, s főleg a művészi megfogalmazás belső törvényszerűségeire figyelve rajzolódik ki az 1686 híreit forgató közvélemény eltűntnek vélt érdemi képe. A török birodalom hanyatlásával, s a hanyatlás okaival egyetlen magyar nyelvű irodalmi alkotás foglalkozik: a Törökországi Levelek.

Mikes négy időmetszetben ír a török birodalom hanyatlásáról: az 1716–18, 1730, 1737–39 s végül 1748–1753 évek között keltezett levelekben. Átfogó képet a negyedik időmetszetben ad a birodalomról, s ezek a részek Lord Paul Ricaut konstantinápolyi követ 1669-ben megjelent művéből származnak, valószínűleg francia fordítás közvetítésével. 1748-ban nem Ricaut könyve az egyetlen és a legfrissebb mű a török birodalom hanyatlásáról. Mikes miért idézi mégis őt? Lehet, hogy véletlenül került éppen ez a mű Mikes asztalára. Az a tény, hogy Mikes 1748-ban egy 1669-ben kiadott műből írja le a török birodalmat, már önmagában is a mozdulatlanság, a változatlanság képzetét fejezi ki. Ennek a résznek a nyitó levelében Mikes félreérthetetlen kritikával ír a török birodalomról. Isteni csoda, hogy még fennáll, a császár hatalma minden okosság és jó erkölcs nélkül van, „nem az érdem emel fel valakit a nagy tisztségekre”, hanem „a császárnak hozzája való jó akarátja”, „micsoda az orvossága az ilyen rendetlenségnek a kemény büntetés”, hiszen, „aki valamit kezd, azt megbüntetik, s aki valamit újítani akar, azt megölik.”⁶²

A harmadik év, a második időmetszet, a változtatni, újítani akaró török politika két kudarcának története: az 1737–39-i háborúé és 1730-ban a Patrona felkelésé. Ezeknek a leveleknek egyik kritikai részlete csodálatosan összegezi két évszázad hazai és nemzetközi műveltség anyagában megőrzött képet és a politikai közvélemény érveit, a rabságba hurcolt keresztények, szétszakított családok, a gyermeküket sirató anyák sorsáról.

Vidin 1738: „It pedig minden nap szomorú állapotokat látunk, mert minden nap látjuk, hogy uttzáról uttzára hordozzák a rabokat, hol férfiakot, hol leányokat, hol gyermekes asszonyokat, boldog asszony az olyan, akit gyermekestől együt veszik meg, mert sokszor történik, hogy egy asszonyt veszi meg, más meg a gyermekét, egy órában úgy elválnak egymástól hogy soha többé esze nem kerülnek ...”⁶³ Mikes értékítéletét a látvány és a történelmi tapasztalat, hazai és nemzetközi gondolati elemek kölcsönösen hitelesítik.

Az első időmetszet 1716–1718, a kudarc élménye. A kritika közvetlen és heves, sőt indulatos:

„Belgrádnál megverték a törököt, a nép itt már szalad Ázsiába, úgy tetszik, mint-ha már a német Drinápolynál volna ... Ők csak szaladnak ki ide, ki amoda, jaj édes né-ném hogy lehet ilyen néppel hadakozni”, – „de mi lehet a világon hidegebb dolog, mint a törökkel való dolog ... – a török örömet megbékéllik, ha megverik ... mennél inkább beszél a török a hadakozásról, annál nagyobb kedve vagyon az békességre ...”

Ezt a kritikát akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha tudjuk, hogy Mikes több-

ször megírja, a törökök barátián fogadják őket: „Való, a törökök bennünket szeretnek ...”, „akárhol találjunk törököt, mindenütt jó szívvel látnak minket, mert a török leginkább a magyarokat szereti.”⁶⁴

A történész, ha a 17. századi hírlevelek után veszi kezébe a Törökországi Leveleket, nehezen szabadul a gondolattól, hogy Mikes nem ötletszerűen, el-el akadva írogatta gyönyörű irodalmi leveleit, hanem egységes művet alkotott. S ha meggondoljuk, hogy a török birodalom hanyatlásáról nincs más ehhez fogható magyar nyelvű irodalmi alkotás, további következtetésre juthatunk.

Az egykorú magyar közvéleményből nyilvánvaló, az 1680-as évek társadalmá az ország másfél évszázados béke utáni vágyakozásának beteljesülését várta a török hatalmat visszaszorító háborútól. S ha a mindennapokban várakozása vakmerő reményeknek is bizonyult, a hosszútávú jövőre tekintvén mégsem kívánta vissza a török világot. Mikes személyes sorsában szenvedte meg és oldotta irodalommal a szembenézés dilemmáját: ha a béke meglesz a némettel „ne oldalt, hanem hátat fordítsunk Erdélynek. Hírt nem írhatok, mert olyan hidegek járnak, hogy a hírek is megfagytak.”⁶⁵

JEGYZETEK

(Kritika és emlékezet)

1 Részletesen kifejtettem *A pozitivistá történet szemlélet a magyar történetírásban* című monográfiámban, Bp., 1974, II. köt. 54. kkl.

2 Módszertani tájékoztatással is szolgál: Köpeczi Béla, „Magyarország a kereszténység el-lensége”. *A Thököly felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976. – Karl Vocelka, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612)*. Wien, 1981. (Nagy irodalommal.)

3 A hatalmas anyag újabb összefoglalásai: Jászay Magda, *A felszabadító háborúk és az egykorú olasz irodalom*. – Bóka Éva, *A felszabadító háborúk tükröződése a francia irodalomban*. – Hopp Lajos, *A felszabadító háborúk visszhangja a lengyel irodalomban*. – Nemeskürty Harriet, *A felszabadító háborúk német irodalmi visszhangja*. Valamennyi előadás elhangzott a Budavár felszabadítása alkalmából Esztergomban rendezett konferencián, 1986 április 1–2-án.

4 Bethlen Miklós *Önéletrása*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1955, I. köt. 203.

5 *Uo.* 322.

6 *II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhításai* című munkája. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Bp., 1976, 11. – *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza*. Ford. Domján Elek. Miskolc, 1903, 10.

7 Mikes Kelemen, *Törökországi Levelek és Misszilis Levelek* Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp., 1966. 376 kkl.

8 *Uo.* 63. levél és 564.

9 Acsády Ignác, *Buda visszafoglalása*. In: *A Magyar Nemzet Története*. Szerk. Szilágyi Sándor. VII. köt. Bp., 1898, 454 és 458. – Károlyi Árpád – Wellmann Imre, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Bp., 1936, 385. – ifj. Barta János, *Budavár visszavétele*, Bp., 1985. – Nagy László, *A török világ végnapjai Magyarországon*. Bp., 1986., 381; *uő.*, *Buda fölszabadulása a török alól*. In: *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról*. Szerk. Kun József. Bp., 1986. – Két korábbi összefoglalásomban magam is így vélekedtem: *Buda visszavívása 1686*. Bp., 1984, 339; *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. III. köt. III/2, 1629 kkl. – Szakály Ferenc, *Hungaria Eliberata*. Bp., 1986, 72. – Varga J. János, *A fogyó félhold árnyékában*. Bp., 1986, 142–143.

10 Szekfű Gyula, *A török kiűzése*. Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar történet*. Bp.,

1935, IV. köt. 222 kkl.

11 *Uo.* 202–203, 225, 230.

12 Ld. az ismertetett irodalom vonatkozó részeit, továbbá: *1684–1686 rendeletei*; Közli: Hornyik János, In: *Kecskemét város története*. Kecskemét, 1861, 1862. II. köt., III. köt.

13 A török orientáció realitásáról, társadalmi bázisáról, kihatásairól főleg Thököly politikáját értékelve oszlik meg ma is a kutatók véleménye. Vö. Benczédi László, *A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában*. In: *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában*. Tudományos Emlékkülés 1983, Vaja. Szerk. Németh Péter. Vaja, 1985. – A történeti összefüggések és a kellő kritikával feltárt források számbavételét hangsúlyozza Püspöki Nagy Péter, *A Wesselényi szervezkedés ismeretlen forrása* és Perjés Géza, *Zrínyi és az 1663–1664. évi nagy török háború*. In: *Zrínyi Miklós Összes Művei* (Szerk. Klaniczay Tibor – Kovács Sándor Iván) s. a. – Nagy László több új érvet hoz fel Thököly török politikája mellett, abban viszont bizonyosan téved, hogy II. Rákóczi Ferenc ugyanolyan „török vazallus” fejedelemséget akart volna Erdélyből szervezni, mint Thököly. Nagy L., *i. m.* 1983, 236.

14 A kérdést több oldalról megvilágítottuk: *Erdélyi változások* Bp., 1984; *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*. Bp., 1987; *Magyarország művelődése 1686–1711*. (Kézirat) és más műveinkben.

15 Vö. Péter Katalin, *A magyar nyelvű publicisztika kezdetei*. Bp., 1973, 5–6. – Köpeczi, *i. m.* 1976, 8. – Voelka, *i. m.* 21–95.

16 A kérdésnek rendkívül nagy irodalmából: Frederic Hertz, *The Development of the German Public Mind. A Social History of German Political Sentiments, Aspirations and Ideas*. I. London, 1957. – Friedrich Lenz, *Werden und Wesen der öffentlichen Meinung. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. München, 1956. Eric Zöllner, (Hg.) *Die öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Wien, 1979. Schriften des Institut für Österreichkunde 34.

17 Hopp Lajos, *A levélműfaj történetéből*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József – Tarnai Andor. Bp., 1974. – Hargittay Emil, *Régi magyar levél – régi magyar irodalom*. In: *Régi magyar levelestár*. Bp., 1981. – Paul Kletler, *Die Entstehung der Fuggerzeitungen: Archiv für Kulturgeschichte* 31 (1943). A Fuggerek hírleveleire Fülöp Géza hívta fel a figyelmet, ezúton köszönöm.

18 Takáts Sándor, *Kalauzok és kémek a török világban: Századok* 1913. – Erdélyi Gyula, *A magyar hírszerző szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére*. Bp., 1936. – Nicolaus H. Biegan, *Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik: Belleten*, 1963, 237–255. – Anna H. Benna, *Doppelspionage im Türkenjahr 1683*. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* Wien, 1965, 17/18. B.

19 A. Dresler, *Über die Anfänge der gedruckten Zeitungen (Neue Zeitungen, Relationen, Flugschriften, Flugblätter, Einblattdrucke von 1470–1820)*. München, 1929. – Vö. Bubic Antal (kiadta és fordította), *Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszafoglalásáról*. Bp., 1891.

20 A „jelentés” az udvarbírók, várnagyok, várkapitányok kötelességeihez is hozzátartozott. A harmincadosok, sótiszték, kamarai alkalmazottak hír-jentései különösen sok információval szolgálnak a hírközlés technikájáról is. Ilyen jelentéseket tömegével tartalmaz az Országos Levéltár Kamarai levéltárában: E–254: *Repraesentationes, informationes et instantiae*. (A továbbiakban: OL E–254). – Baló Mátyás Apafi Mihály fejedelemnek, Hadrianopoli, 1686. április 27. In: *Török-Magyarokori Állam – Okmánytár*. (TMÁO) VII. köt., Bp., 1872, 164.

21 Érdekes Csáky István közlése (a szóbeli hírt írásbeli jelentések is megerősítik): „érkezvén Szent Jobbi hadnagy hozzám, s mind az beszéli, s mind pedig több Tiszteim írják ...” Csáky István Batthyány Ádámnak, Eperjes, 1688. augusztus 16. OL–1314, Batthyány Lt. Missiles.

22 Michael Filstich brassói bíró Apafi Mihály fejedelemnek, Brassó, 1686. június 8. TMÁO VII. köt. 178.

23 Tassy Ferenc szolnoki harmincados egyetlen levelében a következő hírközlőket jelöli meg: „posta”, „meghit régi szabadosom”, „az aga borbély”, „az aga fia”, „egy zsoldos rác”, „az aga felesége”. Tassy Ferenc Fischer Mihály kamarai tanácsosnak, Szolnok, 1686. augusztus 24. OL E–254, 1686. augusztus No. 93.

24 Uo.

25 „Néhány paraszt is kiszökött a városból s ezek jelentették ...”, „egy szökevény jelentése szerint ...” In: *An Historical Description of the glorious conquest fo the City of Buda ...* Fordította Deák Farkas – „Egy menekült janicsár tájékoztatta”, „tudósítás érkezett”, „kijött egy szökevény Budáról, aki azt mondta”, „Estefelé az a hír jött”. In: Giovanni Paolo Zenarolla, *Giornale militare, overo Buda expugnata ... l'anno 1686*. Fordította Jászay Magda. In: *Buda visszafoglalásának emlékezete*. Összeáll. Szakály Ferenc. Bp., 1986. (továbbiakban: Buda, 1986) 103, 113, 115, 117, 201, 203. – Hasonló fordulatok valamennyi haditudósításból kiemelhetők. A kérdést, hogy ezek mennyiben valóban elsőkézből vett értesülések, vagy átvételek, esetleg toposzok, csak a haditudósítások kritikai feldolgozása döntheti majd el.

26 Michael Filstich brassói bíró Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, Coronae, 1686. június 8. TMÁO VII. köt. 178.

27 Babocsay Ferenc veszprémi kapitány Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak, Veszprém, 1686. május 8. OSZKK Fol. Hung. 1389 Fasc. 1.

28 Michael Filstich brassói bíró Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, Coronae, 1686. június 8. TMÁO VII. köt. 177.

29 Szelestei Nagy László, *Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán: Irodalomtörténeti Közlemények* 1980, 193–194, 197.

30 Tassy Ferenc a szepesi Kamarának, Szolnok, 1686. augusztus 3, 9 óra. OLE–254 Fasc.: 1686. augusztus, No. 119.

31 Lessenyei Nagy Ferenc Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak, Nempti, 1686. július 17. OL P–1314 Batthyány lt. Missiles.

32 Tassy Ferenc a szepesi Kamarának, Szolnok, 1686. augusztus 3, 9 óra. OLE–254 Fasc.: 1686. augusztus, No. 119. – Batthyány Ádám dunántúli főkapitány Esterházy János Győr vicekapitányának, Kőrmend, 1686. június 28. A cseszneki Esterházy levéltár, Pozsony Állami Levéltár, Csehszlovákia.

33 Károlyi László szatmári főispán Fischer Mihály kamarai tanácsosnak, Szatmár, 1686. július 10. OLE–254, Fasc.: 1686. július, No. 278.

34 Mikes Kelemen Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, Zabola, 1685. szeptember 14. TMÁO VII. köt. 95. – Babocsay Ferenc veszprémi kapitány Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak, Veszprém, 1686. május 8. OSZKK Fol. Hung. 1489 Fasc. 1. – Tassy Ferenc szolnoki harmincados Danka Balázs adminisztrátornak, Szolnok, 1686. augusztus 7, 7 óra. OLE–254 Fasc.: 1686. augusztus, No. 183.

35 *A Journal of the siege and takeing of Buda by the Imperiall army ...* By Jacob Richards. London, 1687. Magyar fordítása is: Simonyi Ernő, *Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv és kéziratárakból, 1521–1717*. Pest, 1859. – *Der siegreich geendigte Türken krieg ...* Hamburg, 1699. – Vö. Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme*. 17. rész. Bp., 1940, 223.

36 Danka Balázs a szepesi Kamarának, Ónod, 1686. július 16. OLE–254 Fasc.: 1686. július, No. 284.

37 Ifjabb Zichy István levele báró Serédy Gáspárhoz, Győr, 1686. augusztus 19. A volt Erdélyi Múzeum Levéltára, Esterházy gyűjteményből kiadta Deák Farkas, *Budavár visszavétele*. Bp., 1886, 82–83.

38 Tassy Ferenc szolnoki harmincados a Kamarának, Szolnok, 1686. augusztus 20. OLE–254, Fasc.: 1686. augusztus, No. 164.

39 Lessenyei Nagy Ferenc Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak, Nempti, 1686. július 17. OL P–1314, Batthyány lt. Missiles.

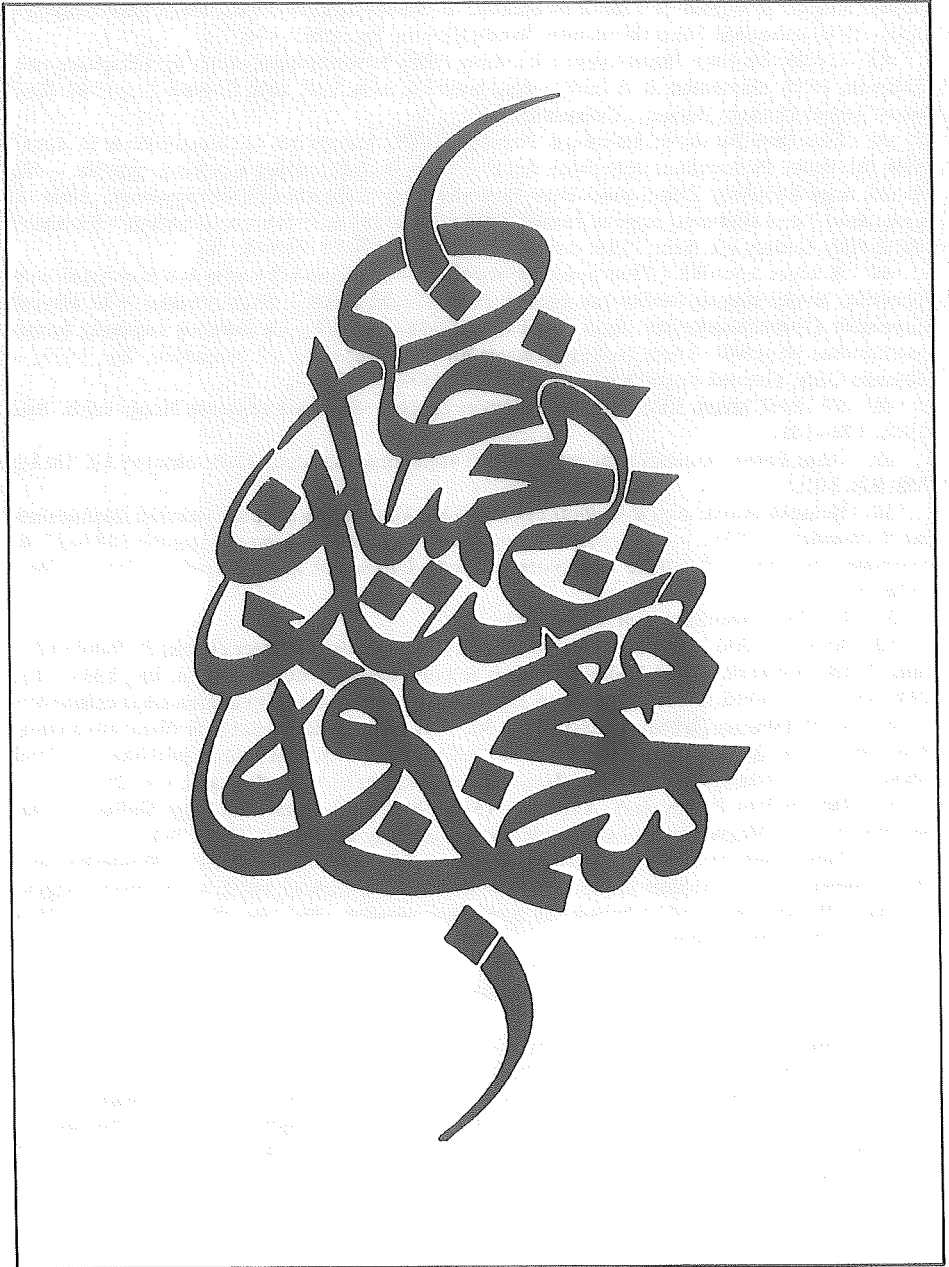
40 Tassy Ferenc harmincados a Kamarának, Szolnok, 1686. augusztus 18. OLE–254 Fasc.: 1686 augusztus, No. 192.

41 Baló Mátyás Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, Eszéki tábor, 1686. július 27. P–1239 OL Apafi gyűjtemény, Vegyes iratok. 4. doboz. – *Baló Mátyás kapitáia itinerariuma*. Kiadta Veress Endre. In: *Történelmi Tár* 1890; újabban: Buda 1986, az augusztus 1, 14, 15-i feljegyzések.

42 Szcency György a Kamarának, Tokaj, 1686. július 31. OLE–254, Fasc.: 1686.július No. 26

- 43 Tassy Ferenc harmincados a Kamarának, Szolnok, 1686. július 20. és augusztus 3. – Bekes Stephanus Fischer Mihály kamarai adminisztrátornak, Bátor, 1686. augusztus 4. OL E–254 Fasc.: 1686. augusztus, No. 119.
- 44 Jahja Jazidzsi (János deák) Gersei Pethó János komáromi főkapitánynak, 1565. Idézi Takáts Sándor, *A magyar és a török tródeákok*. In: Takáts S, *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Bp., 1961, 173.
- 45 Gyöngyösi Nagy János szőgyéni kapitány Pálffy István alsómagyarországi főkapitánynak, Szőgyén, 1635. szeptember 6. A Pálffy család levéltára, Arm. VIII. Lad. II. Fasc. 1. fol 384. Központi Állami Levéltár, Pozsony, Csehszlovákia.
- 46 Esterházy Pál nádor kiáltványa, Pozsony, 1683. március 18. OL Regnicolaris It. Archivum Palatinalis. Protocollum opinionum seu litterarum Pauli Esterházy in publicis negotiis. – Jellemző, hogy Esterházy Zrínyi gondolatait ismételve több változatban fejti ki ugyanazt: „Most nagyon azért Isten által mód szegény hazánk pogány igája alól való fölszabadításában.” Esterházy Pál Erdődy Györgynek, Bécs, 1683. március 22. Erdődy It. K 15. Pozsony ih.
- 47 A képet legutóbb a *Theatrum novum politico-historicum*-ból kiadta és a magyarázó publicisztikai levelet magyar fordításban közölte Péter Katalin (szerk.), *Buda ostroma 1686. Magyar Levelestár* (Sorozatszerkesztő Ugrin Aranka) Bp., 1986, 49–54. – A korabeli képanyag propagandisztikus jellegéről: Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp., 1973. – Galavics Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen*. Bp., 1986.
- 48 97. levél Mikes Kelemen, *Törökországi Levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp., 1966, 178–181.
- 49 Olasz Ferenc somlyói kapitány Izdenczi Mihálynak, Somlyó, 1685. október 13. TMÁO VII. köt. 103.
- 50 Hodinka Antal, *Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei: Hadtörténelmi Közlemények* 1935. – R. Várkonyi Ágnes, *Buda expugnata, Europa et Hungaria 1683–1718*. (Történeti bevezető). In: *Buda expugnata. A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. Bp., 1986, 43.
- 51 Bethlen Önéletrása, *i. m.* I. köt. 323–324.
- 52 Az ágybasikló kígyóról: R. Várkonyi Ágnes, *Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Tököly képeiről)*. In: *A Thököly felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983, 215, 249–251. – Továbbá, a bölcsőhöz küsző kígyó motívuma: Heltai Gáspár, *Ponciánus császár históriája, Az eb* (Magyar Helikon kiadása 1976, 30.) – A gyermek Rákóczi török túszul adási terve: *Frederigo Nomi, Buda liberata* című, 1692-ben befejezett és 1702-ben kiadott hőskölteményében olvasható – mutatta ki Kőpeczi Béla, „*Magyarország a kereszténység ellensége*”, *i. m.* 297.
- 53 Oláh Miklós Erazmusnak, Augsburg, 1530. október 13. Fordította Hegyi György. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. (Vál. Klaniczay Tibor) Bp., 1982, 701.
- 54 Rubens levelét idézi: E. Gombrich, *Icones Symbolicae. Philosophies of Symbolism and their Bearing on Arts. Studies in the Art of the Renaissance*. Oxford, 1972. A tanulmány magyar fordítása: *Ikonológia és műértelmezés. Az ikonológia elmélete*. Első rész: *Ikológia és műértelmezés*. Szerk. Pál József. Szeged, 1986, 40.
- 55 II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza, *i. m.* 10.
- 56 Ifjabb Zichy István levele, 1686. augusztus 19. i. h.
- 57 6. levél, *i. m.* 15.
- 58 Hopp Lajos: Mikes Kelemen, *Mikes Kelemen művei*. Bp., 1978, 27., 29., 33., 70., 71., 47., 79., 97. levél, *i. m.* 39, 47, 122, 124, 132, 142, 178, 747.
- 59 Hopp megállapítása N. Kakuk Zsuzsa, *Fejezetek oszmán török jövevényszavaink történetéből* c. (Budapest, 1954) kandidátusi disszertáció eredményeire építve, *i. m.* 394–396 kkl. – Zsuzsa Kakuk, *I. Thököly ve K. Mikes Eserlerinde Türk Dilinin İzleri*. In: *Symposium on Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco-Hungarian Cultural Relations*. Istanbul, 1976, 226–229.
- 60 Hopp, Mikes, *i. m.* 745–746.
- 61 ld. 41. jegyzet. – 5. levél, 13.
- 62 172. levél, *i. m.* 261.

-
- 63 136. levél, *i. m.* 226.
64 2. levél, 14. levél, *i. m.* 9, 24.
65 9. levél, *i. m.* 19.

**A kalligrafikus török aláírásnak egy művészi példája:
II. Mahmud szultán körte formájúra alakított kézjele**

Bese Lajos

Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok Titkos Történetében II.

Ez a dolgozat a Keletkutatás 1987. őszi számában megjelent tanulmány folytatása. Abban is, ebben is a Mongolok Titkos Történetében említett etnikai nevek névtudományi szempontból való elemzése a célunk.

Bayayud

A Ming átírók *Bay'ud* ~ *Bay'ut* neve a MTT 120. és 213. szakaszaiban van említve. Rasiduddín (I/1, 175–77) külön fejezetet szentelt a bajagud (*bayawt*) törzsnek, amelyet azok között a török eredetű törzsek között említ, amelyek később a mongolok közé kerültek. A török rokonságot látszik igazolni a MTT is, ahol a bajagudok a török nevű csangsigudokkal (lásd alább) együtt vannak említve. Napjainkban ez az etnoním *Bajūt*-ként ismeretes az ordosz-mongolban (vö. Mostaert 1934 24, 37). Ezen etnikai névvel kapcsolatban lásd még Pelliot 1951, 77–112 ismeretekben gazdag fejtegetéseit.

Ami a *Bayayud* etnikai név etimológiáját illeti, Pelliot (1951, 82) úgy vélekedett, hogy az a mongol *-d* többes típusába tartozik, és nyilvánvalóan a török *bay*, illetve mongol *bayan* 'gazdag' szóval van kapcsolatban. A mongolt illetően azonban ez a magyarázat nem lehet jó, mivel a mo. *-d* többes képzőnek csupán *-ud*, *-üd*, illetve *-urud*, *-ürüd* változata jelenhet meg a mo. *bayan* 'gazdag' mögött; vö. mo. *bayačud* 'gazdagok', illetve pl. ordosz (Mostaert 1934, 24, 37) *Bajanūt*, azaz mo. *Bayanurud* etnikai név. A *Bayayud* etnikai név etimológiáját tehát másutt kell keresnünk.

A *Bayayud* törzsnévnek megfelel a rtö. *bayağut* 'gazdag kereskedő'. Ez pedig nem a rtö. *bay*, mo. *bayan* 'gazdag' mongol típusú többes alakja, ahogy azt annakidején Pelliot gondolta, hanem a rtö. *baya-* 'gazdagnak lenni' ige dev. nom. *-ğut*, *-güt* képzős származéka. Ennek analógiája a Pelliot által is idézett, de rosszul értelmezett rtö. *alpağut* 'bátor, merész harcos' (rtö. *alpa-* 'bátornak, merésznek lenni' rtö. *alp* 'vitéz, merész'-ből) szó. E szavak etimológiáját illetően lásd Clauson (1972, 385), de különösen Clark (1977, 119 jegyzet, 118–121) megjegyzéseit. Foglalkozásnevekből lett személynevek nagy számban fordulnak elő a török névadásban, a rtö. *bayağut* 'gazdag kereskedő' szót azonban személynévként nem tudom igazolni. Éppen ezért értékes számomra Mándoky-Kongur István közlése, aki felhívta figyelmemet a magyarországi Bajót helynévre, amely a 13. században szerepet játszott hispániai eredetű Bajóti-Nagymartoni családnak is nevet adott. Ez a magyarországi helynév vélhetően besenyő vagy kun származású személy nevének őrzője. Különös véletlen folytán nagyjából azonos módon (*bayağut* > *bayawut* > *bayaut* > *bayōt*) lett a rtö. *bayağut*-ból ordosz *Bajūt*, illetve magy. *Bajót*. A *bayağut* 'gazdag kereskedő' szó tehát lehetett rtö. személynév, amiből joggal következtethetünk arra, hogy a *Bayayud* etnikai név is a személynevekből alkotott régi török etnikai elnevezések közé tartozik.

Bayid

Ez az etnikai név a MTT 239. szakaszában van említve. Pelliot (1951, 60) szerint ez a név a rtö. *bay* 'gazdag' mongol -d többes képzős származéka lenne. Ugy vélem, hogy e kérdésben Czeglédy (1985, 314)-nek van igaza: „Az első kétségtelenül a szamojédekre vonatkozó adatokat mongol kori forrásokban találjuk, amelyekben a *bay* (többször *bayid*) törzsről, mint a kirgizek nyugati szomszédjáról (vö. MTT 239. szakasz. – Bese) esik szó. Ez a *bayid* szerintem egyezik a Jermák előtti orosz tudósítások *baid*-jával és nyilvánvalóan a szamojédek fontos *bay* törzsét (vö. Hajdú, i. h. 74) jelöli.”

Belgünüd

Ez a nemzetségnév mint *Belgünüt* van említve a MTT 42. szakaszában, illetve mint *Bülkүнüt* Rasiduddín (I/2, 15) művében. Pelliot (1951, 398) ezt a nevet bizonytalanul, kétesnek érezte, és egy **Biläktü* féle eredeti alakot vélt lehetségesnek. Ugyanakkor úgy vélte, hogy személy neve nem vált, nem válhatott törzsnévvé. Ugy gondolom, hogy Pelliotnak mindkét állítása könnyen cáfolható. A *Belgünüd* nemzetségnév ebben a formában a rtö. *belgü* 'jel, jegy' (alkalmanként kézzelfogható, rendszerint pedig elvont értelemben) mo. -*nud*, -*nüd* többes képzős származéka. Lásd már Poucha (1956, 69); Bese (1978, 361) értelmezése elhibázott. Itt azonban elsődlegesen nem a rtö. *belgü* 'jel' köznévről, hanem a belőle alakult *Belgü* személynévről van szó. Vö. kzk. (Jark. t. 80) *Bel'gibay*, kzk. *Belgibay* férfinév; Rasiduddín (II, 88) *Belgeši* 'jelecske' Csagadáj kán fia, stb. A rtö. *belgü* 'jel' – mint jövevényszó – ismeretes a mongolban is; vö. mo. *belge* 'jel, jegy, jelkép, előjel; nemi szervek (eufémizmus)', ahol a *Belge* férfinév is jól van igazolva. Mindazonáltal a *Belgünüd* név második szótagbeli -*ü*-je a törökből való értelmezés mellett szól. Nincs tehát akadálya annak, hogy a *Belgünüd* nemzetségnevet rtö. **Belgü* 'a mi jelünk', 'a mi jelképünk' személynévből eredeztes-sük.

A MTT 42. szakaszában írva van, hogy Belgünüdej a belgünüd nemzetség őse lett. (A *Belgünüdei* személynév jelentése 'a belgünüd nemzetség férfi tagja'.) A szövegből úgy tűnik, mintha a nemzetségnévből képzett személynév hamarabb keletkezett volna, mint maga a nemzetség, amelyik a belgünüd nevet viselte. Miként a MTT-beli Adarkidaj nevének esetében (lásd a Keletkutatás megelőző számában), Belgünüdej nevében is egyfajta előrelátást feltételezhetünk.

Bögünüd

A Ming átírók *Bügünüt*-je a MTT 42. szakaszában van említve. E nemzetségnév helyes olvasata *Bögünüd*, amelynek megfelel a rtö. *bögü* 'bölc, varázsló' mo. -*nud*, -*nüd* többes képzős származéka. Ez a régi török szó, amely bölcsességre és titokzatos szellemi hatalomra egyaránt vonatkozhat, személynév is lehetett, bár a rtö. *Bögü qagan* 'személynév és méltóságnév' értelmezését illetően (vö. pl. Pelliot 1951, 250; Boyle in Juvaini 56 jegyzet; Tekin 1968, 320 stb.) eltérőek a vélemények. Mint analóg név említhető a Jüan-si 119. szakaszában az *Öge* férfinév, Rasiduddín (II, 66) *Öge qan* név és titulus rtö. *öge* 'bölc, okos'-ból, a kzk. *Aqılbay*, *Aqıljan*, *Aqıš* férfinév *aqıl* 'ész, értelem; gondolkodó személyek'-ből, stb. A *Bögünüd* nemzetségnév tehát lehetett rtö. **Bögü* férfinév származéka. Ugyanakkor ez az etnikai név esetleg nem személy-

névből, hanem a rtö. *bögü* 'bölc, varázsló' tiszteleti névből, vagy méltóságnévből, esetleg a belőle keletkezett személynévből értelmezendő. Ilyenfajta kétértelműség figyelhető meg a *Buyiruyud* (rtö. *buyruq* 'hivatali cím: miniszter, kormányzó'), *Čang-siyud* (rtö. *čayšī* 'kormányzó, helytartó') etnikai elnevezésekben is. Ezt a kétértelműséget az idő távolából nem lehet feloldani.

A MTT 42. szakaszában írva van, hogy Bögünüdej lett a bögünüd nemzetség őse. A tyúk tehát itt is hamarább lett volna, mint a tojás. Itt is olyanfajta előrelátás jut kifejezésre, mint amilyen az Adarkidaj és Belgünüdej személynevek esetében.

Borġigin

A *Borġigin* nemzetségnév a MTT 42. szakaszában van említve. Rasiduddín (I/1, 155) szerint Bordzsigin törökül olyan ember, akinek kék szeme van. Ez a bizonyíthatatlan értelmezés igencsak megzavarta Pelliot-t (1951, 118–21), aminek következtében nem is tudott megfelelő eredményre jutni. A helyes értelmezés Pouchától (1956, 76) ered. Vö. még Doerfer, TMEN No. 101. Ezeket a megnyilatkozásokat összegezve a *Borġigin* nemzetségnévről a következőket mondanám:

A *Borġigin* nemzetségnév a kmo. *borġin* (a Ming átírásban *borčín*) in *borġin* sono 'egy récefajta', mo. *borġin* in *borġin nuyusun* 'egy vadkacsa fajta', halha *bordžin* in *bordžin nugas* 'nösténykacsa', kalm. *bordžn* 'szürke nöstény vadkacsa', bur. *boržon* 'vadkacsa' stb. mo. *-gin, -kin* 'vmihez tartozik' képzős származéka. A *Borġigin* etnikai név jelentése tehát 'A nöstény vadkacsához tartozó', és ehhez hasonló lehet. Ez pedig lehetett totemisztikus elnevezés — ahogy azt Poucha és Doerfer gondolták — miként az alább tárgyalandó *Toγurayun* 'daru', vagy a *Činos* 'farkasok' etnikai nevek. Igazolva van bur. *Boržikhon* 'kis vadkacsa' női név. A későbbi századok folyamán a *Borġigin* nemzetségnév is megkapta a maga másodlagos mo. *-d* többes képzőjét; vö. *Borġigid*.

Buriyad

A *Buriyad* etnoním kérdésében az utolsó szó Cidendambajevé (1973, 271–293). Ő először sorra veszi a korábbi értelmezéseket, és miután — teljes joggal — elutasítja azokat, a maga értelmezésével áll elő. Tudományos szempontból ugyan ez sem értékelhető, röviden mégis összefoglalom, mert bizonyos módon motivált jellegzetes kényszerképzeteket fejez ki, amelyek a burjátok legrégebb történetének kutatásával kapcsolatosan bizonyos körökben kialakultak. A hori-burjátok mesterségesen kiagyalt török eredetéről, a burjátokra erőszakolt türk kapcsolatok kérdéséről van itt szó. Ezek a kényszerítő hatások tükröződnek Cidendambajev elméletében is. De lásuk a szerzőt! Cidendambajev szerint a *Buriyad* etnoním viselői protomongol (?szien-pi) származásúak kellett, hogy legyenek, akiket totemállatuk után mongolul *Činos* 'farkasok'-nak neveztek. Ez a *Činos* nevet viselő (?protomongol, ?protoburját) törzs feltehetőleg még az első évezred közepe táján török nyelvű törzsek uralma alá került, és bizonyos mértékig türk környezetéhez asszimilálódott. A protoburjátok a rajtuk uralkodó türkök hatására kénytelen-kelletlen kétnyelvűvé kellett, hogy váljanak, aminek következtében korábbi mongol *Činos* totemnevüket türk nyelvre fordították, hogy azt az uralkodó türkök számára érthetővé tegyék. Ezért magukat *Borjat*, vagy *Bürat*-nak kezdték nevezni, aminek megfelel rtö. *böri* 'farkas' mo. *-d* többes kép-

zós származéka. Közben a türkök eltűntek a történelem színpadáról, a mongolok pedig megjelentek azon, de megmaradt a protoburjátból türkre fordított *Buriyad* etnikai név. E meszeszerű elemekből felépített elmélet képtelenségeinek tételes cáfolatára itt most nincs sem szükség, sem lehetőség. Egy dologra azonban nyomatékkal felhívnam a figyelmet. Tudjuk, hogy minden nép legrégebb története az idők homályába vész. Amit pedig e homályból felismerhetünk, az sokszor nagyon kevés. Így van ez a 13. századot megelőző idők mongoljainak esetében is. Ha meggondoljuk, hogy róluk milyen kevés biztosnak tekinthető ismerettel rendelkezünk, akkor igencsak óvniuk kell mindenkit a protomongol, protoburját-féle műszavak használatától. A kellő ismeretek, azaz tartalom hiányában ugyanis ezek a műszavak értelem nélkül valók, és ezért használhatatlanok. Nem segítik a kutatást, sőt, inkább a történelem határ nélküli való, tudománytalan manipulálására ösztönöznek.

A *Buriyad* etnikai név legelőször Dzsingisz kán legidősebb fiának, Dzsocsinak az ún. erdei népek ellen 1207-ben vezetett hadjáratával kapcsolatban van említve a MTT 239. szakaszában. A név olvasatához nem férhet kétség: azt a mai *burjád* ejtésen felül a 17. századi Altan tobči c. krónikának a MTT-vel megfelelő helye is igazolja. Az analógiák birtokában szinte bizonyosnak vehető, hogy a *Buriyad* névben is az etnikai nevekben oly gyakori mo. -d többes képző van jelen. Ennek megfelelően a *Buriyad* etnikai név töve a *Kiyan*, többes *Kiyad*, a *Ĵegüred* ~ *Ĵegüreyid* törzsnevek analógiájára lehetett elsődleges * *Buri* vagy * *Burin*, illetve másodlagos * *Buriyan*. A mongol és a török nyelvek alapján azonban etimológiailag egyik tőváltozat sem értelmezhető. A régi idők burjátjainak etnikai eredetére, hovatartozandóságára tehát a névből következtetni nem lehet.

Čangsiyud

E nemzetség neve a Ming átírásban *Čangsi'ut*-ként van említve a MTT 120. és 213. szakaszában. Rasiduddín (I/1, 79) azt mondja, hogy a nirunok, azaz a kiyatok, négy ágra oszlanak: a jürkin, csangsigud, kijat-jaszar és kijat-bordzigin ágakra. Ezzel szemben a csangsigudok rendszerint a bajagudokkal együtt vannak említve a MTT-ben. Lásd még Pelliot (1951, 77–82) értékes fejtegetéseit e tárgyban.

A *Čangsiyud* nemzetségnév mo. -yud, -güd többes képzős származéka a rtö. *čangši* (jövényszó a kínaiából) 'kincstári tisztviselő, évkönyvíró' szónak, amely régi török méltóságnévvé vált. E Clauson (1971, 426–27) adta értelmezésnél szabatosabb Ecsedy (1965, 88–89) meghatározása, amely minden bizonnyal elkerülte volt Clauson figyelmét. Ecsedy Ildikó szerint tehát a csang-sik a kínai határszéli tartományok katonai ügyeinek adminisztrációját intézték, mint a kormányzó vagy a császári biztos első helyettesei. Rangjuk időnként megfelelt a kormányzóénak. Mint férfinév igazolva van a rtö. *čangši*, illetve *čangši* egy bajagud neve (vö. Pelliot 1951, 89, 91). Mint tudjuk, a török népeknél méltóságnevek, tiszteleti nevek gyakran szerepelnek személynév gyanánt. Vö. pl. rtö. *Totoq* 'kormányzó'; MTT *Senggüm*; rtö. *sejün* 'tábornok'; rtö. *Elči* 'követ'. Lásd még Kakuk 1974, 17–19, Rásonyi 1976, 212. Nagyon valószínű tehát, hogy *Čangsiyud* a rtö. személynévi eredetű nemzetségnevek közé tartozik. Ugyanakkor azonban fennáll a lehetősége annak is, hogy ez a nemzetségnév rtö. *cansi* méltóságnévből képződött, mikét az a *BuĴiruyud* in *B. Tatar*, illetve *Bögünüd* etnikai nevek esetében már említve lett.

Činos

A Činos nemzetség neve a MTT 129. és 207. szakaszában van említve. Rasiduddín (I/1, 183) szerint a csinoszok a tajcsigudok egyik nemzetsége voltak. Vö. még Pelliot (1951, 131–35) fejtegetéseit.

A Činos nemzetségnévnek jól megfelel a mo. *činu-a*, halha *tšono(n)*, kalm. *tšon*, bur. *šono* 'farkas' mo. -s többes képzővel, amelyik különösen állatnevekben szabályszerűen jelenik meg. Ilyen értelemben a totemisztikus eredetű mongol etnikai nevek közé tartozhat, miként azt már Poucha (1956, 67) is megjegyezte. Ugyanakkor a személynévi eredet lehetősége sem zárható ki. Lásd ehhez a kalm. *Con*, bur. (Bald, 56) *Sono* férfineveket.

Jadaran ~ Jajiran

Ennek a nemzetségnévnek két változata van. A *Jadaran* változat említve van a MTT 40., 122., 129., 196., 223. szakaszában. A *Jajiran* változat pedig igazolva van a MTT 141. szakaszában mint *Jajiradai Jamuqa* 'a dzsadsziran Dzsamuka', a Jüan-si 118. feje. *Jajiradai*, illetve a MTT *Jajiradai* 'a dzsadsziranok közé tartozó férfi' jelentésű személynévekben. Rasiduddín (I/1, 138, 177, 190, 192) *Jajirat* (*šajyrat*)-ja, a *Jajiran* mo. -d többes képzős származéka.

A *Jadaran* ~ *Jajiran* nemzetségnév etimológiájával kapcsolatban Pelliot (1951, 28) teljes joggal vetette el a MTT-e 40. szakaszában lévő népetimológiát, amely szerint Dzsadsziráda, mivel idegen nemzetségből származott, a mo. *jad*, illetve kirg. *jat*, rtö. *yat* 'idegen (ember)' szó után kapta volna a nevét. A *Jadaran* ~ *Jajiran* etnikai névnek megfelel a kirg. *jadira*- 'örömet, meglegedettséget érez, boldognak érzi magát' (vö. *jadirgan qiz* 'jókedvű, vidám leány'), kzk. *jadira*- 'lecsendesül, lecsillapodik, ellankad; boldognak érzi magát; örvendező, boldog, vidám, meglegedett; kiderül, megtisztul (az ég), ige rtö. dev. n. -n 'a cselekmény, művelet eredménye' képzős származéka. Ilyen módon képzett férfinév a rtö. *Basan* (*bas*- 'megterhel, (meg)nyom; legyőz, le-bír'), rtö. *Qapan* (*qap*- 'megfog, megragad, birtokba vesz'), rtö. *Turan* (*tur*- 'megáll-(ja a helyét)') stb. Amint azt a felsorolt személynévek is tanúsítják, a rtö. -n névszóképző általában csak egy- és kétszótagú tövek mögött jelenik meg. Kivételt képezhetnek azonban az -ar-, -ir-, -ur- stb., -dur-, -dir- stb. műveltető képzős származékok. E származékokban az -n képző ugyanis háromszótagú igék mögött is megjelenhet. (Vö. erről Szevortjan 1966, 333–36.) Ebből következik, hogy bár a kirg., kzk. *jadira*- etimológiáját nem ismerem, az a fenti képzés szempontjából minden alaki követelménynek megfelel. Ilyen módon képzett etnikai név a Rasiduddín említette *Qabtarun*, amely a MTT *Qabturyas*-ának változata. (Lásd alább.) Ami pedig a *Jadaran* ~ *Jajiran* változatokat illeti, azok a török és a mongol hangtörténet alapján jól értelmezhetőek. Török eredetű névről lévén szó, a második szótagbeli *a* ~ *i* váltakozásra példa lehet rtö. *alqa*- ~ *alqi*- 'dicsér, dicsőít', *qadar*- ~ *qadir*- 'forgat, kiforgat' stb. A rtö. **Jadiran*-ból pedig mo. *Jajiran* lett, mivel a mongol nem tud *di* ~ *di*, hanem csak *ʃi* szótagot ejteni. Vö. pl. a kmo. *aʃira*- 'hazatér, hazajön, el-, szétválík' < rtö. *adar*- ~ *adir*- 'elválík, különválík' szót. A szókezdő *ʃ*- ebben a nemzetségnévben kipcsak jegy lehet. Ilyenformán a *Jadaran* ~ *Jajiran* nemzetségnév eredeti jelentése 'meglegedettség', 'gyönyörködés', 'boldogság' és ehhez hasonló lehet. Ilyesféle személynév a kzk. *Jaqsiliq*

jószág', kzk. *Qwaris* 'öröm, élvezet, jókedv', kzk. *Jarilgasin* 'báj, kellem', kzk. *Tiniš-bek* 'béke, nyugalom' stb. férfinév. Biznyosak lehetünk tehát abban, hogy a MTT *Jadaran* ~ *Jajiran* a személynévi eredetű régi török etnikai nevek közé tartozik.

A dzsadaran nemzetség nevét Rasiduddín (I/1, 78, 117, 160, 172, 183, 190, 192) *Juriat* (*ǰwryat*)-ként említi. Ez minden bizonnyal egy **Jurian* név mo. -*d* többes képzős származéka. Magát a *Jurian* alakot nem tudom értelmezni. Elírás is lehet, bár ennek ellentmond a név gyakori előfordulása. *Juriat* és *Buriyad* bizonyos formális hasonlóságot mutatnak.

Jirgin

Jirgin a kereitek egyik törzsének a neve, amely a MTT 170–71, 185–87. szakaszában van említve. Rasiduddín (I/1, 128, illetve I/2, 125) szerint dzsirgin (*ǰyrgyn*) a kereit Ong kán tisztelt és vitéz törzse volt.

A *Jirgin* etnikai névnek megfelel a kirg. *ǰir-* 'széttép, szétszaggat, szétszakít, felbont, szétfejt', kzk. *ǰir-* 'szánt; áttör, áthatol vmin; fel-, széthatít' stb. ige rtő. dev. nom. *-ǰin, -ǰin, -ǰin, -kin* képzős származéka. Ilyen módon képzett férfinév a rtő. *Yapgun* (*yap-* 'csinál, tesz, alkot'), kzk. (Jark. tt. 70, 130) *Kaškīn* (*qaš-* 'elfut, megszökik'), özb. *Turgun* (*tur-* '(meg)áll, (meg)marad') stb. Ilyenformán a *Jirgin* név jelentése 'Az (akadályokon) áttörő, áthatoló' és ehhez hasonló lehet. E név szinonimája lehet a mameluk-kipcsak *Qirmīš, Qiran* (rtő. *qir-* 'tör, (össze)zúz; megsemmisít'), illetve a MTT-beli *Sökekei* (lásd alább *Sökeken* alatt) férfinév. Az etimológia érdekében, mint külső érvre, hivatkozni lehet magára a kereit nép nevére, a kereit *Občry* nemzetségnévre (ezeket lásd alább), amelyek szintén török eredetű nevek. A *Jirgin* törzsenév tehát minden bizonnyal régi török személynévből származott.

Itt néhány kiegészítő megjegyzést tennék. Ebből az etnikai névből ugyanis több férfi neve képezve mo. *-dai, -dei* 'nép, törzs, nemzetség, nem férfi tagja' képzővel. Ezek: Rasiduddín (I/2, 30–31) *Čirkidai*, illetve *Čirkitai*, (I/2, 53–54) *Jirqidai* (vö. még Hambis 1945, t. 5), MTT *Čirkidai*. Érdekes, hogy a MTT *Čirkidai*-a *Irgidai*-nak van olvasva az Altan tobči-ban (vö. Pelliot 1951, 297, Kozin 1941, 358, Sasztyina 1973, 112), amit Ligeti (1074, 98) úgy látszik hallgatólagosan *Jirgidei*-re javított. Magát az etnikai nevet Kozin (1941, 372) *Jürken*, Sagdar (1957, 77–8) *Džürxen*, Sasztyina (1973, 143–44) *Džürgen*-nek, Ligeti (1974, 129–31) viszont *Jirgin*-nek olvasa az Altan tobčiban. Bizonyos részletkérdéseket most elhanyagolva, bizonyosnak látszik, hogy az etnikai név kezdő mássalhangzója "yod"-dal volt írva a MTT mongol írásos összövegében, amit értelemszerűen *y*-nek vagy *ǰ*-nek kell olvasnunk. Innen nézve válik érdekessé a MTT-beli *Čirgidai* férfinév kérdése, amelyben, mint a *Jirgin* etnikai név származékában, a várható szókezdő *ǰi* helyett a Ming átírásban *či* olvasandó. Ugyanígy vetődik fel a kérdés pl. az Hambis (1954, 161–62) említette *Čanggi* (olvasd *Janggi*; vö. kirg. *ǰaǰi* 'friss, új, tiszta', MTT *Janggi* férfinév), a Seng-vu (Pelliot 1951, 24, stb.)-beli *Čoǰi* (olvasd *ǰoǰi*; vö. mo. *ǰoǰi* 'vendég'), stb. férfinevek esetében is. Ez a fajta jelölésmód a Ming kor kínai kiejtésének valamilyen sajátosságán is alapulhatott. Valószínűbb azonban, hogy ezekben az esetekben az uigur, illetve a preklasszikus mongol helyesírás egyik sajátos jelölésmódjáról van szó, amelyről legutóbb Ligeti (1984, 347–48) értekezett. A Ming átírók *Čirkidai*-a, amelynek megfelel preklasszikus mongol * *Čirkidai*, az alapjául szolgáló *Jirgin* etnikai név után tehát értelemszerű-

en *Jirgidai*-nak olvasandó a MTT összövegében.

Kereyid

A Ming átírók *Gereyid* ~ *Gereyit* ~ *Kereyid* ~ *Kereyit*-je sokszor van említve a Titkos történet szövegében. A kereit nép neve ez, amelyik a 13. század első felében nagy szerepet játszott Belső-Ázsiában. Rasíduddín (I/1, 125–36) külön fejezetben foglalkozik velük. Ő a török népek közé sorolja a kereiteket, akik többségükben akkor már nesztoriánus keresztények voltak.

A *Kereyid* népnév etimológiájáról Pelliot (1951, 209) csak annyit tudott mondani, hogy "L'origine du nom des Kerait est obscure." Sasztyinának (1975, 239) nem volt értékelhető véleménye. Németh (1965, 360–65) gazdagon adatolt cikke ugyanakkor meggyőzhetett bennünket arról, hogy ha a név etimológiáját keressük, akkor a *Kereyid* népnév *Kerey* összetevője az, amelyet értelmeznünk kell. Ami pedig magát az etimológiát illeti, Berezin ötlete nyomán, Németh Gyula úgy vélte, hogy a *Kereyid* népnév a mo. *keriy-e* 'varjú' származéka. Ezt igazolandó, Németh Gyula hivatkozott a Mostaert (1934) közölte ordosz-mongol etnikai nevek jegyzékére, amelyben állatnevekből képzett nemzetség- és törzsnevek is előfordulnak, többek között pedig a *k'erēs* név, amely az ord. *k'erē* (mo. *keriy-e*) 'varjú' szó mo. -s többes képzős származéka. Németh Gyula, sajnos, mintha maga megfeledkezett volna az általa is idézett *k'erit* névről, amely Mostaert (1934, 33) helyes értelmezése szerint a középmongol-kori *Kereyid* mai megfelelője. Itt a két név eltérő magánhangzói (ē : ī) – úgy látszik – nem lehettek fontosak Németh Gyula számára. A két magánhangzó különbsége a második szótagban valóban elhanyagolhatónak tűnhet pl. a kalm. *kerē*, halha *kherē(n)* 'varjú', illetve kalm. *kerēd* 'kereit', a kalmükök egy csoportja Erketen uluszban', halha *kherēd* 'kereit (népnév)' esetében. A probléma kulcsa itt az eredeti vokalizmusban rejlik: a mo. *keriy-e* 'varjú' szóban lévő -*iye* szótag, illetve a *Kerey* névben lévő -*ey* diftongus között ugyanis túlságosan nagy a hangzásbeli különbség még akkor is, ha konvergens fejlődésük a mai mongol nyelvjárások egyikében-másikában egyaránt ē hangot eredményezett. Ugyanakkor egy feltételezhető, de meg nem engedhető **Keriyed* 'varjúk' a mongol szóképzés oldaláról nézve szokatlan, mivel mo. -*d* többes képző állatnevekben általában, a *keriy-e* 'varjú' szóban pedig különösen nem jelenhetett meg. A Berezin-Németh féle értelmezés tehát mind a történeti hangtan, mind pedig a mongol szóképzés oldaláról egyaránt elfogadhatatlan.

A *Kereyid* népnév rtő. *kerey* 'borotva' mo. -*d* többes képzős származéka. (A szóra vonatkozóan lásd még Clauson 1972, 748). Mint oly sok minden a tudományban, ez a gondolat sem új: Németh (1965, 632) idézte Mengest, aki a kzk. *Kärüy* törzsnevet – két kérdőjellel ugyan – a rtő. *kerey* 'borotva'-val azonosította. Itt azonban elsődlegesen nem magáról a *kerey* 'borotva' köznévről van szó, hanem a belőle alakult *Kerey* személynévről. Mint férfinév, igazolva van rtő. *Kerey*, Rasíduddín (II, 192–93) *Kerey* vagy *Kirey* (*kray*), Juvaini (552, 614) *Kerey* (*kray*) in *Kerey Malik* stb. A név további sorsára vonatkozólag pedig lásd Németh Gyula adatait, amelyeket természetesen még sok mindennel ki lehetne egészíteni, de ez most másodlagos probléma. Sokkal fontosabb, hogy az egyeztetésnek hangtani akadályai sincsenek. Ugyanakkor megemlíthető, hogy bizonyos eszköznevekből alakult férfinevek, mint pl. kzk. *Balta*, *Baltabay* 'fejsze, balta', kzk. *Qīlīs* 'kard', kzk. *Šotbay* 'vájó balta, véső',

kklp. *Oraq* 'sarló', kzk (Jark. t. 74) *Čaki* 'zsebkés' stb. száma igen nagy a török névadásban. (Erről lásd még Kakuk 1974, 14–15; Zsanuzakov 1974, 130; Rásonyi 1976, 212.) Mint tudjuk, a személynévből alakult nemzetség-, törzs- és népnevek igen gyakoriak a török etnikai névadásban. Elegendő talán utalni a szeldszukok (*Seljuq*), az oguzok (*Oğuz qağan*), az özbegek (*Özbek*) stb. nevére. (Erről lásd pl. Baszkakov 1977, 105–6.) Elvileg sincs tehát akadálya annak, hogy a *Kereyid* népnevet rtő. *Kerey* 'borotva' férfinévből származtassuk. (Lásd még az *Összefoglalást*.)

Küčügüd

A najmanok egyik nemzetségének vagy törzsének *Küčügüd* neve a következőképpen van feljegyezve a MTT Ming-kori kínai átírása szerint: *Güčü'üt Naiman-u Buyiruuq qan* 'a kücsügüd najman Bujruk kán' (141. szakasz), *Naiman-u Güčügüd-ün Buyiruuq qan* 'a najmanok kücsügüdjének Bujruk kánja' (158. szakasz), és *Güčügürtei Buyiruuq qan* 'a kücsügür nembe tartozó Bujruk kán' (177. szakasz). *Küčügür* (*küčükür*) mint a najman nép egy csoportja van említve Rasiduddín (II, 201) történeti művében. (Vö. még Boyle 1971, 311 és jegyzet.) Mint személy neve, igazolva van a MTT 120, 124, 202 szakaszában *Küčügür*, illetve a 223. szakaszban *Küčügür Moči* beszüt, ezredes, Rasiduddín (I/1, 108) *Küčügür* egy jiszüt, stb. E személyek nevének pusztá léte megengedi azt a feltételezést, hogy a *Küčügüd* etnikai név a *Küčügür* (vö. kmo. *küčügür* 'mezei pocok') férfinév mo. -d többes képzős származéka, *Küčügürtei* pedig a *Küčügür* etnikai név (lásd Rasiduddínt) kmo. -dai, -dei, -tai, -tei 'nem-, -zetség, stb. férfi tagja' képzős származéka. (Lásd ehhez még Pelliot 1951, 306–7.) A *Küčügüd* etnikai név kérdésében tehát ki van zárva minden további spekuláció lehetősége. Ezzel az értelmezéssel szemben legfeljebb csak de Rachewiltz (1976, 67–8) próbált kételyeket ébresztetni, amikor Poppe szóbeli közlésére hivatkozott, aki szerint valószínűtlen, hogy egy nemzetség vagy törzs ilyen becsmérő nevet viseljen. Éppen ezért Poppe javaslatára úgy vélte, hogy a *Küčügüd* etnikai név a kirk. *küčügön* 'ölyv, héja, fakókeselyű' szóval van kapcsolatban. A fent mondottak alapján ez az egyeztetés természetesen nem fogadható el. De a *Küčügür*, *Küčügüd* 'mezei pocok' etnikai név esetleges becsmérő jellegére, mint kizáró okra való hivatkozás sem elég alapos. A török etnikai névadás oldaláról hivatkozni lehet pl. a cikkünkben említett *Občiy* 'ravasz, fortélyos', *Alči* 'ravasz, fortélyos' (in *Alči Tatar*), tuva *Qorčaq* 'tolvajocska', kklp. *Qaza-yaqłı* 'lúdlábú' stb.-re, amelyek mint ragadványnévi eredetű etnikai név becsmérő jellegű is lehet. Ami a *Küčügür* 'mezei pocok' nevet illeti, az lehetett becsmérő jellegű ragadványnév pl. a MTT *Küčügür Moči* férfi névben. Mint analógiára hivatkozni lehet pl. a bur. *Xulgana* 'egér' ragadványnévre, amely kis termetű, jelentéktelen megjelenésű, vagy éppen ravasz jellemű embert jelöl. A *Küčügüd* etnikai név tehát közvetve lehetett becsmérő jellegű. Ilyenek azonban a mongol etnikai névadásban is előfordulnak. Pl. ordosz *Ukhunas*, *Ukhunatšin* (*ukhuna* 'bakkecske') igencsak becsmérő jellegű lehet, mivel a mongolok az *Ukhuna* ragadványnévvel – többek között – az állhatatlan, kiszámíthatatlan jellemű embereket nevezik. Ami pedig az ordosz *Gakhün* (*gakhū*) etnikai nevet illeti, arról elmondható, hogy pl. bur. *Gakhai* a nagy termetű, elhízott ember, a halhákznál pedig elhanyagolt, piszkos ember ragadványneve lehet. Ordosz *Dolön Tenek* 'hét ostoba' etnikai név becsmérő jellege pedig annyira nyilvánvalónak látszik, hogy talán nem is kíván külön magyarázatot. Ha tehát a *Küčügüd* et-

nikai nevet minden áron becsmélő jellegűnek akarjuk minősíteni, elmondhatjuk, hogy becsmélő jellegű etnikai elnevezésekre mind a török, mind pedig a mongol etnikai névadásban van példa.

Mangyud

A Ming átírók *Mangqud* ~ *Mangqut* nemzetségneve a MTT 46–209. szakaszaiban többször van említve. Rasiduddín (I/1, 184–86) is részletes tudósítást közöl erről a nemzetségről, illetve törzsről. Lásd még Pelliot (1951, 167–69) értékes tájékoztatóját, valamint Saszyina (1975, 234–35) megjegyzéseit.

Pelliot (1951, 168–69) szerint a *Mangyud* etnikai név etimológiája bizonytalan. Pelliot – mint mondja – nem gondol arra, hogy ez a név egy **mang* egyszerű többes alakja lenne. Azonban, szerinte itt van a mo. *mangyus* 'mesebeli többfejű szörny, emberevő óriás', amely a kínai *mang* 'óriáskígyó'-ból magyarázandó, mint kölcsön szó némileg megváltozott jelentésben. Ennek mo. -s többes képzős származéka a *mangyus* **mangyu* vagy **mangyul*, stb.-ből. Az állandó mongol használatnak megfelelően pedig egy másodlagos **mangyun* tő keletkezett, amelynek szabályos -*d* többes képzős változata a *Mangyud* ~ *Mangyut*. Pelliot érvelése igen logikus, de bizonyíthatatlan kitalálásokon alapul.

A *Mangyud* etnikai névnek megfelel a rtö. *mañit-* 'meneszt, előre visz' ige imperativuszi alakja, amelyik rtö. *mañ-* 'jár, megy', turki *mang-* 'jár, megy, halad, előre megy (fizikai értelemben)', stb. ige -*t*- műveltető képzős származéka. Ilyen műveltető képzős név a *Qorqut* (rtö. *qorqit-* 'megjleszt, megrémít'). A *Mangyud*, azaz rtö. **Mañit* személynév szinonimája lehet pl. a kzk. *Üderbay* (*üder-* 'igyekszik, törekszik vmire; küzd, erőlködik; utat tör magának, áthatol valamin'), stb. Ilyen neveket rendszerint nomadizálás közben adtak az újszülöttnek. (Erről lásd Zsanuzakov 1974, 122.) A második szótag -*u*-ja a *Mangyud*-ban a *Mañit* -*ř*-jéhez viszonyítva a régi török hangtan sajátosságai alapján is magyarázható. Vö. rtö. *qamig* ~ *qamuğ* 'minden', *qorqit* ~ *qorqut-* 'megjleszt', *unit-* ~ *unut-* 'elfelejt' stb. A *Mañit* etnikai névként különösen a mai kipscak népek között gyakori. Vö. nog. *Mañgit*, kzk. *Mañit*, kklp. *Mañgit*, *Aqmañgit*, özb. *Mañgit*, illetve özb. *Mañgit*, *Mañgitbek* férfinév az etnikai névből. Bizonyosnak vehető tehát, hogy a *Mangyud* etnikai név régi török személynévből alakult.

Önggüd

Az *Önggüd* ~ *Önggüt* etnikai név a MTT 182., 190., 202. és 239. szakaszaiban van említve. Ligeti (1962, 165) írta: „Az öngütök Dzsingisz kán korának jelentős török nyelvű népei közé tartoztak. Az öngütöket az egykorú kínai források fehér tatár néven emlegetik.” (Lásd még Pelliot 1951, 47.) Rasiduddín (I/1, 102) azok között a népek között beszél róluk, amelyek nem tartoztak a mongolok közé, hanem tőlük függetlenül éltek.

Az *Önggüd* etnikai név a rtö. *Öñü* férfinév, vö. ujj. *Öñü*, Rasiduddín (I/1, 142) *Önggü* in *Önggü Temür*, mo. -*d* többes képzős származéka. A személynév alapjául a rtö. *öji* 'más, mint ..., különböző', kzk. *öye* (olvasd *öyö*) 'más, különböző, különálló', stb. szó szolgál. Az *Öñü* személynév 'más, mint mi, azaz nem közülünk való' értelemben óvónév lehet, de lehet más motivációja is. (Az *Önggü Temür*-ben a *Temür*

'vas' állandósult személynévi összetevő.) Az *Önggü* 'más, mint' személynévvél rokonértelmű a rtö. * *Ayriq* in *Ayiriyud Tatar*, RInd. *Ayri* 'más, mint' személynév, és ha az analógiának a tudományban van bizonyító ereje, akkor el lehet mondani, hogy a MTT *Ayiriyud* törzsnév és az *Önggüd* népnév mind a képzés, mind a személynévi eredet, mint pedig a két rokonértelmű személynév névadási indítékait illetően teljes mértékben azonosnak mondható. Ugy gondolom, hogy ez is bizonyíték az *Önggüd* népnév régi török személynévi eredete mellett.

Qabturqas

Ez a nemzetségnév *Qabturqas*-ként van említve a MTT 47. szakaszában, illetve *Qabturqad*-ként az Altan tobčiban (Ligeti 1974, 25). Rasiduddín (I/1, 98) szerint a *Qabtarun* nép a szünitek közül vált ki. Ebben lehet igazság, mivel a kabturgasz nemzetség a szünitekkal együtt van említve a MTT 47. szakaszában is.

Ugy látszik, hogy a *Qabturqas*, illetve *Qabturqad* etnikai név egy eredeti * *Qabturqan* személynév mo. -s, illetve mo. -d többes képzős származéka. A *Qabturqan* név a rtö. *qaptur-* vagy *qapdur-* 'megszereztet, birtokba vétet' ige dev. nom. -ğan, -gen jelen idejű melléknévi igenévképzős származéka, és eredetileg személy neve volt. Török műveltető képzővel képzett személynév Rásonyi Index-ében a *Bastır-* 'hirtelen megtámadtat', *Böldir* 'töret, széthasít', *Saltır* 'kierőszakoltat vmit'; vö. még kklp. *Saltır* etnikai név, *Yaltır* 'kitépet' stb. A -ğan, -gen képzős neveket lásd *Ötegen* alatt. Az értelmezés tehát alaki szempontból kifogástalannak látszik. Ugyanakkor a *Qabturqan* 'A szereztető', és ehhez hasonló jelentésű személynévek a névadás oldaláról szinonímája lehet a fentebb említett *Bastır*, *Saltır*, *Yaltır* férfinév. Ilyenformán a *Qabturqas*, illetve *Qabturqad* etnikai név régi török személynévből való származtatása bizonyítottan látszik.

A Rasiduddín említette *Qabtarun* rtö. dev. nom. -n képzővel képzett (e képzőről lásd fentebb *Jadaran* ~ *Jafir*an alatt) szabályos változata a *Qabturqan*-nak.

Sökeken

E nemzetségnév olvasata *Sükeken* a MTT 120. szakaszában, *Sügün* a Seng-vuban (Pelliot 1951, 129), *swkan* Rasiduddín (I/1, 78, 197) művében, és *Sükegen* az Altan tobčiban (Ligeti 1974, 78). Ez a nemzetségnév van jelen még a MTT 166. szakaszabeli *Söge'etei To'oril* 'a sökeken nemzetségbeli Togoril' személynévben. Pelliot (1951, 128–30), aki ezzel a nemzetségnévvel részletesebben foglalkozott, maga is úgy vélte, ami a MTT 120. szakaszának szövegéből egyébként is nyilvánvaló, hogy a MTT Mingkori átírói által többféle formában lejegyzett, de ugyanazon személyt nevező *Sügegei*, *Sükekei*, *Sügegei Jé'ün*, *Sükegei Jé'ün* személynév (változatok) és a *Sökeken* etnikai név között kapcsolat van. Ugyanakkor Pelliot sem a személynév, sem a nemzetségnév etimológiájára nem talált magyarázatot. Már eddig is láthattuk, hogy etnikai nevek sokasága személynévből keletkezett. Módszertani szempontból indokoltnak látszik tehát, ha elemzésünket itt is a személynévvél kezdjük.

A mongol írás többértelműsége okán a *swyakakay* személynév – mint láttuk – többféleképpen olvasható, és esetleg többféleképpen is értelmezhető. *Sökekei* a helyes olvasat, amelynek megfelel a rtö. *sök-* 'szétszakad, széthasad, lerombol, áttör, áthatol (az akadályon)' ige -qay, -key becéző képzős származéka. Ilyen módon képzett

név a kzk. (Jark. t. 34) *Kaptagay* (*qapta-* 'sokasodik'), RInd. *Sülekey* (vö. rtö. *süle-* 'hadjáratban vesz részt'), RInd. *Satqay* (vö. rtö. *sat-* 'elárul, becsap') stb. Ilyenformán a *Sökekei* férfinév 'Törj át az akadályokon', 'Győzd le a nehézségeket', és ehhez hasonló jelentésű lehet. Mint szinoním név, említhető a rtö. *Ut in Ut senjün* (*ut-* 'győz a játékban'), kzk. (Jark. t. 74) *Tirban* (*tirban-* 'erőfeszítést tesz'), kzk. (Jark. t. 114) *Küben* (*kübin-* 'merésznek mutatja magát') stb. férfinév. (Lásd még fentebb a *Jirgin* etnikai nevet.) Ezek a nevek a szülők óhaját fejezik ki, hogy újszülött gyermekük élete során győzze le a nehézségeket, győzzön a játékban, mutassa magát merésznek, stb. A becéző képző a név alapvető motivációján nem változtat. Következésképpen *Sökekei* 'Törj át az akadályokon' az ún. sorsmeghatározó nevek (vö. Rásonyi 1976, 210–13) közé tartozik a török névadásban.

Maga a *Sökeken* etnikai név kétféleképpen magyarázható. A *Sökeken* név lehet a *Sökekei* személynév kmo. *-n* többes képzős származéka. Ebben az esetben ez morfológiai szempontból úgy értelmezendő, mint pl. az *Uriyangqai* etnikai név többes számú *Uriyangqan* alakja a MTT 9., illetve 120. szakaszában, mivel diftongusra végződő névszók mögött az *-n* többes megjelenése szabályosnak mondható. Ugyanakkor a nemzetségnév olvasata lehet *Sökegen* is, amelyiknek megfelelne a már említett rtö. *sök-* 'áttör (az akadályon)' ige rtö. *-gan*, *-gen* jelen idejű melléknévi igenév képzővel. (Ilyen módon képzett név e dolgozatban az *Ötegen* és *Qabturqas* etnikai név.) A *Sökegen* 'Az akadályokon áttörő' és ehhez hasonló is lehet tehát török személynév. Az értelmezések adta kétértelműséget az idő távolából feloldani nem tudom.

Taryud

A Ming átírók *Tarqud* ~ *Tarqut*-ja a MTT 120. és 213. fejezetében van említve. Rasiduddín (I/1, 77) szerint a *targut* (*trγwt*) törzs eredetileg nem tartozott a mongolok közé.

A *Taryud* nemzetségnévnek megfelel a mo. *taryun* 'testes, kövér' szó, illetve a belőle alakult *Taryun* személynév mo. *-d* többes képzős származéka. A MTT 240–41. szakaszában említett *Botoqui Taryun*, illetve a Rasiduddín (I/2, 20) említette *Monulun Taryun* női nevekben a *Taryun* ragadványnévnek tekintendő. A jelölt személy kövérségére utal a bur. *Büdüñ* 'nagytestű, kövér', a bur. *Düreng* 'telt; kövér' ragadványnév. De Rachewiltz (1982, 69) úgy vélte, hogy Botokui Targun nevében a *Taryun* 'Kövér' nyilvánvalóan becsmérlő jellegű ragadványnév. Ez éppenséggel lehetséges. Tudni kell azonban, hogy a mongoloknál a kövérség a gazdagság és/vagy a tekintély fogalmával is társulhat. Vö. pl. a halha *bajin targan* 'gazdag' (*bajin* 'gazdag' – *targan* 'kövér') szóösszetételt a *bi tšamšig bajin targan biše* 'én nem vagyok olyan gazdag, mint te' mondatban. Bizonyos tehát, hogy az etnikai név eredetileg mongol ragadványnévből keletkezett, amelynek motivációja azonban többértelmű. A ragadványnévből alakult mongol etnikai elnevezésekre vonatkozólag lásd Mostaert (1934, 25) megjegyzését, illetve a *Küčügüd* nevet e dolgozatban.

Toγurayun

A dzsalairok e nemzetségének *Toγurayun* neve a MTT 120. és 124. szakaszában van említve. A többes számú *Toγurayud* pedig a MTT 213. szakaszában fordul elő. Rasiduddín (I/1, 93, 97) a *twqrawt*-öt mint a dzsalairok egyik ágát, nemzetségét vagy

törzsét említi.

A Ming átírók *Toqura'un*-jának megfelel kmo. *toqurayun*, hal. *togorü*, kalm. *togrün* 'daru (madár neve)', stb. (Lásd már Pelliot 1951, 139.) Miként a már említett *Borjigin* 'a nőstény vadkacsához tartozó', és *Činos* 'farkasok' nemzetségnevek esetében, *Toqurayun* 'daru' kapcsán is gondolni lehet arra, hogy az totemisztikus eredetű név lehetett. Ez azonban — legalább is egyelőre — nem látszik bizonyíthatónak, mivel a középkori mongoloknál totemisztikus rendszerekről nincs tudomásunk. Ugyanakkor pl. halha *Togorü*, kalm. *Togrün* 'daru' férfinevek, mint ragadványnevek, az emberi nyak sajátos alakját jelölhetik, de lehet más motivációjuk is. Úgy gondolom tehát, hogy a dzsalair *Toqurayun*, *Toqurayud* 'daru' etnikai elnevezés régi mongol személynévből keletkezett.

Urugud

Az urugud nemzetség, illetve törzs a MTT 46–208. szakaszában többször van említve, rendszerint a vele rokon manggud nemzetség nevével. Rasíduddín (I/1, 184–86) a nojakin, manggud és urugud törzseket, mint azonos eredetű népséget, együtt említi. A MTT 208. szakaszában négy ezrednyi urugudról esik szó, amely tekintélyes katonai erő lehetett.

Amint arra már Pelliot (1951, 32) is rámutatott, az *Urugud* etnikai név a rtö. *urug* 'mag, csíra, ivadék, utód, nemzetség' szó mo. *-u/d* többes képzős származéka. Valójában azonban itt sem a köznévi, hanem a belőle lett személynév képezi az etnikai név alapját. Ismeretes az özb. *Uruğ*, a Rasíduddín említette *Uruq*, *Uruq Temür* férfinév, *Uruq* női név stb. Jelentését és a névadás indítékait illetően rokon vele az altaji török *Üren* 'család, magzat, (növény)mag, szemcse' női név. Elvileg az *Urugud* lehetne a mo. *uruy* 'rokon, -ság' szó származéka is, amely egyébként régi török jövevényszó a mongolban, azonban az urugudok rokonsága és szoros kapcsolata a török nevű manggudokkal a törökből való értelmezésnek ad előnyt. Ilyenformán bizonyos, hogy az *Urugud* etnikai név régi török személynévből származik.

Összefoglalás

Befejezésül három kérdést említenék. Ezek a következők:

1. Mint láthattuk, a vizsgált etnikai nevek többségében a mongol *-d* többes képző, illetve annak valamelyik változata fordul elő. Ebben nincs semmi különös, ha meggondoljuk, hogy ezek a nevek elsősorban egy mongol nyelvű szövegben, a Mongolok titkos történetében vannak említve, ahol az idegen nemzetségek, népek is a mongol etnikai névadás szabályai szerint említettek. Pl. *Kibčaryud* (rtö. *Qifčaq*, *Qipčaq*, *Qivčaq*) a kipszakok neve, *Kirgisud* (rtö. *Qirqiz*) a kirgizek neve, stb. Hasonlóképpen a mongol többes változatai vannak jelen az *Ayiryud* *Buyiryud* *Tatar*, *Tutaryud* *Tatar* nevek jelzői összetevőiben is, jölehet azok török nevek, mivel az alcsoportot megnevező jelző az etnikai név előtt általában többes számban áll a közép-mongolban. Vö. még MTT *Küčügüd* *Naiman* (*küčügün* 'mezei pocok'), MTT *Ničügüd* *Bayarin* (mo. *ničügün* 'csupaszi, meztelen'). Mivel a közép-mongolban *n*-többes képző is létezett, a *Jadaran* ~ *Jařiran*, *Ĵirgin*, stb. etnikai nevek a korabeli mongol szemében akár többes alakok is lehettek, bár előbbi *Jařirat*, utóbbi *Ĵuriat* változata Rasíduddín művében már a mo. *-d* többes képzővel van feljegyezve, mint ahogyan a kö-

zép-mongol *Borjigin* nemzetségnev is megkapta később a maga *-d* többes képzőjét. Ezek után természetesen vehető, hogy a 13. és 14. század történetére vonatkozó kínai és mohamedén kútfők is legtöbbször a mongolos formákat használják az etnikai nevekben, mivel vagy írott mongol forrásból, vagy mongol informátorok elbeszéléseiből, vagy koruk mongol környezetének nyelvhasználatából merítettek. A kérdés kezelésének ez a magától értetődő módja tükröződik pl. Jeremejev (1969, 138) munkájában is, amikor azt írja, hogy a mongol kor után jelennek meg a mongol *-d* többes képzővel képzett török etnikai nevek. Ez a dolog azonban ennél bonyolultabbnak látszik. Ugyanis, ha pl. a kereitek, az öngütök, stb. etnikailag a törökséghez tartoztak a 13. században, amihez nem férhet kétség, akkor önmagukat aligha nevezték mongol módon. Ugyanakkor a kereitek, az öngütök stb. „mongolos” neve a mai napig jelen van a kirgizek, kazakok, karakalpakok, nogajok, stb. etnikai nevei között. Úgy gondolom, hogy e kérdés tisztázása a következő kutatások egyik fontos feladata lesz.

2. Az etnikai névadás kérdéseit illetően megállapíthatjuk, hogy az itt elemzett török etnikai nevek általában személynévi eredetűek, amelyek legtöbbször a nemzetség, a törzs alapítójának, főnökének neve után valók. Egy-két esetben (*Buyiruyud*, *Čangsiyud*) pedig az etnikai név méltóságnévből való származtatásának lehetősége is fennáll. Mindez pedig teljes mértékben összhangban van a török etnikai névadásra vonatkozó ismereteinkkel (vö. pl. Jeremejev 1969, Baszkakov 1977, stb.). Az itt vizsgált hat mongol etnikai név közül négy úgyszintén személynévi eredetű, kettő pedig másfajta név lehet. Ezekről részletesebben a mongol etnikai névadásról előkészületben lévő dolgozatomban fogok szólni.

3. A 13. századi Belső-Ázsia és a történetileg szorosabban hozzátartozó területekre vonatkozóan – mint tudjuk – nem állnak rendelkezésünkre a napjainkban megszokott népességi és nemzetiségi statisztikák, ezért az idevágó etnikai nevek etimológiája, eredetük felderítése elsőrendű fontosságú, mert elsősorban általuk következtethetünk a térség és a kor etnikai viszonyaira. (Ebből a szempontból a személynév tanúsága bonyolultabb képlet.) Ezeknek az etnikai neveknek a száma a Mongolok Titkos Történetében a hetvenet is meghaladja, Rasiduddín történeti művében pedig még ennél is több. Ilyenformán az itt vizsgált huszonnyolc etnikai névből a térség 13. századi etnikai viszonyaira vonatkozóan következtetéseket csak kellő óvatossággal vonhatunk le. Mégis, ha meggondoljuk, hogy ezek közül a nevek közül tizenkilenc török, és csak hat a mongol név (a *Bayid* szamojéd, a *Buriyad* ismeretlen, és a *Čayan* in *Čayan Tatar* problematikus), akkor mégis jogosnak látszik az a feltevésünk, hogy a 13. század első felének Belső-Ázsiájában a török, illetve a török eredetű népesség volt többségben. Ezen a helyzeten változtatott Dzsingisz kánnak és mongoljainak előretérése, amely máig ható érvénnyel változtatta meg e térség etnikai arculatát.

IRODALOM

- Cidendambajev 1973 – Ts. B. Tsydendambaeв, *Burjatskie istoričeskie khroniki i rodoslovnye*. Ulan-Ude.
 Clark 1977 – Larry V. Clark, *Mongol Elements in Old Turkic?* In: *Journal de la Société Finno-ougrienne* 75, 110–168.

-
- Czeglédy 1985² – Czeglédy Károly, *Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez*. In: Czeglédy Károly, *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 312–15.
- Jeremejev 1969 – D. Je. Jeremejev, *K semantike tjurkskoj etnonimii. Etonimny*. Moskva, 133–142.
- Kakuk 1974 – Susanne Kakuk, *Quelques catégories de noms de personne Turcs*. In: *Acta Orient. Hung.* XXVIII, 1–35.
- Ligeti 1984 – Louis Ligeti, *A propos de la traduction Mongole préclassique du "Hiao-king"*. In: *Acta Orient. Hung.* XXXVIII, 303–49.
- Németh 1965 – Julius Németh, *Kereit, Kerey, Giray*. In: *UJb* 36, 360–65.
- Pelliot 1951 – Paul Pelliot, et Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*. Tome I. Leiden.
- Pelliot 1960 – Paul Pelliot, *Notes critiques d'histoire Kalmouke. Texte*. Paris.
- Rásonyi 1976 – László Rásonyi, *The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples*. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 207–223.
- Sagdar 1957 – *Altan товѳ*. Khevel'd beltgesen C. Sagdar, Ulaanbaatar.
- Saszytina 1973 – N. P. Sastina, Lubsan Danzan, *Altan tobči ("Zolotoe skazanie")*. Moskva.
- Saszytina 1975 – N. P. Sastina, *Mongol and Turkic Ethnonyms in the Secret History of the Mongols*. In: *Researches in Altaic Languages*. Budapest, 231–265.
- Szevortjan 1966 – E. V. Sevortjan, *Affiksy imennogo slovoobrazovanija v azerbajdzanskom jazyke*. Moskva.
- Zsanuzakov 1974 – T. Žanuzakov, *Tajny imen*. Alma-Ata.
(További irodalom a dolgozat első részében található.)

Zimonyi István

Egy mongol hadifogoly vallomása az 1240-es kijevei ostrom idején

A 13. század elején íródott művek, amelyek a mongol világbirodalom kialakulásáról, illetve a mongol hódításokról tudósítanak, sok esetben mongoloktól származó értesüléseket használnak fel. Ilyenkor természetesen a fordítások maradnak meg. Például Julianus második útjáról készült jelentésében olvashatunk egy tatár nyelven írt levélről, melyet a magyar királynak küldtek a tatárok, s amit Julianus latin fordításban közölt. Ilyen Güyük kán 1246-ból származó levele is, melyet a pápának írt, ennek latin, illetve perzsa fordítása maradt ránk.¹

Jelen munka az orosz évkönyvekben található hasonló közléssel foglalkozik, amelyet több mint száz esztendeje ismer már a történeti irodalom, de adatait még nem szembesítették az adott korszak más írott forrásaival.² Ennek az összevetésnek célja az eredeti mongol közlés rekonstrukciója, s ahol erre mód nyílik, az interpolációk leválasztása és a torzulások okainak feltárása.

A felhasznált orosz évkönyvek közül az *Ipat'evskaja letopis'* a dél-orosz krónikaírás legrégebbi emléke, amelynek kézírata a 15. század elejéről származik. Ez az évkönyv három krónikát foglal magába, melyek közül bennünket csak a harmadik, az ún. *Galicko-Volynskaja letopis'* érdekel, mivel ez tárgyalja a 13. századi eseményeket.³

Az *Ipat'evskaja letopis'* leírja Kijev 1240. évi ostromát. Elmondja, hogy Batu körülvéseti a várost, majd így folytatja:

„Яша же въ ныхъ Татарина именемъ Товруль, и тѣ исповѣда имъ всю силу ихъ; се бяху братья его сильни воеводы: Урдюй, Байдаръ Бирюй, Кайданъ, Бечакъ и Менъгу и Кююкъ иже вратися увѣдавъ смерть Канову и бысть каномъ, не отъ роду же его, но бѣ воевода его перьвый, Себѣдйй Богатуръ и Бурундай Багатырь, иже взя Болгарьскую землю и Суждальскую ...”

„Elfogtak egy Tovrul nevű tatárt, aki elmondotta az egész haderőt. Ezek a [Batu] fivérei, mind erős hadvezérek: Urdjuj, Bajdar, Birjuj, Kaidan, Bečak és Men'gu és Kjujuk, aki meghallván a Kán halálát, visszatért, és kánná lett; nem az ő családjából valók, de első vezérei: Sebėdjay Bogatyr', akik a bolgár és szuzdáli földet hódították meg ...”⁴

Ugyanez a szöveghagyomány található meg a *Sofijskaja I* és a *Voskresenskaja letopis'*-ben.⁵

Egy másik szöveghagyományban, amelyet az *Ermolinskaja, L'vovskaja letopis'* valamint a *Letopisnyj svod 1497 g.* és a *Letopisnyj svod 1518 g.* évkönyvek képviselnek, csak felsorolják a hadjáratban résztvevő hadverékeket aszerint, hogy azok Batu testvérei vagy nem a nemzetségéből származók, elhagyva az „aki meghallván a Kán halálát visszatért, és kánná lett” szövegrészt.⁶ Erre a típusra példa a *Letopisnyj svod 1518 g.* évkönyv részlete :

” Бяхоу же братиа Батыеви воевода его: Оурдоуи, Баидар, Бируи, Каидан, Бечяк, Менгоуи и Коуюс, сей же не бѣ от роду его, но первый воевода его; и Себедjai-Bag-tour, Боурандаи-Бастыр, иже взя землю Болгарскую ...”

„Ezek egyrészt Batu fivérei, hadvezérei: Ourdoui, Baidar, Birui, Kaidan, Bečjak, Mengoui és Koujus, másrészt, akik nem az ő családjából valók, de első hadvezérei; és Sebedjai-Bag-tour, Bourandai-Bastyr, akik meghódították a bolgár földet ...”⁷

A harmadik szöveghagyományt a *Tipografskaja, Volodsko-permskaja, Nikonovskaja letopis'*, a *Piskarevskij letopisec* és a *Moskovskoj letopisnyj svod konca XV veka* krónikák őrizték meg. Ezek Batu testvéreinek felsorolása után így folytatódnak: „..., aki visszatért tudomást szerezve a kán haláláról, a kán nem az ő [Batu] nemzetségből való volt, de első hadvezére volt”.⁸ Itt is nyilvánvalóan az *Ipat'evskaja letopis'*-ben megőrzött változat torzulásával lehet számolni, ugyanis ezek a krónikák egy mondatnak értelmezték a „kánná lett” és „nem az ő családjából való” részeket. Így Batu és a Kán kapcsolatára utaltak, amelyet leginkább a *Nikonovskaja letopis'* tükröz:

”а сиу. бяху его братиа. велиции и силниі. воеводы его: Урдюи, Байдаръ, Бирюи, Кайдаръ, Бечаръ, Менгаи, Каилугъ, Куююс, сей же убо возвратися вспять, увѣдѣвъ смерть канову. Канъ же бысть не отъ роду Батыева, но прѣвый бѣ и великій воевода его, и проплакавъ о немъ царь Батый, зане бысть любимъему ѣбло. Иниі же бѣ воеводы его и велиции князи: Бутаръ, Айдаръ, Килеметь, Бурандаи, Батырь, иже взя Болгарскую землю и Суздальскую ...”

„ ... ezek voltak az ő [Batu] hatalmas testvérei és erős hadvezérei: Urdjuj, Bajdar, Birjuj, Kajdar, Bečar, Mengaj, Kailug, Kujuk, ezek visszatértek hátra tudomást szerezve a kán haláláról. A kán nem Batu családjából való volt, de első és nagy hadvezére volt, és Batu cár megsiratta őt, mivel nagyon kedves volt neki. [Batu] hadvezérei és nagy hercegek voltak még: Butar, Ajdar, Kilemet, Burandaj, Batyr, akik bevették a bolgár földet meg a szuzdálit ...”⁹

Ebben a szövegben a második névlista után álló *іѣ* vonatkozó névmás nyelvtanilag csak úgy értelmezhető, hogy csak az ebben a névlistában szereplő hadvezérek vették be a bolgár és szuzdáli földet. Ellenben az előbb idézett részlet a *Letopisnyj svod 1518 g. évkönyvből*, amely a másik redakciót képviseli azzal, hogy *Sebedjai-Bagtour* előtt egy „és” kötőszó szerepel, arra utal, hogy a felsorolt hadvezérek mindannyian résztvettek a bolgár és szuzdáli föld feldúlásában. A két értelmezés okát e régebbi hagyományt képviselő *Ipat'evskaja letopis'* szövegében lelhetjük fel, ugyanis nyelvtanilag mindkét interpretáció lehetséges. A *Nikonovskaja letopis'*-ben a két névlista között lévő szöveg felduzzadása miatt több mondatra bontották a szöveget, s ez okozta, hogy csak a második listára vonatkozik az utána következő mellékmondat. A másik lehetőséget kell valószínűbbnek tartani, tehát minden felsorolt hadvezér részt vett a bolgár és szuzdáli földek elfoglalásában, mivel a perzsa történetíró Dzsuvaini ezt erősíti meg:

„Amikor a Kán [Ögedej] másodszor hívta össze a nagy kurultajt [1235], a megmaradt lázadók elpusztításáról és alávetéséről tárgyaltak, és úgy határoztak, hogy a Bulyār, Ās és Rūs földeket, amelyek Batu szálláshelyének szomszédságában voltak és még teljesen nem hódoltak be, mivel saját sokaságuk megtévesztette őket, alávetik. Ezért Batu megsegítésére hercegeket jelölt ki: Mänkü kánt és testvérét Büčäket, saját fiai közül Giyüük kánt és Qada-

yant és más hercegeket Kükünt, Baydart és Bűrít, Batu testvéreit: Hordut és Tangutot és más hercegeket, a híres hadvezérek közül Sübütay Bahadurt. A hercegek visszatértek saját területeikre, hogy megszervezzék seregeiket. A tavasz beköszöntével lakhelyeikről elindultak és gyorsan haladtak. Buljār határában találkoztak. A föld dübörgött és remegett seregeik sokaságától, csapataik ereje láttán a vadállatok is megrémültek. Először Buljār városát felgyújtották és elfoglalták, amely híres volt az egész világon kitűnő fekvéséről és kiapadhatatlan készleteiről. Példaként legyilkolták annak lakosait, a többieket pedig rabszolgává tették.”¹⁰

A következőkben a második névlistában szereplő nem dzsingiszida hadvezérekkel foglalkozunk.

Ha a különböző évkönyveket összevetjük, akkor abból nyilvánvaló lesz, hogy az eredetiben csak Szübetej-bagatur és Burundaj-bagatur szerepelt. A későbbi másolók a *bagatur* méltóságnévet¹¹ személynévnek hitték, amelyet a másolási hibák csak erősítettek, s így lett a két névből három, illetve négy, végül a *Nikonovskaja letopis'*-ben már Szübetej neve nem is szerepel, és két ismeretlen név tűnik fel Ajdar és Kilemet alakban.

Szübetej-bagatur részvétele és szerepe az európai hadjáratban ismert,¹² az előbb idézett Dzsuvaini szövegben is említik. A másik hadvezér Burundaj-bagatur nevét már Bretschneider azonosította a magyarországi harcokban említett Boroldaj nevű hadvezérrel, akiről Rasidaddín művében is olvashatunk.¹³ Ilyen névvel *Boroldaj* alakban a „Mongolok Titkos Története”-ben is találkozunk. A *boroldaj* közszóként 'grey (of birds and horses)' jelentésű.¹⁴

Batu testvéreinek felsorolása, akik közül egyébként csak az első, Orda a testvére, a többiek unokatestvérei, a *Nikonovskaja* és a *L'vovskaja letopis'*-ben kiegészült egy új névvel: Kailug, amely valószínűleg a Gűjük torzult alakja. A „Mongolok Titkos Története”, Dzsuvaini és Rasidaddín értesüléseivel összevetve az eredeti lista a következő: Orda, Bajdar, Bűri, Qadan, Bűdzsek, Mönkke, Gűjük. A hercegek felsorolása a dzsingiszida leszármazás szeniorátusi rendje:

1. Dzsocsi	2. Csagatáj	3. Ögödej	4. Toluj
Orda, Batu	Bajdar, Bűri	Gűjük, Qadan	Mönkke, Bűdzsek

A „Mongolok Titkos Története” követi ezt a rendszert, ott azonban csak Batu, Bűri, Gűjük, Mönkke neve szerepel.¹⁵ Dzsuvaini megváltoztatja a sorrendet, s mint az idézett szövegben olvasható, először Toluj utódait majd Ögödejét, Csagatájét és végül Dzsocsiét sorolja fel. Rasidaddín Dzsuvainit követi, de kihagyta a felsorolásból a Csagatáj ági hercegeket.¹⁶ A perzsa források névcseréi mögött a korabeli politikai viszonyok tükröződnek, ugyanis Dzsuvaini korában (1260-ban fejezte be műve írását) már az Ögödei ágról a Toluj ágra szállott a nagykáni trón.

Az orosz évkönyvekben a hercegek felsorolása, eltekintve attól, hogy Gűjük neve az utolsó és Mönkke nevét megelőzi Bűdzsek, tehát a két utolsó névtől, megfelel a leszármazás szeniorátusi rendszerének. Ez arra utal, hogy Mönkke és Gűjük nevét valamilyen más okból tették a lista végére. Ami Gűjüket illeti, róla azt olvastuk az *Ipai'evskaja letopis'*-ben, hogy ő az, „aki meghallván a Kán halálát, visszatért és kánná lett”, ami igazolná nevének a lista végére való kerülését, de a másik névcserét ez nem magyarázza meg. Először azonban az szorul tisztázásra, hogy ki az a Kán, aki meghalt. A történeti összefüggések alapján csak Ögödej jöhet szóba. Mint Pelliot ki-

mutatta, a latin forrásokban ez a név Ögödejre utal.¹⁷ Később Boyle a perzsa forrásokban egy olyan rendszert írt le, miszerint Dzsingisz kán fiainak posthumus címeiket adták, mivel tabu volt az elhunyt neve, ezáltal megerősítette Pelliot megállapítását.¹⁸ Mellesleg az idézett Dzsuvaini részletben a *Qaan* is ide tartozik. Az orosz évkönyvekben, mint ez az eset mutatja, szintén fellelhető ez a cím használat. Ögödej posthumus címe valamint halálhíre arra utal, hogy a „meghallván a Kán halálát” szövegrész utólagos beszúrás, mivel Kijev ostroma 1240. december 6-án fejeződik be, Ögödej pedig 1241. december 11-én halt meg.¹⁹

Azonban a „[Güjük] kánná lett” részlet azt mutatja, hogy ez a cím az orosz forrásokban mást is jelenthet. Itt csak a mongóliai nagykén értelemben használják, mint-hogy Batut, illetve az Arany Horda mindenkori urát a *cár* címmel illették. Ez a rész is interpoláció, mivel Güjük csak 1246-ban foglalja el a nagykáni trónt.

Más forrásokból ellenben arról értesülünk, hogy néhány herceg az európai hadjárat közben tért vissza: A „Mongolok Titkos Története” szerint egy lakomán, amit *Magas*, azaz az alán főváros ostroma után tartottak, amely időben megelőzi a Kijev elleni támadást, Güjük és Büri összeveszett Batuval, s ezért Ögödej visszarendelte őket.²⁰ Ami Büri és Batu összeveszését illeti, Rubruk ezt későbbi időpontra teszi, amikor már a mongolok békésen birtokolták a Volga-menti legelőket, tehát a magyarországi hadjárat után.²¹ Rasidaddín nem tud róla, hogy Büri visszatért volna Güjükkal, hanem éppen arról tudósít, hogy résztvesz Kijev ostromában és a magyarországi hadjáratban is ott szerepel a neve a mongol hercegek között,²² amit Rubruk azon tudósítása is megerősít, miszerint sok német szolgája volt, akiket Erdély elfoglalása közben ejtett,²³ és Plano Carpini is, aki szerint Büri résztvett a magyarok elleni hadjáratban. Ellenben Rasidaddín két alkalommal is megemlíti, hogy Güjük és Möngke Ögödej parancsára visszatérnek 1240 őszén, amely megelőzi Kijev ostromát.²⁴ Ugyanakkor a Möngke életét és uralkodását tárgyaló részben Rasidaddín azt állítja, hogy Möngke részt vett Kijev (Men-Kermen) ostromában,²⁵ amit megerősítenek az orosz évkönyvek, mivel arról tudósítanak, hogy Möngke kísérletet tett Kijev elfoglalására, mielőtt Batu elindult volna a város bevételeire.²⁶ Mindezek alapján Rasidaddín értesülései látszanak legmegbízhatóbbaknak: tehát csak Möngke és Güjük tér vissza, mielőtt Batu teljes haderejével Kijev ellen támadt, ami érthetővé teszi, hogy Möngke és Güjük neve az orosz évkönyvekben a névlista végére került. Azok az évkönyvek, amelyekben a herceg(ek) visszatéréséről szóló rész van, megőriztek egy eredeti tudósítást, mégpedig azt, hogy Möngke és Güjük visszatért még Kijev ostroma előtt, ezt azonban két anakronisztikus mozzanattal egészítették ki, tudni illik, hogy a visszatérés akkor történt, mikor híre jött a kán halálának, illetve, hogy Güjük lett az új kán.

Végül a mongol nevek átírásának kérdését kell megvizsgálni, ugyanis felmerülhet egy harmadik nyelv közvetítésének lehetősége a mongol fogoly és az orosz lejegyző között. Először hasonlítsuk össze a neveket Plano Carpini, Rasidaddín, Dzsuvaini és a „Mongolok Titkos Története” adataival:

Orosz	Plano Carpini	Rasidaddín	Dzsuvaini	MTT
Urdjuj	Ordu	Urda	H ^u rdu	—
Bajdar	—	Baydar	Baydar	—
Biruj	Burim	Buri	Buri	Büri
Kajdan	Cadan	Q ^a dan	Q ^a d ^a yan	—
Bečak	Bichac	Buč ^a k	Buč ^a k	—
Mengu	Mangu	M ^a nkku	M ^a нку	Möngge
Kjujuk	Cuyuc	K ^u yuk	K ^u yuk	Güyük
Sebedaj	Sibedei	Subaday	S ^u b. tay	Sübe'etei
Burundaj	—	Burulday	—	Boroldai
Tovrul	—	—	—	To'oril

Az orosz forrás átírása Plano Carpiniéhoz áll a legközelebb, ami mellett szól, hogy egy kun tolmács segédkezett a fogoly kihallgatásánál, mivel tudjuk, hogy Plano Carpiniének is kun segítője volt.²⁷ Másrészt három jellegzetesség kiemelésével lehetne ezt a feltevést még valószínűbbé tenni.

Az orosz krónika *Kjujuk* alakja egy *Kijük* alakot tükröz, amelynek latin átírása megegyezik a *Cuyuc* formával. Ezzel szemben a mongolban szókezdő *g* van. A perzsa adatok *k* betűjét lehet *g*-nek olvasni, így szempontunkból nem adnak felvilágosítást. Mivel az oroszban van szókezdő *g*, azt kell feltételezni, hogy egy olyan nyelv közvetített, ahol nem volt szókezdő *g* csak *k*, ami – kivéve az oguz ágat – a török nyelvekre jellemző.²⁸

Egy másik jellegzetesség az első szótagbeli *ü* helyettesítése Plano Carpininél *i* hanggal, az orosz adatoknál pedig *e*-vel *Büdzsek* és *Szübetej* esetében.

Végezetül az elfogott mongol neve, a *Tovrul* árul el a legtöbbet az adott török nyelvről, mivel a kipsakra jellemző a γ helyén a *v*.²⁹ Mivel az ártírt nevekben olyan jelenséggel nem találkozunk, ami ellentmondana hipotézisünknek, megállapíthatjuk, hogy a mongol fogoly kihallgatásakor egy kun tolmácsot vettek igénybe, ami nagyon is valószínűsíthető, mivel Kelet-Európa sztyeppén zömmel kunok éltek a mongol hódítás korában.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az *Ipat'evskaja letopis'* által megőrzött változat áll legközelebb az eredeti értesüléshez, amelyet részint ebben a formában átvett néhány évkönyv, részint erre a forrásra visszamenően, eltorzított, illetve félreértelmezett formában őrzött meg az évkönyvek másik csoportja.

Végül forrásaink harmadik csoportja kihagyta szövegéből a Batu rokonai után következő tudósítást, és folytatta a hadvezérek felsorolását azokkal, akik nem rokonai Batunak. Az eredeti szöveget – elhagyva az anakronisztikus részeket (tehát a „tudomást szerezve a kán haláláról és kánná lett” beszúrás) – így lehet rekonstruálni:

„Ezek voltak Batu testvére, (és unokatestvérei) és egyben jó hadvezérei: Ordu, Bajdar, Büri, Kajdan, Becsak, Mengü, Küjük, akik (közül az utóbbi kettő) visszatért, – (ezenkívül még) azok, akik nem az ő (Batu) nemzetségéből valók, de legjobb hadvezérei: Sebedaj-bagatur és Burundaj-bagatur, akik (mind együttesen) bevették a bolgár földet és a szuzdálit.”

- 1 Vö. *Julianus barát és Napkelet felfedése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györfly György. Fordította Györfly György és Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986. Julianus fordítása: 80; Gűjük levele: 197–198.
- 2 Első kiadása: *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*. (a továbbiakban: PSRL) T. II., Sanktpetersburg, 1843, 177. Ennek a résznek az angol fordítása: E. Bretschneider, in: *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Vol. 1, London, 1888, 318–319.
- 3 V. G. Paľuto, *Očerki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi*. Moskva, 1950, 17–133.
- 4 PSRL II, 177. Magyar fordítása: Hodinka Antal, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916, 404–407.
- 5 PSRL V, Sanktpetersburg, 1851, 175; PSRL VII, Sanktpetersburg, 1856, 145.
- 6 PSRL XXIII, Sanktpetersburg, 1910, 77; PSRL XX, Sanktpetersburg, 1910, 159; PSRL XXVIII, Moskva – Leningrad, 1963, 54, 212.
- 7 PSRL XXVIII, 212. A *Koujus* névben az *s* elírás *k* helyett, ugyanígy a *Bourandai-Bastyr* névben az *s* helyett *g* olvasandó.
- 8 PSRL XXIV, Petrograd, 1921, 94; PSRL XXVI, Moskva – Leningrad, 1959, 76; PSRL X, Sanktpetersburg, 1885, 116; PSRL XXXIV, Moskva, 1978, 88–89; PSRL XXV, Moskva – Leningrad, 1949, 131.
- 9 PSRL X, 116.
- 10 Perzsa szöveg: *The Ta'rih-i-Jahān-Gushā of 'Alā'u'd-Dīn 'Atā Malik-i-Juwainī*. Ed. Mīrzā M. Qazwīnī. *E. J. W. Gibb Memorial XVI*, Vol. 1, London, 1912, 224. Angol fordítása: *'Ata-Malik Juwainī, The History of the World-Conqueror*. Transl. J. A. Boyle. Manchester, 1958, Vol. I, 268–9. Magyar fordítása: *A tatárjárás emlékeztete*. Bp., 1981, 62.
- 11 Ennek a méltóságnévnek a hátterét, illetve a magyar *bátor* szó vele való összefüggéseit lásd: Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban*. Bp., 1986, 66.
- 12 R. Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Transl. N. Walford. New Jersey, 1970, 264.
- 13 Bretschneider, *i. m.*, 319, 759, j.; Rasidaddín a magyarországi tatárjárásról: Perzsa szöveg: *Fazlallāh Rašid ad-Dīn, Ĵāmi' at-Tavārih*. Ed. A. A. Ali-Zade. T. II/1, Moskva, 1980, 125–7; orosz fordítás: *Rašid ad-Din, Sbornik letopisej*. T. II. Ford. J. V. Verhovskij, B. I. Pakratov, I. P. Petruševskij. Moskva – Leningrad, 1960, 37; angol fordítás: *The Successors of Genghis Khan*. Transl. J. A. Boyle. London, 1971, 56; magyar fordítás: Ligeti Lajos, *A magyar nép mongol kori nevei: MNy 60*, 1964, 395–96.
- 14 *Histoire Secrète des Mongols*. Ed. L. Ligeti. In: *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta I*. Bp., 1971, 22. A szó jelentését lásd, F. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington, 1973, 122.
- 15 *Histoire Secrète des Mongols*, 243–244; magyar fordítása: *A mongolok titkos története*. Ford. Ligeti Lajos. Bp., 1962, 130.
- 16 Vö. 13. jegyzettel.
- 17 P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté: Revue de l'Orient Chrétien* III, 12, 1. j./; 19, 4. j.
- 18 J. A. Boyle, *On the Title Given in Juwaini to Certain Mongolian Princes*: HJAS 19, 1956, 146–154.
- 19 Grousset, *i. m.*, 268.
- 20 *Histoire Secrète des Mongols*. 248–250; *A mongolok titkos története*, 132–133. Magas bevételéről: V. Minorsky, *Caucasica III: The Alan Capital Magas and the Mongol Campaigns*: BSOAS XIV, 1952, 221–238.
- 21 *Julianus barát és Napkelet fölfedése*, 264.
- 22 Qadán és Būri a Sāsān, azaz az erdélyi szászok ellen vezetett hadjáratot: *Ĵāmi' at-Tavārih*, II/1, 162–164; *Sbornik letopisej*, II, 44; *The Successors of Genghis Khan*, 69–70.
- 23 Vö. 21. jegyzettel és uo. 122–3.
- 24 *Ĵāmi' at-Tavārih*, II/1, 138, 139–140, 162; *Sbornik Letopisej*, II, 40, 44; *The Successors of Genghis Khan*, 61, 69.

25 *Sbornik letopisej*, II, 129; *The Successors of Genghis Khan*, 201.

26 Erről 1237 alatt olvashatunk: „Mengu kán pedig eljött megvizsgálni Kijevet, és megállt a Dnyeper túlsó parján Peszok városkánál, és látván a várost, elbámult szépségén és nagyságán, és követeket küldött Mihályhoz és a városbeliekhez, reá akarván szedni őket, de nem hallgatták meg.” Hodinka Antal, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, 401.

27 („Batunál Jaroszláv fejedelem fiával találkoztunk; ő magával hozta egyik oroszföldi vitézét, név szerint Szongort, aki nemzetségére nézve kun volt, de most keresztény hitű, mint a másik szuzdáli orosz is, aki Batunál tolmácsunk volt. A tatárok kánjánál Jaroszláv fejedelemmel találkoztunk – éppen akkor halt meg ott –, valamint vitézével, Temerral, aki Gijük kánánál, vagyis a tatárok császáranál a tolmácsunk volt, és közreműködött mind a pápa úrhoz intézett fejedelmi level lefordításában, mind a szóbeli jelentésekben és válaszokban.” *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*, 181. A *Temer* név egy kún *temir* ‘vas’ szóból magyarázható; vö. G. Clauson, ED, 508.

28 A 13. század elején az orosz sztyeppén élő kunok nyelvében nincs *g*- csak *k*-, a szó eleji *k* zöngésedése csak az oguz nyelvekre korlátozódik. Vö. Ligeti L., *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, 108–9; 501–503.

29 A szó egy ótörök *toγril* alakra vezethető vissza, ugyanebből az alakból magyarázható a magyar *turul* szó is. A mongol alak *to'oril*, amely a jól ismert kán neveként maradt fenn a „Mongolok Titkos Történetében” (*Secrète Histoire des Mongols*, 62). A magyar *orv* szó török megfelelői kínálnak analógiát az ótörök -γ - ~ kipcsak -v - változásra; vö. Ligeti L., *A magyar nyelv... 258–9*; a *turul*-ról; uo. 296–297.

Miklós Pál

„Kína művészete” (Állandó kiállítás a Ráth György Múzeumban)

1987 májusában, a Múzeumi Világnapon nyitotta meg újra kapuját a Ráth György Múzeum, a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum kiállítóhelye, tíz esztendei szünet után. A felújítás munkáinak elhúzódása miatt a tervezettnél hosszabbra sikerült ez a szünet; ráadásul épp ezen időszak alatt a Hopp Múzeum épületében is folytak kisebb felújítások – ott is csak 1986-ban nyílt meg az ugyancsak állandónak szánt „India és Hátsó-India művészete” kiállítás. (A kiállítás rendezője s az indiai kollekciónak őre, dr. Horváth Vera, már beteg volt a kiállítás megnyitásakor, s ősszel örökre el is távozott közülünk.)

A Ráth Múzeumban most megnyílt két kiállítás, a földszinten a „Kína művészete” az emeleten a „Japán művészete” bemutatásával most végre teljessé vált a legfontosabb keletázsiai kollekciók állandó tárlata.¹ A Hopp-villában, ahol a könyvtár is zavartalanul működik, még egy kis kamaraterem is rendelkezésére áll a múzeumnak, hogy gazdag anyagából tematikus válogatásokkal is szolgáljon a keleti művészetek iránt érdeklődőknek. S hogy érdeklődők vannak, sőt, úgy tapasztalható, egyre többen vannak – a külföldi látogatókat nem is számítva –, érzékelhettük a prágai távol-keleti gyűjtemény januári sikerén az Iparművészeti Múzeumban bemutatott vendékiállításon.

A közönség érdeklődésével ellentétben, a szűkebb szakma, a hazai orientalisztika érdeklődése a Hopp Múzeum és gyűjteményei iránt nem látszik ébredezni. Már csak ezért is érdemes a kiállítás ürügyén a múzeum múltjáról, helyéről, gyűjteménystruktúrájáról is szólni.

A múzeum múltja

Az alapvető tények eléggé közismertek: a névadó Hopp Ferenc (1833–1919), gazdag és magányos üzletember 1919-ben (még a Tanácsköztársaság fennállása idején) kelt végrendeletében hagyta a magyar államra – az okirat egy korábbi változata szerint: a magyar népre – gyűjteményét, villáját és kertjét, hogy az egy keletázsiai művészeti múzeum és ahhoz kapcsolódó ázsiai tudományos intézet alapjául szolgáljon, s az intézmény az ő nevét viselje.

A mörva származású, de 13 éves kora óta hazánkban dolgozó Hopp Ferenc igazi „self-made-man” volt: a Calderoni és Társa optikai – s később tanszerellátási monopóliummal rendelkező – cég társtulajdonosa, majd egyedüli birtokosa lett, s büszkén vallotta magyarnak. A jól menő és jól szervezett üzlet birtokában megengedhette magának – sok kisebb-nagyobb tanulmányút után, amelyek mind szakmai vagy üzleti érdeklődését szolgálták –, hogy megvalósítsa álmait: földkörüli utazásokat. 1882 és 1914 között öt ízben utazta körül a Földet – hajóval, vonattal, de teveháton és gyalog is. Utjain fényképezett – a magyar fotótörténet számára oly fontos felvételeinek csak kis része került eddig elő – és megfigyeléseket gyűjtött; ezekről rend-

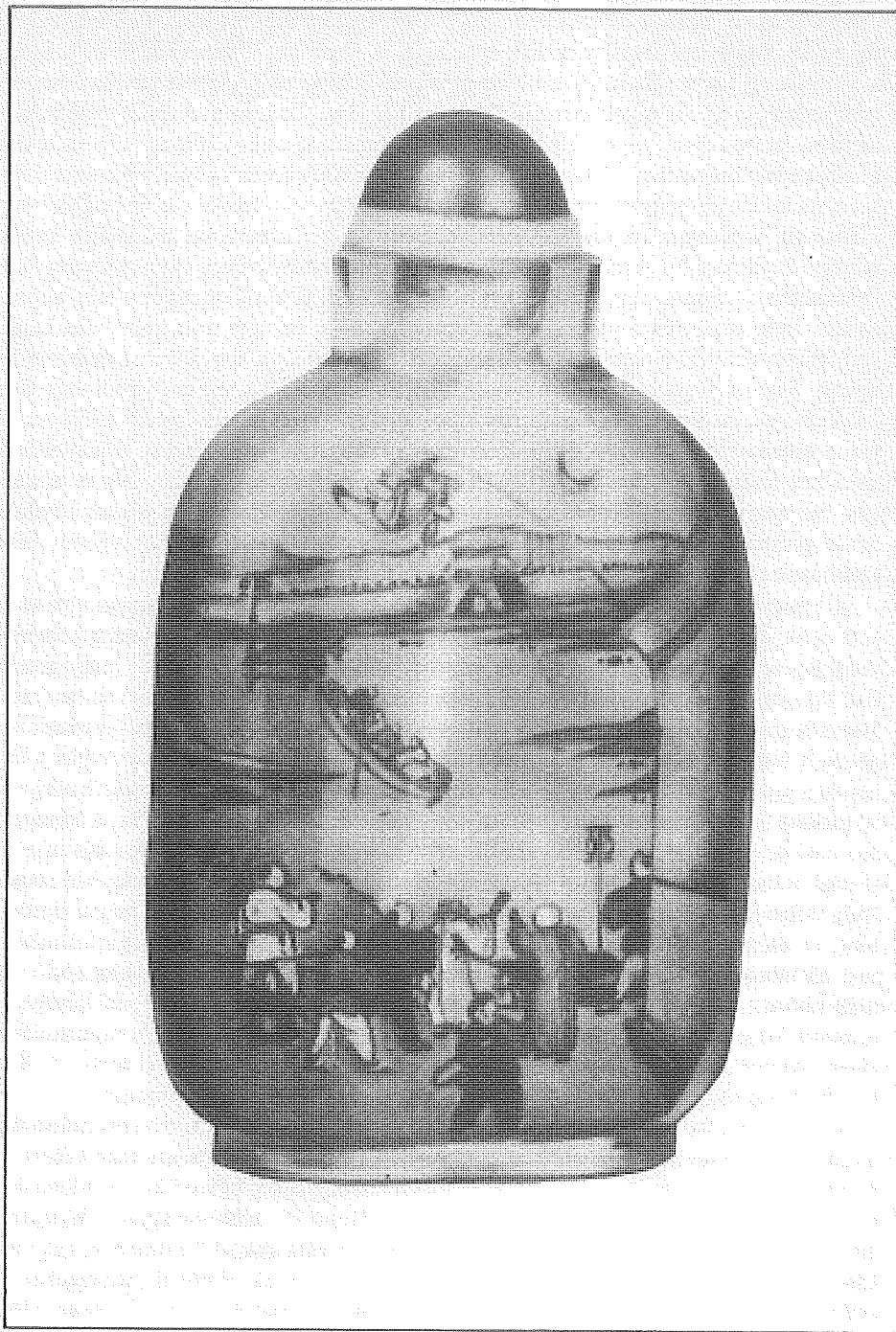
Vadász gepárddal, sírfigura (Tang-kor)
(Wágner Richárd felvétele)

szeresen beszámolt a Magyar Földrajzi Társaság ülésein. Már első útján felkeltette figyelmét a távol-keleti népek díszítőművészete, s hamarosan szenvedélyes gyűjtő lett. Szaktanácsadókra is szert tett, s amikor gyűjteményét ránk hagyta, az már kb. 4 ezer – mondhatjuk, jól válogatott – távol-keleti (japán, kínai és kisebb részben más) díszítőművészeti tárgyból állott.² Az optikus és műszerész képzettségű Hopp igen nagyra becsülte a finom kézműves-munkát, s értett is megítéléséhez; viszont nem mert sosem képet és kalligráfiát vásárolni.

Elhunytá után a gyűjteményt a Szépművészeti Múzeum vette felügyelete alá: első igazgatójának azt a Felvinczi Takács Zoltánt (1880–1964) nevezték ki, aki – előzőleg, a Szépművészeti munkatársaként – Hopp tanácsadója és szakértője volt. Takács Zoltán professzor – később lett a kolozsvári, majd a szegedi egyetem tanára – három és fél évtizedes igazgatói tevékenysége idején öltött végleges formát a gyűjtemény. Gyarapodott mindenekelőtt a hazai múzeumok távol-keleti anyagával: a Nemzeti, a Néprajzi, a Szépművészeti mind birtokolt kisebb nagyobb anyagot; a Szépművészeti, amelynek előzőleg Takács Zoltán volt a gondozója, éppenséggel 2.300 darabot, s ennek 1906-tól állandó kiállítása is volt.³ Azután, ha lassankint is, gyarapodott vásárlásokkal és ajándékokkal: mindkét fajta gyarapodásában igen nagy szerepe volt Takács professzor összekötéseinek, növekvő nemzetközi tekintélyének és – tegyem hozzá – személyes varázsának. Takács professzor a szűkös anyagi lehetőségek közt szakmai tudását és hibátlanul működő kvalitásérzékét érvényesítette: beszerzései mind időt álló értékek. Ahhoz a generációhoz tartozott, amelyik az európai művészetten nevelkedve fogott a keleti művészetek tanulmányozásához – ha keleti nyelveket nem is tudott –, Münchenben, Hollósy iskolájában tanult rajzolni és Dürerről írta doktori értekezését. Távol-keleti tanulmányútján, amelyhez elég későn jutott (1936–37),⁴ nem csak vásárolt – saját pénzből is –, hanem roppant értékes barátságokat szerzett vagy erősített meg: Schwaiger Imre (1866–1940; Delhi-London) és Szabó Géza (Peking) magyar műkereskedő felbecsülhetetlen értékű ajándékai ebből a szakmai barátságból származnak. Schwaigertől származik indiai gyűjteményünk java (Gandhára-anyag) és kínai nefrit-gyűjteményünk számos értéke (ő maga szenvedélyes nefrit-gyűjtő volt), de néhány más nagyértékű tárgyunk is. Amikor felszámolta üzletét, Takács professzort kihívta Londonba, hogy ott válogassa ki múzeumunk számára a minket érdeklő anyagot. Szabó Géza (akiről, sajnos, közelebbit nem tudunk) ajánlkozta többek között kínai kisbronzaink (pl. az ordoszi anyag) jó részét, a jóslócsontokat és (Willets könyve révén) világhírű bi-korongunkat.⁵ (Említsük meg még itt Komor Mátyást, aki Sanghajban tartott fenn műkereskedést, s aki ugyancsak ajánlkozott múzeumunknak néhány szép tárgyat.)

Felvinczi Takács professzor idejében a múzeum többnyire egyszemélyes múzeum volt: a professzor legfőbb segítsége Balogh bácsi volt, hivatalára nézve „altiszt”, de olyanféle, mint a diáklegendák anatómus-professzorának az altisztje; még ismertem személyesen s tanúsíthatom: hihetetlen memóriával és tárgyismerettel rendelkezett. Később volt néhány – inkább alkalmi jellegű – segítőtárs is. Említést érdemlő közöttük Homér Lajos.

A múzeum életében változást a felszabadulás utáni évek hoztak: 1947-ben az Iparművészeti Múzeumhoz került. (1935-től, a múzeumügy két háború közti átszervezése során az Országos Történeti Múzeum néven szereplő Nemzeti Múzeumhoz tar-

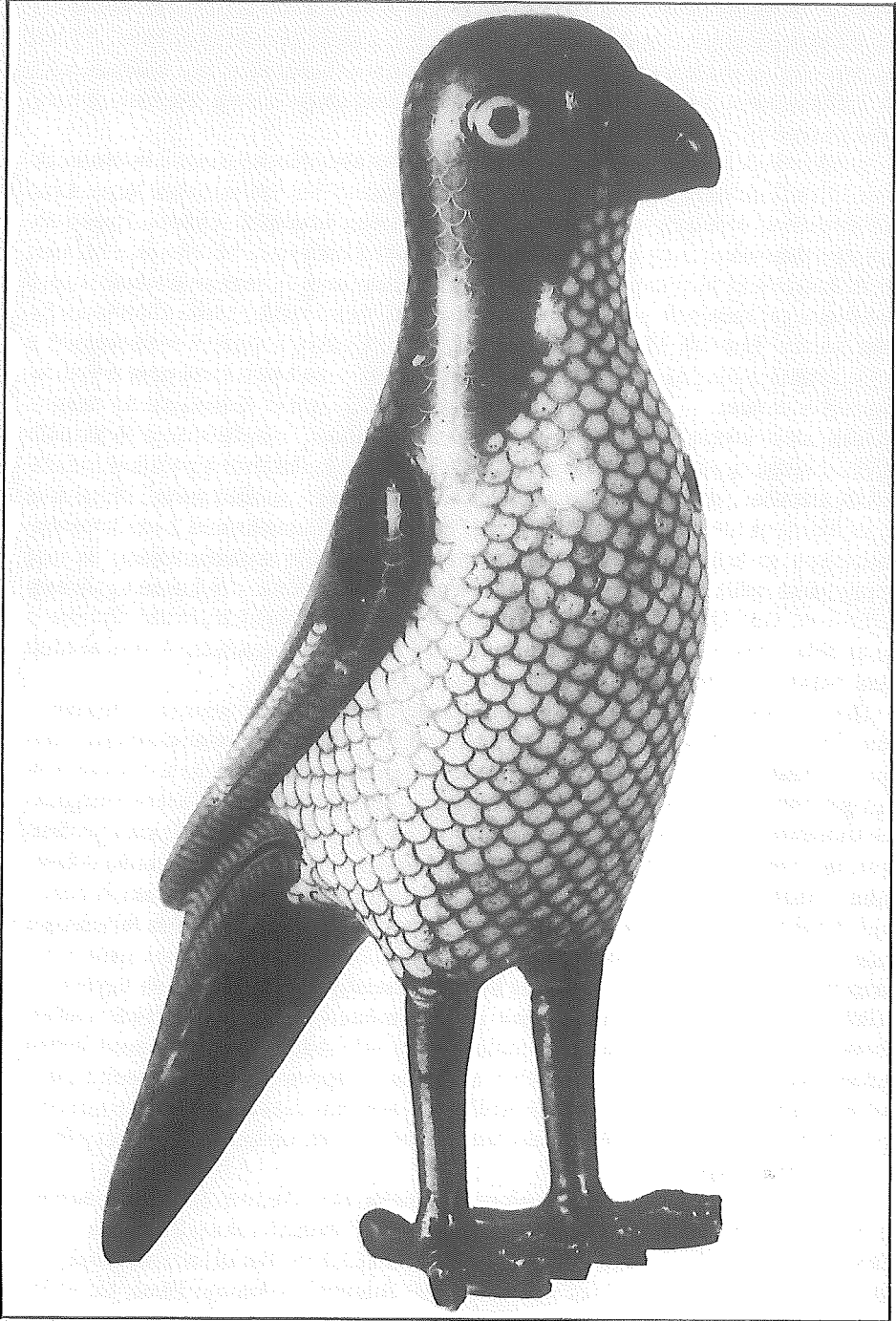

Tubákos flakon (19. század, jelzett: Zhou Lo-Yuan)
(Wágner Richárd felvétele)

tozott. Ennek egyetlen haszna volt, hogy 1937-ben a Hopp Múzeumba került a gr. Zichy Jenő-féle kaukázusi gyűjtemény.) 1948-ban Horváth Tibor (1910–1972) lett a múzeum új igazgatója (az Iparművészeti egyik főigazgató-helyettesi stalluma lett ez a tisztség). Az új múzeumi szervezet nem csak a Hopp Múzeum szakmai önállóságát tartotta tiszteletben, hanem fejlesztéséhez megfelelő anyagi és személyi feltételeket is igyekezett biztosítani. Ekkor kerültek át a Hopp Múzeumba az Iparművészeti gyűjteményeiből a távol-keleti műtárgyak, köztük Wartha Vincének, a neves szilikát-kémikusnak, a Műegyetem professzorának (1844–1914) keramika-gyűjteménye keleti anyaga. Ettől kezdve évről-évre költségvetésben biztosított összeg állt a múzeum rendelkezésére – sajnos, csak forintban. De a hazai műgyűjtők anyagából is elég szépen tudott még vásárolni a múzeum; különösen jelentős anyagot vett meg Iván Lajos gyűjteményéből (elsősorban nefrit tárgyakat). Ajándékok és hagyatéki adományok is voltak: Fettick Ottónak, az Állatorvosi Főiskola tanárának gyűjteményéből vagy Bozóky Dezső, egykori hajóorvos keleti útjain gyűjtött tárgyai és képei.⁶ 1950-ben a Hopp Múzeum kiállítóhelye lett a Ráth György Múzeum (amely addig a Szépművészeti kezelésében volt, s a névadó gyűjteményt őrizte), de felújítására még várni kellett. Az Iparművészeti viszont hamarosan helyet adott épülete II. emeletén a kelet-ázsiai gyűjtemények raktározására, az így felszabadult villaépületek a könyvtár és a kiállítások céljaira szolgáltak ezentúl (1954).

A könyvtár is rendszeresen gyarapodott (a két háború közti időszakban erre sem volt pénz, ajándékok és a professzor recenziós példányai gyarapították csak a könyveket). Horváth Tibor, aki hat esztendei japáni tartózkodás után tért haza, nagy gondal fejlesztette a könyvtárat: kitűnő folyóiratanyagunk az ő érdeme elsősorban. Horváth maga is későn kezdett el foglalkozni távol-keleti művészetekkel (avarkori régésznek indult), de kényszerűségből meghosszabbodott japáni tanulmányútján a kínai és a japán művészet és művelődés alapos ismeretére tett szert.⁷ A gyűjtemények is gazdára leltek: Baktay Ervin (1890–1963) lett az indiai kollekció őre, s hamarosan melléje került M. Tóth Edit (1932–1965). A japán gyűjteményt Horváth irányításával sokáig gondozta Major Gyula (1904–1980).¹ A kínai gyűjteményben rövid ideig dolgoztak néhányan a mai sinológus élgárdából (Tőkei Ferenc, Csongor Barnabás), de őket érdeklődésük másfelé vitte. Egyébként a gyűjtemények mai értelemben vett elkülönítése csak később, az Iparművészetiben berendezett raktárakba költözés után valósult meg. A könyvtárat akkoriban vette kézbe Ferenczy László, aki később a múzeum legsokoldalúbb és máig hűséges múzeológusa maradt; nyelv- és anyagtudása révén sikerrel dolgozott fel fontos gyűjteményi együtteseket (Han-kori bronzok, Kizil-i festménytöredékek, japáni inrok), s ő építette ki a mongol gyűjteményt.

A múzeum 1949-ben kínai művészeti kiállítással ünnepelte a Kínai Népköztársaság megalakulását (egyben Sztálin 70. születésnapját!). Ettől kezdve évente vagy két évente jelentkezett egy-egy bemutatóval gyűjteményeiből. (A két háború közti időben erre nem volt mód: Takács professzor 1923-ban – Hopp 90. születésnapján – nyitotta meg a kibővített anyaggal az első kiállítást, amely, a villa akkori 7 termében, vagy inkább szobájában, az idők folyamán csak az új szerzeményekkel bővült, lényegében a gyűjtemény állandó bemutatójaként működött.) Az ötvenes években a múzeum idősebb és fiatalabb munkatársai a fővárosban is, vidéken is számos kiállításon népszerűsítették a távol-keleti kultúrákat. Nagy eseménye volt a múzeumnak a Ráth György

Papagáj, rekeszománc (Qing-kor)
(Wágner Richárd felvétele)

Múzeum felújított épületében 1955 őszén megnyílt állandó Kína-kiállítása. Ebben nagy helyet kapott a felszabadult Kína művészete, a kínai kormánynak 1954–55-ben átadott nagy ajándéka. (A villának akkor még csak a földszintjén volt kiállítás; a Kína kiállítás révén kapta a Kína Múzeum elnevezést, amely sokáig félhivatalos nevéként szerepelt.)

A 60-as évek elején Horváth Tibor joggal írhatta könyvében, amely a múzeum akkori kincseit mutatta be, ^B hogy a hét múzeológussal dolgozó múzeum végre Ázsia művészetének tudományos intézetévé vált – ahogyan az alapító kívánta. Éppen ebben az évben jelent meg az *Iparművészeti Múzeum Évkönyvei* első kötete, s bár csak az V. kötettől (1962) szerepel rajta a Hopp Múzeum neve is, már az elsőben is négy tanulmánnyal szerepelt a múzeum, akkori vezető munkatársai révén (Felvinczi Takács Zoltán, Horváth Tibor, Baktay Ervin, Major Gyula), s azontúl rendszeresen, s egyre inkább a fiatalok írásaival. A múzeum légköre – ha hivatalosan nem is volt tudományos intézet, – valóban a korabeli legjobb műhelyekét árasztotta: az orientalisztika, mint központi téma, s művelőinek nyelvtudása, világlátottsága és aktuális tájékozottsága egyaránt megóvta az ott akkor dolgozó kollektívát a politikai torzulásoktól általában, olykor persze a hivatalos oldalról kapott „apolitikusság” vádjai árán is, és bizonyos hivatalos előírások ma már egyértelműen komikusnak ható betartásával. (Ilyen az említett kiállítás-megnyitás időzítése Sztálin születésnapjára, de még komikusabb példa az 1955-ös Kína kiállítás plakátjának a sorsa: a múzeum egyik szép festménye, Gao Qi-pei „Remetéje” lett volna a kis villamosplakát díszítő figurája – ha az akkori népművelési miniszterhelyettes be nem tiltja, mondván: A felszabadult kínai népet nem lehet rongyos koldussal reklámozni!)

(E sorok írója – akkor kínai aspirantúrájáról éppen hazatért novícius a múzeumban – ma is megilletődötten gondol vissza azokra a híres ebéd utáni teákra, amelyekben a fiatalabbak – Tőkei Feri, Tóth Editke, Ferenczy Laci, olykor az azóta Londonban professzorkodó Fehérvári Géza s magam – igyekeztünk minél többet magunkba szippantani az öregek tudományából s bölcsességéből. Ott volt Takács professzor, mindannyiunk Zoltán bácsija, aki majd minden nap bejött a múzeumba dolgoztatni – tiszteletből tartott fent számára egy kis szobát Horváth Tibor, aki viszont a saját igazgatói szobáját és udvarias, de kissé merev főnöki szigorát áldozta fel ezekre a teázásokra. S be-bejárt Ervin, fanyar humorával és őszinte kedvességével, örökös panaszaival a „kevés dohány” miatt, és indiai bölcsességével minden egyéb ügyben. A kedélyes emlékeztetések, élményidézések és – természetesen – friss pletykák mellett olykor komoly viták kerekedtek a tudományos információcseréből – mert hiszen tudományunk volt a főtéma. S ezekben a vitákban – éppen ez mutatja ennek a „műhelynek” abban a korban különleges értékét! – abszolút demokrácia uralkodott: szigorú főnökünknek is vitathattuk nézeteit, s tettük is ezt, olykor a fiatalokra jellemző könyörtelenséggel.)

A 60-as években a múzeum munkatársi gárdája kicserélődött. (Szomorú évtized ez: ekkor távoztak el az élők sorából Baktay Ervin, Felvinczi Takács Zoltán és – tragikus módon – a fiatal Tóth Edit.) Uj, felkészült (Kínában tanult) munkatársak jöttek, akik a múzeum anyagának a feldolgozását folytatták (Polonyi Péter, aki azóta más munkán dolgozik és Cseh Éva, aki ma is a múzeum erőssége). Sajnos, elég sokan voltak olyanok is, akik csak rövid ideig dolgoztak a múzeumban. Ekkor került át az

Fekvő meztelen nő, paplan alatt, orvoslái kellék (Ming-kor)
(Wagner Richard felvétele)

Iparművészeti gárdájából a múzeumhoz Horváth Vera is, aki ugyancsak publikációival és kiállításával tette emlékezetessé nevét a múzeum történetében.

1972-ben elhunyt Horváth Tibor, utóda Gombos Károly lett (1983-ig volt a múzeum igazgatója, azóta már ő is eltávozott az élők közül). Gombos nagy szeretettel és odaadással igyekezett a múzeum ügyeit intézni, de sajnos igazi érdeklődése őt a kaukázusi szőnyegművészet felé vonta. Ekkoriban bízták meg a múzeum gyűjteményeinek két csoportja vezetésével a két rangidős munkatársat: Ferenczy László osztályvezetőként is példás rendet tartott a rábízott gyűjteményekben (Japán, Mongólia és kisebb gyűjtemények), a másik kollégáról (aki azóta ugyancsak más munkahelyre távozott) ezt, sajnos nem mondhatjuk el. Az India-gyűjtemény gondozója, Horváth Vera, ugyancsak kiváló munkát végzett.

Az elmúlt évtized folyamán a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum munkájában az állandósult személycserék sok gondot okoztak, s ennek a következménye lett az, hogy a múzeum nem tudott túllépni a hatvanas években elért eredményeken. Egyedül a japáni gyűjteménynek vannak kitűnően felkészült gondozói, az indiai gyűjtemény azonban gazdátlan, és nincs gazdája a kínai gyűjteménynek sem – fentebb említett egykori munkatárs érdektelensége okán – immár másfél évtizede. Ebben persze van szerepe a politikai eseményeknek is, a nyomukban járó oktatáspolitikai anomáliáknak is (a kínai csak harmadiknak fölvehető szak volt – holott, köztudott, a kínai nyelvnek magának a megtanulására is legalább három-négy „intenzív” tanév szükséges!). Ma sem az indológiában, sem a sinológiában nincsen számba vehető utánpótlás az orientalisztikai tanszékekről. S ez annál inkább súlyos probléma, mert a kínai-magyar kapcsolatoknak a reneszánszát éljük. És mert olyan gyűjteményünk van, ami mindenképp megérdemli a figyelmet.

A múzeum helye itthon s a világban

A Hopp Múzeum helyét itthon aránylag egyszerű megjelölni. Bár az Iparművészeti Múzeum egyik részlege – s ez számos előnnyel jár: raktárhelyiségek a főépületben, szükség esetén az Iparművészeti kitűnő restaurátorainak és műhelyeinek az igénybevételei lehetősége, és egyáltalán: az adminisztratív és technikai feladatok racionális felosztása és megszervezése –, szakmai önállósága elvileg deklarált, s gyakorlatilag is az egyetlen járható út értékeinek őrzésére és feldolgozására. Szintetikus jellegű távol-keleti gyűjtemény: kb. 21.000 tételnyi anyagából 9.000 a kínai, 8.000 a japáni gyűjtemény, a maradék megoszlik a mongóliai, tibeti, indiai, hátsó-indiai, koreai, vietnami, nepáli és kaukázusi kisebb gyűjtemények között. Ehhez van egy ma kb. 20.000 kötetből (könyvekből és folyóiratokból) álló szakkönyvtára (távol-keleti művészeti szakirodalom), amely rendezett, katalógusokkal és közönségszolgálatlal működő „nyilvános szakkönyvtár”. Adattára mind a múzeum történetére vonatkozólag, mind általános szakmai tekintetben igen értékes anyagokat őriz, fotótára hasonlóképpen.

Hazánkban kisebb távol-keleti gyűjteménye van még a Néprajzi Múzeumnak és a debreceni Déry Múzeumnak (szakképzett gondozója a gyűjteményeknek egyik helyen sincs). Egy-egy tárgy előfordul más múzeumokban is, de csak véletlenszerűen. Voltaképp értékes kis távol-keleti gyűjteménye van a Győrben, a Tuskós-házban elhelyezett Patkó-gyűjteménynek (Patkó Imre, a néhány éve elhunyt jeles újságíró és özevegye, Bíró Lívia, távol-keleti tartózkodásuk és utazásaik idején gyűjtött kollekcója,

de együtt európai és magyar gyűjteményükkel).

Ami mármost a Hopp Múzeum nemzetközi helyét illeti, azt kell mondanunk, mind eredetét, mind jelenlegi gyűjteményét tekintve, rangja van, elsősorban Közép-Európában. Ezt annál is inkább érdemes hangsúlyozni, mert ez – tapasztalatom szerint – sem a szakmában, sem hivatalos körökben nem köztudott.

A Távol-Kelet (felfedezésük sorrendjében: Japán és Kína) művészeti kincseinek a gyűjtése alig másfélszáz esztendő múltáig tekinthet vissza. A Cernuschi-gyűjtemény 1880 körül öltött gyűjteményformát, a Guimet-kollekció a századfordulón; a British Museum távol-keleti gyűjteménye a század első évtizedében lett rangelső, amikor Stein Aurél belső-ázsiai kutatóútjainak az anyaga (többek közt a Tunhuang anyag) oda került.⁹ A kölni gyűjtemény alapítási éve 1909. Bécsben ugyan volt távol-keleti anyag a századfordulótól, de a bécsi Angewandte Kunst gyűjteménye csak akkor emelkedett nemzetközi rangra, amikor 1944–56-ban megvásárolta Anton Exner műkereskedő felszámolt kollekcióját (3.000 tárgy). Prágában csak 1952-ben létesült Keleti Gyűjtemény a Nemzeti Galéria osztályaként – sajnos, anyagának egy része elpusztult egy tűzvészben. Ugyancsak elpusztult a háború folyamán a berlini Museum für Völkerkunde rendkívül értékes (több belső-ázsiai expedíció anyagát is tartalmazó) kollekciójának egy része. A leningrádi Ermitázsban ugyan már a 19. század végén volt gyűjtés, de távol-keleti anyaguk önálló osztállyá csak 1917-ben emelkedett. Moszkvában a jól ismert Keleti Népek Kultúrájának Múzeuma csak 1918-ban létesült. Az amerikai múzeumok még később keletkeztek – igaz viszont, hogy néhányuk (Kansas City, Boston, Washingtonban a Freer, de a Metropolitan is) rendkívül értékes – többnyire kései és gazdag magángyűjtőktől megszerzett – műtárggyal, illetve kollekcióval rendelkezik.

Nos, Hopp Ferenc gyűjtő szenvedélye és Vay Péter állami megbízatása lépést tartott a korrallal: akkor és azt gyűjtötték, ami akkor az általános érdeklődés és az akkori szakértelem szférájába befért.¹⁰

A távol-keleti művészetek tanulmányozása – rendszerezése, múzeológiai feldolgozása, művészettörténeti értékelése – még később kezdődött. Többnyire dilettánsok kezdték (Bushell a követség orvosa volt, Soulier de Mourant konzul); kevés képzett, nyelvet tudó filológus akadt – mint Paul Pelliot –, aki előzetes tudása birtokában, igazi szakértelemmel kutathatott a Távol-Kelet területén. A Hopp Múzeum első, 1923-ban nyílt kiállításáról joggal írta Horváth Tibor 1954-ben, hogy „Egészében véve megfelelt annak a képnek, amelyet hasonló jellegű köz- és magángyűjtemények 1900–1910 között világszerte nyújtottak.”¹¹ Tegyük hozzá, a kép alig változott a két világháború közti időszakban. Kétségtelen, a gyűjtemények gyarapodtak ekkor is, bár a Távol-Keleten szüntelen voltak háborúk. (A pekingi Palota Múzeum, amely a császári gyűjteményt 1925-ben tette nyilvánossá, 1933-tól a háborús veszély miatt 20 ezer ládában utazgatott az országban, egészen 1949-ig)¹² De az új típusú tudósok csak a háború után jelentek meg a nyugati múzeumokban: ezek – John A. Pope 1947-ben meghirdetett elve szellemében¹³ – sinológiai (azaz filológiai) alapképzett-ségű műtörténészek voltak, a keleti nyelvek birtokában az eredeti forrásokhoz tudtak fordulni, s a távol-keleti kultúrák sajátos értékrendje és esztétikája szellemében értelmezték újra a múzeumi gyűjteményeket is (és persze írtak újszerű összefoglalókat is). S a filológus-sinológus-műtörténészekhez ekkortájt csatlakoztak nagyobb számban az

azóta majd minden nyugati múzeumban jelenlévő kínai (ritkábban japán) emigránsok, akik az otthonról hozott nyelv- és helyismeret, spontán tárgyismeret mellé a korszerű nyugati egyetemeken szereztek módszertani tudást.

Nos, a Hopp Múzeum még ebben is, legalább a 60-as évek derekáig, lépést tartott a világgal. Megjelentek a sinológiai képzésben részesült, kínai tanulmányúton járt, nyelveket és filológiai módszereket birtokló fiatal kutatók, sőt még született kínai is akadt (Kecskés Lily, ma már ő is amerikai egyetemen dolgozik), és sorra publikálták kisebb, de szép jövőt ígérő dolgozataikat.

1969-ben, a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum fennállásának 50. évfordulóján számos külföldi vendég vett részt a múzeum által rendezett tudományos konferencián, tanúsítva, hogy európai kollégáink Stockholmtól Moszkváig, Genftől Krakkóig ismerik és becsülik a múzeumot.¹⁴ Jelenleg Közép-Európában a mienknél gazdagabb gyűjteménynek csak a bécsi mondható, egyedüli itt a mi múzeumunk anynyiban, hogy csak nekünk van – ha aránylag kicsiny épületekben is – önálló állandó kiállításunk.

A gyűjtemény-struktúra – a kínai gyűjtemény

Teljességet magáénak mondható múzeumi gyűjtemény csak a Malraux-féle „musée imaginaire”, a reprodukciók jóvoltából összegyűjthető könyv-múzeum lehetősége. A Távol-Kelet művészetében még inkább így van. A gyűjtésnek legérettebb szakaszában – a század első felében – aránylag sok olyan műkincs került főként Kínából (kisebb részben Japánból) nyugati magángyűjtőkhöz és múzeumokhoz, amelyek a távol-keleti művészetek arculatának egy-egy meghatározó vonását, elemét jelentik. (A Han Gan-nak [Han Kan] tulajdonított fehér ló képe a Percival és David magángyűjteményben,¹⁵ a Gu Kai-zhi [Ku Kaj-cse]-másolat a British Múzeumban, hogy csak két szemléletes példát mondjak.) Japánban nagyon régóta gyűjtik s őrzik is nagy gonddal a régi kínai műkincseket, így ott is található számos műtörténeti archetípus. Maga a kínai nemzeti gyűjtemény is ketté van szakítva: másfél évtizedes utaztatás után, 1949-ben csak kb. 16 ezer láda anyag maradt a Kínai Népköztársaságban, kb. 4 ezer láda viszont Tajvanra került (s ez utóbbi volt az anyag legértékesebbnek tartott része).¹⁶ Az újabb régészeti feltárások jóvoltából előkerült – és a hagyományos kínai művészettörténet képét jócskán átrajzoló – újabb leletanyag viszont a népi Kína központi és tartományi múzeumainak kincse lett, s az is marad.

A nyugati gyűjteményeknek a többsége – éppen a magángyűjtők szeszélyes elfogultsága miatt – többnyire egyoldalú. Elég sok a porcelánmúzeum (az említett Percival és David-féle gyűjtemény is az volt lényegében – ez tartozik ma a London Egyetemhez; kínai anyagát tekintve lényegében a genfi Baur Collection is az). A stockholmi Östasiatiska Museet (amelyet későn, 1959-ben egyesítettek Andersson és Sirén gyűjteményeiből) igen gazdag ókori keramikában és bronzban, valamint középkori szobrokban és képekben – az alapítók lehetőségei nyomán. Európában a legteljesebbek a régóta tudatosan gyűjtő angol és francia múzeumok (British, Guimet), illetve a berlini Museum für Völkerkunde (a háborús kár ellenére) s a kölni Museum für Ostasiatische Kunst.

A Hopp Múzeum kínai gyűjteményének a struktúrája annyiban mondható szerencsésen alakultnak – s ez részint az alapító gyűjtő szerencsés érdeklődése, részint az

első igazgató tudatos munkája eredménye —, hogy csaknem minden jelentős művészettörténeti korszakból s a korszakot reprezentáló művészeti ágból van néhány — olykor csak egy-egy — jelentős műkincs, és van hozzá többnyire seregnyi másodrangú (provinciális jellegű, sorozatban készült vagy éppen másolati) példány. Ez az utóbbi inkább művelődéstörténeti értékű anyagnak mondható, sok közte a nem kifejezetten dísz tárgynak, hanem csupán díszített használati eszköznek készült kézműves munka vagy a gyengébb képmásolat. (Természetesen akadnak az anyagban „gyanús” — hamisítványnak, kései, de antedatált utánzatnak gyanítható — tárgyak is jócskán, mint a világ minden gyűjteményében, még a Palota Múzeumában is.¹⁷ Ezeknek alapos vizsgálata éppen egyik fontos feladata lenne a múzeum sinológusának — ha lenne ilyen. Bántó hiányok is vannak, például sem dörzskő, sem ecset nem keltette fel gyűjtőink figyelmét, pedig ezek is, és az ugyancsak hiányzó hangszerek is művészeti alkotásnak tekintendők Kínában.)

Ezek a hiányok azonban már arra is utalnak, hogy az elmúlt két évtized folyamán a múzeum szellemi irányítói túlságosan ragaszkodtak azokhoz a gyűjtemény-konceptiókhoz — s azon túl, a művészetfelfogás és művészetelmélet azon fajtáihoz —, amelyek még a múlt században és az első orientalista műtörténész generáció (amint Pope nevezi) „európai szemű” képviselői írásaiban öltöttek formát. Pedig azóta már minden területen — igaz, az orientaliztikában legkésőbb — előtérbe került egy korszerűbbnek tekinthető és szociológiaiainak jellemezhető művészetfelfogás. Ennek értelmében a művészettudomány és a múzeológia igyekszik az egyes művészetek és kultúrák megítélésénél az illető kultúra saját mércéjét is tekintetbe venni, s ha lehet, érvényesíteni. Ennek szellemében kapnak helyet ma a múzeumi gyűjteményekben a korábban lenézett, plebejus (nem „népi”, mert ennek a fogalomnak a távolkeleti viszonyok közt nincs értelme!) művészetek. És, tovább gondolva az elvet, a hétköznapi vagy a gyakorlati tevékenységek díszített, a sajátos kultúra jegyeit — jelképeit, világ-szemléleti vonásait — magukon hordozó tárgyait is bevonták a gyűjtés és, a művészet bemutatásának háttéréként legalább, a kiállítások körébe. Egy hangszer, egy földjőláshoz használt iránytű vagy egy tuskészlet ebben a felfogásban éppen olyan művészeti reprezentáció, mint egy udvari köntös vagy kalap. (Nota bene: az utóbbiak művészeti státusát már régen nem vitatja senki — furcsa módon, a hangszereket igen!) Napjainkra jelentősen megnőtt azoknak a tárgyaknak az értéke a régi gyűjteményekben is, az újabb formálódókban is, amelyeket a század elején még a néprajzi múzeumokba száműztek az európai kritériumokkal ítélő műtörténészek.

Az a felismerés, hogy egy olyan távoli kultúrát, amilyen a kínai, nem lehet néhány remekművel megismertetni az európai közönséggel, ma már általános. Ma úgy tartják a nyugati múzeumokban — és az alkalmi kiállításokon is —, hogy célszerűbb a remekművek mellé — ha egyáltalán akadnak, — a kulturális háttér minél gazdagabb felmutatása, a kultúra egész légtörének a felidézése. Ezért használják a fotódokumentációt és a grafikai magyarázatot is. Kétségtelen, ma is él még a gazdag múzeumoknak az a módszere, hogy hatalmas üres termekben, csillogó üres üvegalitkák sötét bársony-bélelte terébe egyetlen szép tárgyat tesznek ki — egyetlen reflektorral megvilágítva. Ehhez azonban igazi remekművek kellene, nagy, gazdag ország, több múzeum, több tér és elit közönség. A kultúra általános demokratizálódása ellene szegül az ilyen törekvéseknek. A mi viszonyaink között pedig erre nincs is gyakorlati

lehetőség (inkább terem nincs – remekmű még csak akad).

A „Kína művészete” kiállítás

A kiállításon megkíséreltem a fenti elveket gyakorlati megoldásokká eleveníteni. Hogy ez mennyire sikerült, azt természetesen a látogatónak kell megítélni. Itt én csak annyit tehetek, hogy felvázolom koncepciómat és utalok bizonyos gyakorlati kötöttségekre is.

Először is: művészeti kiállítást kívántunk rendezni. Ez annyit jelent, hogy a kiállításon látható minden egyes tárgynak művészeti beccsel kell rendelkeznie – alapjában a kínai művészettelfogás értelmében. De tekintetbe kell vennünk közönségünk igényeit és tájékozottságát is. A jóslócsontokat az jogosítja fel a kiállításon való megjelenésre, hogy a kínai artisztikum egyik fő elemének, az írásnak a legősibb példái. A 19. századi körömvédőket (ezüst filigránmunkák) az európai ember egyértelműen ötvösremeknek ítéli. A földjóláshoz (feng-shui – feng-suj) használt delejtű viszont mind kézműves kivitelében, mind artisztikus írásjegyeivel kiérdemli ezt a rangot.

Másodsor: történeti áttekintést kívántam adni a kínai művészet fő áramlatairól és az azokat reprezentáló művészetekről és művességekről. Mint már jeleztem, gyűjteményünk struktúrája ezt lehetővé teszi. Kötöttséget itt a rendelkezésre álló hely és berendezés (vitrinek) jelentettek. (Továbbá műtárgyvédelmi szempontok: szerves és szervetlen anyagok elkülönítése – egyik igényli a páratartalmat, másik nem.) A hat természet persze nem lehetett mereven elkülöníteni – megesisik, hogy a Han-kor (i. e. 206 – i. sz. 220) végéig jelzett ÓKOR terem utolsó vitrinjében Hat-dinasztia kori (4–6. sz.) tárgy is megjelent, vagy a KÖZÉPKOR terem, amely jelzésében a Song-kor (Szung-kor: 960–1279) végéig terjed, bemutat Yuan-kori (Jüan-kor: 1280–1368) tárgyakat is.

Az talán sikerült, hogy a korszakokat egyesítő termeket (a tradicionális kínai kronológiát csak jelezve) fontos művészettörténeti, illetve művészetszociológiai fogalmak alá rendeljem. Az ÓKOR a rítusok, ceremóniák jegyében mutatja be az anyagot, a KÖZÉPKOR viszont a buddhizmus jegyében. (Ebből csak a keramika, a Song-kor [Szung-kor] nagy vívmánya lóg ki, de hát ilyen a történelem: nem enged mindig a koncepcióknak. Viszont itt tehettem meg az elegáns kiemelést: a kizili töredékeket egyetlen vitrinbe. Megérdemlik.) A KÉSŐ KÖZÉPKOR viszont már a művességek – ez idő tájt csak az udvar és az „arisztokrácia” számára készített – művészeti termékei jegyében épül fel. A másik teremsor ezt UJKOR (QING-KOR – Csing-kor: 1644–1911) néven ismétli meg, a művességek termékeinek plebejusabb, komerciálisabb, sőt, exportra is készülő termékeivel, s folytatja a QING-KOR [Csing-kor] a mandzsu dinasztia egészen századunkig terjedő civilizációjának és képi kultúrájának ismertetésével. A befejezés a XX. SZÁZAD terme, ahol a piktúra és a (felszabadulás után) megújult művességek néhány szép darabja idézi a tradíciók évezredeit. (Kétségtelen, a mandzsu-kor művészete ebben a prezentációban nem eléggé tagolt, de az anyag s a hely nem tett lehetővé többet.)

Harmadsorban: igyekeztem mindezt képi, grafikai – ahol lehetett, tárgyi – „háttér-információval” is kiegészíteni. Nézetem szerint minden szóbeli magyarázatnál többet mond a látogatónak egy jó grafika a Han-kori bronztükör értelmezett ábráival, vagy a rekeszománc készítési fázisait szemléltető minta-darab. S a téképek is nélkü-

lőzhetetlenek. (A szöveggel is igyekeztem csínján bánni: a vázához nem írtam oda, hogy „váza” mert az – „látszik”. Kort és anyagot a vitrin főcíme jelez; ha az anyagot szükséges volt, külön jelöltem, pl. a tubákos flakonoknál. Persze, a szépen faragott bambuszcsőhöz oda kellett írni, hogy „tücsökkalitka”, mert az még egy európai sinológus számára sem mindig „látszik”.)

A kiállításon 535 darab műtárgy látható. A gyűjteménynek ennél sokkal több kiállításra érdemes tárgya van (kb 2.000 – bár ez is csak mintegy 20 %-a a teljes kínai gyűjteménynek). Ne feledjük, hogy igazi múzeumnak csak az nevezhető, amelyeknek kiállításra nem való tárgya is van – mégpedig elég nagy mennyiségben ahhoz, hogy studium-anyagnak alkalmas lehessen! Ezt a tárgyananyagot (pontosabban kb. 700 tárgyat – amelynek egy részéről a helyszíni rendezésnél le kellett mondanom), kb 6.000 tárgyból válogattam ki, magyarán a rendelkezésemre álló három hónap alatt ennyi ment át a kezemen.

Még ilyen tempójú manuális munka közben is csaknem minden nap találtam valami újat, korrigálásra vagy felfedezésre várót. (A gyűjtemény – fentebb már említett okok miatti – elhanyagoltsága, rendezetlensége, feldolgozatlansága sok gondot okozott. Csak egy példa: egyik alaposágáról ismert néhai kollégánk a nagy démonreliefet, amelyik a Tang-kor (618–907) végéről származik, égetett cserépnek határozta meg – holott kőfaragvány, s mint ilyen, egyike legszebb darabjainknak. Az ok egyszerű; nem vette kézbe – mert a pinceraktárban volt, elásva, hasonlóan súlyos tárgyak mögött.) A sok örömteli felfedezés közül – hiszen 30 évig nem volt módom az anyaggal „közelről”, a tárgyakat kézbe véve foglalkozni – megemlítek néhányat.

Az egyik – egyébként az egyetlen nem művészi tárgy a kiállításon – a számszeríj elsütő szerkezete (Szabó Géza ajándéka). Bár helyesen volt meghatározva, sosem volt kiállítva; épp a válogatás idején került kezembe egy korszerű művelődéstörténeti munka és egy kínai cikk, azokból tudom, hogy ritkaság: Han-kori darab (2–3 példányról tudok csupán a világon), s értékét hátttere adja: a kínaiak találták fel a számszeríjat, másfélezer évvel Európa előtt.¹⁸

A másik egy Tang-kori lovasfigura, leírása szerint vadászt ábrázol, nyerge mögött a ló farán ülő kutyával. Kutyával? A paraszti józan ész volt az első, amelyik kétségbe vonatta velem ezt: kutya nem ül meg a ló hátán! Emlékeztem egy friss ásatási beszámolóra Li Xian [Li Hszien] 706-ban készült sírjának falképeiről, amelyen lovasok háta mögött gepárdok ülnek. (A kitűnő reprodukciók jóvoltából az is látható, hogy kutyák is vannak a lovagló vadászoknál, de ölben tartva!)¹⁹ Ez nyomban eldöntötte óvatos elődeink leltárkartonra írott „kétséges darab!” megjegyzésének értékét is. Hamisítványok és kópiák régóta készülnek, de azok mindig közhelyfigurák. Azt azonban, hogy az Indiában közismert vadászegpárdot a Tang-kori Kínában is használták, eddig csak írásbeli utalásból tudta pár szakember; tárgyi emléke nem volt, az első hiteles bizonyíték a 70-es években feltárt sír.

A harmadik egy Qing-kor [Csing-kor] végére datált érdekes kisplasztika: fából faragott, plasztikusan redőző derékalj és paplan között elefántcsontból faragott pucér hölgy fekszik – a paplan fölemelhető, s ekkor előtűnik a hölgy erotikus bája. Nos, van Gulik könyve óta tudjuk, hogy a mandzsuk uralma idején az erotika szigorúan tilos volt, a Ming-korban (1368–1644) viszont „divat” volt az ilyen, eredeti szerepében orvosi vizsgálati segédeszközként (a szemérmes nőbeteg ezen mutogatta fájdal-

mait) használatos, de raffináltan erotikus nőábrázolás.²⁰ Az elefántcsont-faragvány meglepő fehérségét az magyarázhatja, hogy a tárgyacskát – amíg Hopp Ferenc meg nem vásárolta – alighanem rejtegették. A fa és a csont megmunkálása egyébként ugyancsak a Ming-kor erényeit mutatja.

A gyűjtemény perspektívája

Minden kiállítás, még ha állandó jellegű is – azaz, legalább egy évtizedre szánt – csupán egyike a gyűjtemény felhasználási lehetőségeinek. Bár most nehezen elképzelhető, mégis bízom abban, hogy jönnek majd a tehetséges és felkészült utódok, akik új szempontok szerint, új anyaggal bővítve, alaposabban feldolgozott anyagból válogatva tudnak majd egy, az enyémet feledésre ítélő kiállítást rendezni a Hopp Múzeum kínai gyűjteményéből. Ha sok új szerzeménnyel nem is fog tudni gyarapodni a gyűjtemény, a meglévő még mindig roppant lehetőségeket kínál. No, nem a kínai művészet térképének átrendezéséhez – ez most már a naponta szenzációs leletekkel előálló kínai régészet és művészettörténet kiváltsága lesz –, de azért a meglévő értékek – köztük saját értékeink – revíziójához még mindig elegendő anyaggal rendelkezik gyűjteményünk.

Ehhez is egyetlen példát: Unger Ödön úr, akitől gyakran kapunk Angliából értékes tárgyakat – többnyire kínaiakat, amiket ő nem gyűjt, mert övé a legnagyobb és legértékesebb nyugati iszlám művészeti gyűjtemény –, 1982-ben múzeumunknak ajándékozott egy érdekes képet: vízszintes tekercs (2 és fél méter hosszú), selymen, amely mongol vadászok vonulását ábrázolja (71 férfi figurája, köztük 13 lovon, 16 tevéen ül stb.); bármennyire provinciális kép legyen is (névtelen), festői megoldása, alakjainak elrendezése a tájban olyan festői erényekről vall, amelyek figyelmet érdemelnek.²¹ A kínai műtörténészeket az effajta képek – provinciális voltak, tradíció-nélküliségük miatt – nem nagyon érdeklik. Kínai műtörténész kollégáink, bármily furcsa is, ma még ott tartanak művészetfelfogásban, ahol a fent említett nyugati műtörténészek a század első felében: a szociológiai művészetfelfogás még nem fertőzte meg őket. Egy minden eredetiséget nélkülöző, de kolofonjában középkori nagy névre hivatkozó 18. századi parafrázis többet jelent nekik, mint ez a kép (és föllelhető társai). Nos, az értékrend ilyen természetű revíziójában még nekünk, szerény gyűjteményekkel rendelkező, kis európai múzeumoknak is lehet szerepünk.

Múzeumunk ilyen célokra még számos kiaknázatlan anyagot rejt. S vannak régóta húzódozó – igaz, igen speciális elmélyülést igénylő – feladatok is. Jósólócsontjaink feliratainak (és anyagának: C 14-es vizsgálat) tanulmányozása, ókori nefrit-tárgyaink, középkori bronzaink és rekeszszománcaink, általában festményeink és fametszeteink, s méginkább alig tanulmányozott textiljeink komolyabb vizsgálata csupa olyan feladat, ami megéri a ráfordított fáradságot.

Egy rangos és értékekben bővelkedő gyűjtemény várja az utánpótlást, s egyáltalán a hazai orientaliztika érdeklődését és segítségét: vállalkozókat nagy szellemi befektetést és sok munkát igénylő, de roppant érdekes, intellektuális rejtvényeket és tudományos kalandokat – a mai utazási lehetőségek közt még valódi kalandokat is – ígérő muzeológusi feladatokra.²² Igaz, azt sem szabad eltitkolnunk, hogy a szellemi befektetés és a sok munka itt sokszor még erkölcsileg sem kifizetődő, nem hogy anyagilag: csupán a szellem valutájában és a kutatói szenvedély kielégülésében váltha-

tók be. De ezt ebben a szakmában már megszokhattuk. Nálunk az orientalisták anynyiban legalább hasonlítanak nagy elődünkre, Csomára, hogy többnyire úgy dolgoznak, mint valaha ő: pénz és taps nélkül...

JEGYZETEK

1 A „Japán művészete” kiállítás rendezője Cseh Éva múzeológus; a japáni gyűjteményről és kiállításáról a következő számban fog majd ismertetést adni.

2 Ferenczy László adatai alapján az eredeti Hopp-anyag megoszlása a következő: kb. 1.800 db japáni tárgy, kb. 1.200 db kínai és kb. 1.000 db egyéb keleti (és afrikai stb.) tárgy.

3 Ez volt a gróf Vay Péter-féle gyűjtemény, amelyet a későbbi címzetes püspök egyházi szolgálati útjain, de állami megbízásból vásárolt össze, elsősorban Japánban.

4 Ld. erről könyvét: *Buddha útján a Távolságon*. I–II, Révai K., 1938.

5 William Willets: *Chinese Art*. I–II, London, 1958. (A bi-korong reprodukciója az I. kötetben: Plates, 7/B).

6 Könyvet is írt élményeiről: *Két év Keletázsiaiban*, I–II, 1911. (h. n.)

7 Horváth Tibor a Mitsui Alapítvány költségén járt Japánban, akár korábban F. Takács Zoltán. A Mitsui Alapítványt 1935-ben létesítette Mitsui Takaharu báró, gazdag japán üzletember, a japán-magyar kulturális kapcsolatok támogatására. Két része volt, az egyik (évi 10.000 P) a Közoktatási Minisztérium kezelésében volt, hat pontja közül az egyik volt a tudósok utaztatására szolgáló (az első pont a japán lektor fizetése volt). Ld. *Távol Kelet* 1936, I. évf., I. köt., 1–3. szám.

8 Horváth Tibor, *Ázsia művészete a budapesti Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeiben*. Képzőművészeti Alap, 1954. – Korábban Felvinczi Takács Zoltán írt a múzeum gyűjteményeiről összefoglalót az általa szerkesztett folyóiratban: *Távol Kelet* 1936, I. évf., I. köt., 11–31.

9 A British-nek már a század végén jelentős távol-keleti képgyűjteménye volt. Ld. S. Anderson, *Catalogue of Japanese and Chinese Pictures in the British Museum*. London, 1886.

10 A két gyűjtemény értékben különös módon különbözik. Vay Péter (aki tudálékos és a kor színvonalát meg sem közelítő könyvet is írt: *Kelet művészete és műzslése*. Franklin K., 1908.) főként festmények és japán fametszeteket gyűjtött – igaz, néhány plasztikai remekművön kívül! –, többnyire gyöngé, másod-, harmadrangú képeket és kópiákat szedett össze. (Megoszlását ld. Horváth Tibor *i. m.* 6.) Mennyiségre nagy gyűjteményéből kevés állta ki a korszerű tudomány megítélését. Hopp viszont kizárólag a díszítőművészeti alkotások gyűjtésére vállalkozott, a képektől idegenkedett. Az ő gyűjtésének jelentős hányada azonban állja az időt: mind a japán, mind a kínai anyagban aránylag sok a jó minőségű munka. Vay fölényes gúnnyal (mint a kortársak emlegették; én Felvinczi Takács Zoltántól hallottam) csak „Hopp-féle bazár”-nak aposztrofálta mecenásunk kollekcióját. Az utókor szolgált elégételt a jóságos és józan önmérsékletű optikusnak.

11 Horváth Tibor, *i. m.* 7.

12 Gitta Sereny, *Forbidden Treasures: Connoisseur March* 1983 (Vol. 213, No. 853), 84–92.

13 John A. Pope, *Sinology of Art History – Notes on Method in Study of Chinese Art: Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. X, 1947.

14 *The International Conference Held on the Occasion of the fiftieth Anniversary of the Foundation of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts*. In: *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve* XII, 1969.

15 A Han Gan-kép azóta a new-yorki Metropolitan Museum birtokába került.

16 Gitta Sereny, *i. m.*

17 Egykori tanárom a Palota Múzeumban, Chen Wan-li professzor számos olyan bronzot is, porcelánt is mutatott, amelyek korábban nagy becsben állottak, néhány közülük az 1935–36. évi nagy londoni kiállításon is ott volt – s csak az ötvenes évek elején állapították meg, hogy hamisítványok. Néhány ókori bronztárgyról egyenesen egy „önkritika-kampány” során vallotta – és bi-

zonyította – be egy ismert pekingi régiségkereskedő, hogy saját készítményei!

18 Patrick Fitzgerald, *Ancient China. Phaidon (The Making of the Past)*, Oxford, 1978, 79; továbbá: *Zhongguo Huabao* 1987/4, 53.

19 Rennie Tang – Pierre Colombel, *Souvenirs d'un age heureux – Peintures murales de Chienting: Comnaissance des Arts* No. 356 (Octobre 1981).

20 Robert H. Van Gulik, *La vie sexuelle dans la Chine ancienne*. Paris 1971. (Eredeti: *Sexual Life in Ancient China*, Leiden, 1961.)

21 Részletes ismertetést adok róla a Múzeum Évkönyvében (*Ars Decorativa* 9, 1987).

22 Vállalkozók azonban ebben a pillanatban nincsenek. E sorok íróját éppen a múzeum krónikus létszámhiánya – és tartósnak ígérkező szakemberhiánya – készítette arra, hogy levonja a konzekvenciákat: egy sinológus kandidátus anyagmozgatóként használva talán jó üzlet a művelődés főhivatalának, de biztosan rossz a tudománynak, és még rosszabb magának a minősített „trógernak” – aki ezért inkább megszolgált nyugdíját vette igénybe. Mentsége erre mindaz, amit eddig megírt és a kiállítások, amiket megcsinált.

A kézirat leadása után tudtam meg, hogy Szabó Géza (48.I.) az első világháború idején került Pekingbe és 1942-ben halt meg Mexikóban (Felvinczi Takács Mariann szíves közlése).

SZEMLE

Könyvek

HEGYI KLÁRA – ZIMÁNYI VERA: AZ OSMÁN BIRODALOM EURÓPÁBAN

Corvina Kiadó, Budapest, 1986, 164 + 3 oldal

A törökökről, pontosabban az Oszmán Birodalomról alkotott kép Európa-szerte évszázadokon át sok negatív közhelyet tartalmazott. Ezen előítéletek napjainkig kísértének, főleg olyan munkákban, amelyeknek szerzői vagy egyáltalán nem, vagy csak felületesen ismerik a török forrásokat. Az oszmánok által hosszabb-rövidebb korszakra meghódított országok esetében – így nálunk is – a helytörténeti irodalomban élnek makacsul tovább a régi beidegződések, Nyugat-Európában és Amerikában pedig a népszerűsítő, illetve kizárólag a Turcicákra, azaz a korabeli, többnyire és természet-szerűleg elfogult írásokra támaszkodó művekben.

A szélesebb közvélemény máig igen keveset tud az Oszmán Birodalom európai mércével mérve is hatalmas adminisztrációs tevékenységéről, amely főleg a 15. század közepétől a 16. század végéig volt impozáns. Ebben nagy szerepe van annak, hogy az iratok és összeírások publikálása nem halad kellő sebességgel. Ami azonban a levéltári forrásokból eddig megjelent, már elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy számos ponton alapjaiban kérdőjelezze meg a korábbi nézeteket, elsősorban a gazdaság- és népesedéstörténet vonatkozásában. Sok-sok új eredmény született az elmúlt 10–15 év során. Figyelemre méltó, hogy a szemléleti áttörés az érintett országok többségében – Magyarországon is – megtörtént, bár időről-időre – sajnálatos módon néha politikailag motivált – visszalépéseknek is tanúi vagyunk.

„Az oszmán birodalom Európában” című könyv létrehozói előtt fölöttébb ambíciós cél lebegett: egy képes oszmán társadalom- és művelődéstörténet megszerkesztése. A legjobb francia történetírói példák komplexitás-igényével törekedtek arra, hogy szövegben és képből egyszerre legyen a kötet ismeretközlő és általánosítható.

A tanulmányok szerzője, Hegyi Klára a 17. század végéig kíséri szemmel a birodalom európai jelenlétét, addig az időpontig, amikor a Szent Ligával vívott háborúban elszenvedte első nagy területvesztését. Belső fejlődését tekintve e mammut-államalakulat életútjának három nagy korszakáról ad képet: a tündökletes felfutás idejéről, a fénykorról, majd a stagnálás századáról. Így jut el a nagy váltásig, amikor az egy helyben topogás – a Köprülü nagyvezírek (1656–1671) restaurációs kísérlete ellenére – hanyatlásba fordult. Mindeközben nemcsak a támadó törökök, hanem a védekező népek helyzetét és lehetőségeit, szélesebben: egész Európa magatartását, a török kihívásra adott válaszában okait is megvilágítja.

A munka nagy része nem eseményeket sorol vagy hadikrónikát ad, hanem az oszmán állam és társadalom mozgásait, ha úgy tetszik, titkát próbálja megfejteni. Az

egyres témakörökben — a szűk területi keretek között is — igyekeznek az egymást követő szakaszokban beállt változásokat nyomon követni.

Természetesen lehetetlen lett volna a részkerdekek csupán európai összefüggéseire szorítkozni, s nem szólni az általános vonásokról. Így például nem lehetett úgy beszélni az európai tartományok gazdasági helyzetéről, termelésükről az össz-birodalmi rendszerbe való integrálódásáról, hogy az olvasó ne kapjon képet a birodalmi gazdaság egészéről, s azokról az elvekről és módszerekről, amelyekkel az államvezetés ezt irányította. Néhány kérdésnek pedig, amelyeknek tárgyalására már csak a képanyaggal szinkronban maradás miatt is szükség volt — mint a szultáni udvar, a szeráj leírása —, alig van európai vonatkozása.

Ebből következik, hogy a szerző minden témakörhöz valamelyest eltérő szempontból közelít. A szeráj életében a kormányzati módszerek, illetve a hatalmi alá- és fölérendeltségi viszonyok változásait vizsgálja. Egyben színes rajzát adja a palotaegyüttös hétköznapijainak és ünnepeinek. Az oszmán hadseregről szólva nemcsak az évszázadokon át tartó sikersorozatot belső és külső okait sorolja fel, hanem azt is bemutatja, hogyan kényszerítette a török államvezetés a Balkán félsziget népeit az őket legyőző hadsereg szolgálatába, ha nem is mindig reguláris egységek formájában. Az iszlám és a vallási hierarchia jellegzetességeinek összefoglalása mellett azzal is bőven foglalkozik, hogy az európai tartományokban miként éltek-keveredtek egymással a különböző vallások. A török tudományok és művészetek elemzésében viszont — minthogy ezek inkább a keleti részekben, a muszlim vidékeken virágoztak — kevesebb helyet kap az európai szféra.

Viszont a helyi közigazgatás elemzése során a birodalom európai felében meghonosodott berendezkedési módszerek jutnak túlsúlyra az általános ismérvekkel szemben. E tekintetben a kiemelendő az a rugalmasság, amellyel a törökök a meghódított népek betagozását elvégezték. Mindenütt átvettek valamit a korábbi rendszerből, de csak annyit, hogy a lényeges pontokon azért saját elképzelésük érvényesüljön. A Balkánon például hosszú ideig keresztény timár-birtokosokat is meghagytak. S bár a valósi tolerancia a nagy néptömegekkel szemben általában érvényesült, e szpáhiknál azt látjuk, hogy idővel egyre nagyobb számban tértek át az iszlámra.

Magyar orientalista lévén, Hegyi Klára a birodalom történetének általános jellemzőit és a balkáni viszonyokat elsősorban kiadott források és a szakirodalom alapján dolgozta fel, azonban mindent átszűrte a maga körültekintő és koncepciózus értelmezési rendszerén. Így e vonatkozásokban is sok új eredményre jutott. A magyarországi helyzet megelevenítésekor viszont főleg saját kutatásaira támaszkodott. Nem volt könnyű dolga, hiszen az általa legjobban ismert magyar állapotokat az adott résznél megkívánt rövid terjedelemben kellett beszorítani. Csupán a helyi közigazgatás kapcsán írt bővebben a törökök magyarországi berendezkedéséről, hogy legalább főbb vonásaiban taglalja azt a speciális helyzetet, amelyet a határszéli, állandó háborúban élő magyar tartomány az Oszmán Birodalomban betöltött. A condominium kialakulása, amikor ugyanazon országrészekre két, sőt alkalmanként Erdéllyel bővülve, három hatalom képviselője is igényt tartott, sőt amennyire tudott, élt is adóztatási jogkörével, méltán tekinthető egészen szokatlannak a világtörténelemben. S ami végképp kuriózzmá teszi: ez a szituáció az egész korszakon át állandósult. Magyarország népe a 16. században még elég jól viselte a többfrontos küzdelmet, s a közvetlen hódítások-

tól eltekintve – ha távolról, de az európai fejlődés mozgásait követve – gazdasági és demográfiai vonalon időről-időre előbbre is lépett. A 17. század hozta – és részben megint Európával összhangban – a fokozatos visszafejlődést, illetve stagnálást. A veszteségek azonban nem voltak akkorák, mint azt korábban feltételezték.

A zárófejezet a közemberek mindennapi életét és szokásait, otthonát, háztartását, szórakozásait, örömeit tárja az olvasó elé. Hegyi Klára egy-egy szellemes történettel a kicsiben is mindig az egészet mutatja fel. Láttató stílusával könnyedén kerüli el a fárasztó közhelyeket, lapos semmitmondásokat. Szemben a Balkánon napjainkig megfigyelhető idejétmúlt dogmatizmussal, mindig friss szemlélettel tud értekezni a súlyosabb kérdésekről is. Így végül árnyalt képet kapunk, amelyben jól ötvöződik már-már egy nemzedék tudásának legjava.

A kötet gazdag, 165 színes (a 11. és a 13. kép felirata felcserélődött) és 176 fekete-fehér (a 109. kép fejjel lefelé lett kinyomtatva) képből álló illusztrációs anyagát Zimányi Vera gazdaságtörténész kutatta fel Bécs, Bukarest, Drezda, Dublin, London, Párizs és Velence könyvtáraiban és levéltáraiban. Ehhez a többnyire most először publikált képsorhoz kisebb számban ismertebb ábrázolások is csatlakoznak, főleg Isztambulban őrzött kódexek miniatúráinak legremekebbjei. A képek összeválogatásában az a cél érződik, hogy a törökök világát elsősorban saját miniatúráikkal, az európai szereplőket pedig ott készült ábrázolásokon mutassák be. Ettől az elvtől csak akkor tértek el, ha a törökök életéről hitelesen és szépen tudósító európai metszetet találtak. A tárgyi emlékek hazai múzeumokból valók.

Kép és szöveg együttesen egy olyan öntörvényű kultúráról tanúskodik, amely lehetett és lehet a korabeli és a mai európai szemlélő számára idegen, de amely az emberi élet minden főbb kérdésére kész volt a válasszal. Megismerünk egy olyan művészetet, amely – a költészettől és a történetírástól eltekintve – nem kedvezett a nagy művészegyeniségek kibontakozásának, de amely alkalmazott voltában és a vallási célok, valamint az udvar szolgálatában bámulatos teljesítményekre volt képes. Mindezek ellenére valami hiányzott az Oszmán Birodalomból: a Nyugat-Európát jellemző dinamizmus. Ez ítélte a szultánok „örökké fennállóknak” hitt, „a boldogság menedékhelyéül szolgáló”, több kontinensnyi birodalmát hosszú távon bukásra.

Dávid Géza

VÁSÁRY ISTVÁN: AZ ARANY HORDA

Kossuth Kiadó, Budapest, 1986, 317 oldal

Vásáry István személyében egy szaktudós írt népszerű történeti összefoglalást. A szerző pár éve védte meg kandidátusi disszertációját, amelyben az Arany Horda okleveleinek kritikai kiadását végezte el.

E könyv régi adóssága a magyar orientaliztikának, annál is inkább, mert az első összefoglaló munka az Arany Hordáról éppen Pesten jelent meg 1840-ben Joseph Hammer-Purgstall tollából. Másrészt a magyarországi tatárjárás és következményei, valamint keleti kapcsolatainak megértése és történeti értelmezése szempontjából elengedhetetlen az Arany Horda történetének ismerete.

Vásáry István műve felépítésében a hagyományos történetírást követi, ahol a politikátörténet után a gazdasági, társadalmi és kulturális élet bemutatása következik.

Az első fejezetben a szerző a mongolokat egy szélesebb történeti keretben tárgyalja, és röviden áttekinti a mongol világbirodalom kialakulását Dzsingisz 1227-ben bekövetkezett haláláig. Ebben a fejezetben olvashatunk János és Dávid papkirálynak az európai köztudatban meglévő legendáiról, valamint a tatár, illetve mongol elnevezés kérdéseiről, majd ezt követi Dzsingisz kán életrajza.

A második fejezet már Kelet-Európára korlátozódik. A Dél-Orosz sztyeppe népeinek rövid áttekintése vezeti be a fejezetet, aztán a nagy kelet-európai mongol hódítás leírása következik. E hódítás során a Batu vezette mongol haderő először elpusztítja a Volgai Bolgárok államát, majd leigazza az orosz fejedelemségeket, illetve a sztyeppe kipcsek törzseit. Ezután olvashatunk a magyarországi tatárjárásról, ami csak így kerülhet helyes megvilágításba, mivel ez csupán egy epizód az egész Kelet-Európa ellen folytatott mongol hadjáratban. A meghódított Kelet-Európában – kivéve Magyarországot és Lengyelországot – Batu hozta létre azt a birodalmat, amelyet Arany Horda néven ismerünk. Ez a birodalom a Kazak sztyeppétől a Dnyeszterig terjedt, központja pedig a Volga alsó folyásánál volt. Az Arany Horda története elválaszthatatlan a mongol világbirodalom eseményeitől, ezt Batu szerepe is bizonyítja, hiszen az ő segítségével került a mongol nagykáni trónra a Toluj ág. A 13. század végére a mongol birodalom egysége megszűnik, jöllehet elvben a 14. század közepéig fennáll.

A harmadik fejezet az Arany Horda politikátörténetének első korszakát tárgyalja, az anarchia korszakát lezáró kulikovói csatáig (1380). A szerző négy alkorszakra bontja ezt az időszakot. Először Berke uralmát (1257–1266) mutatja be, aki Batu politikájának folytatója, és vallási ügyekben a muszlimoknak kedvez, lévén ő maga is muszlim. Ezután Nogaj kora jön, amikor az Arany Hordának bár volt kánja, az igazi hatalom Nogaj kezében összpontosult, akinek a Dontól nyugatra volt a szállása. Nogaj országlása 1298-ig tartott, mikor a tehetséges új kán, Tokta, akit korábban éppen ő segített hatalomra, végül legyőzte, s Nogaj elesett ebben a csatában. Ezután következik a fénykor, (1300–1360), mely leginkább Özbek uralkodásának idejére esik. Ő az, aki végleg eldönti a kelet-európai sztyeppe övezetének vallási hovatartozását, ugyanis az ő uralkodás idején lett az Arany Hordában az iszlám államvallássá. A negyedik alkorszak az anarchia kora, amely 1360-tól a kulikovói csatáig tart, amely azért jelentős, mert először sikerült komoly katonai sikert elérni az orosz haderőnek az Arany Hordával szemben. Az egész Arany Horda történetének egyik alapkérdése a mongolok és az orosz fejedelemségek viszonya. Ebben a korszakban az erőfölény egyértelműen az Arany Horda oldalán van. Egy másik fontos kérdéskör az Arany Horda és a Perzsiát uralma alatt tartó mongol dinasztia küzdelmei a Kaukázus déli területeinek birtoklásáért. Ezen ellenségeskedés következménye, hogy szövetség jött létre az Arany Horda és az egyiptomi mamelukok között, akiknek szintén ellenségei voltak a perzsiai mongolok. A szövetség megpecsételése és megújítása miatt több követjárásra is sor került a két állam között. A harmadik, többször visszatérő kérdés a Krímben található génuai és velencei kolóniák, amelyek fontos központjai voltak az Arany Hordát a mediterrán kereskedelembe bekapcsoló útvonalnak.

A negyedik fejezet a másodvirágzás, illetve a széthullás története. Az anarchia éveiben, illetve Kulikovó után, az Arany Horda keleti feléből származó kánok veszik át a

hatalmat az egész Arany Horda felett, akikről ennek előtte igen kevés információval rendelkezünk. A korszak egyik legjelentősebb alakja Toktamis. Politikai karrierjét Timurlenknek köszönhetette, aki többször befogadta és csapatokkal látta el az Arany Horda keleti felének trónjáért vívott harcban, amely végül sikerrel járt. Ezzel egyidőben vívták a kulikovói csatát az Arany Horda nyugati részét képviselő Mamaj és az orosz hadak. Jóllehet az oroszok győztek, ők is legyengültek ebben a küzdelemben, s ez a kedvező pillanat Toktamis számára, hogy legyőzze a megvert Mamajt, és meglec kéztesse Moszkvát is. Ezzel az Arany Horda egysége helyreállt. Közben Timurlenk is óriási birodalmat hozott létre, s ahogy ilyenkor lenni szokott, a régi jó viszony megromlott köztük, és a két nagyhatalom szembe került egymással. Timur két alkalommal (1391, 1395) is legyőzte Toktamist, ráadásul mindkétszer az Arany Horda területén, ami együtt járt a városok elpusztításával, s ennek következményeként a kereskedelmi élet és az egész állam hanyatlásával. Toktamis a második vereség után is megpróbált talpra állni litván segítséggel, azonban az Arany Horda keleti felében megerősödő Edigü vezette hadaktól vereséget szenvedett. Ezután Edigü uralta az Arany Hordát, jóllehet ő maga soha nem lett kánná, hatalma az 1310-es évektől egyre csökkent. Ekkorra már Kelet-Európában a hatalmi túlsúly az oroszok, litvánok és lengyelek oldalán volt, s az, hogy az Arany Horda még körülbelül száz évig fennmaradt, annak köszönhető, hogy energiáikat egymás elleni harcban örlötték fel. Az Arany Horda széthullásának biztos jele: részterületeinek önállósodása. Először a Kazáni Tatár Kánság vált ki 1437-ben, majd 1449-ben a Krímben alakult önálló tatár állam. Ezáltal az Arany Horda teljesen visszaszorult a sztyeppére, s zömmel segédcapatoknak használták őket a szomszédos hatalmak. Végül ezt a töredéket éppen a krími tatárok 1502-es győzelme semmisítette meg.

Az ötödik fejezet az Arany Horda államával és társadalmával foglalkozik. Először rövid izelítőt kapunk abból, hogyan igyekszik az Európa-centrikus történetírás bele-szorítani a nomád alakulatokat vagy az ázsiai termelési mód vagy a feudalizmus sémájába. Ezután arra a kérdésre igyekszik válaszolni a szerző, hogy mi az oka annak, hogy a mongolok hozták létre a világtörténet legnagyobb kiterjedésű birodalmát? A mongol hadsereg megszervezésében látja ennek főokát, hiszen a nemzetségeket és törzseket teljes mértékben katonai funkcióknak rendelték alá, a hadsereg és a társadalom ilyen módon egybeolvadt, s a közigazgatási funkciókat is katonák látták el. Ez természetesen az egész társadalom militarizálódását jelentette. A nomád társadalmi életet a szokásjog szabályozta, amit Dzsingisz kodifikált, s ez lett az Arany Horda „alkotmánya” is. Természetesen az iszlám felvétele a muszlim joggyakorlat bevezetésével járt együtt, s ennek következtében a régi jogrendszer lassan háttérbe szorult. Ebben a fejezetben szó esik még az Arany Horda társadalmi tagolódásáról, közigazgatásáról, kancelláriai gyakorlatáról és kiváltságos rétegeiről.

A hatodik fejezet a gazdasági és kereskedelmi élet problémáit világítja meg. Az Arany Horda gazdasági élete a területét nagyrészt kitevő sztyeppén folyó állattartáson, a Krímben és a Volgai Bolgár területen lévő földművelésen, illetve e területek városainak és a fővárosnak, Szarajnak kézműiparán alapult. Az állam bevételeinek legnagyobb része ezek adóiból származott. Ezen kívül az Arany Horda uralkodója érdekelt volt a kelet-európai kereskedelem virágzásában, mivel ennek adóztatása jelentős anyagi erőforrást jelentett.

A hetedik fejezet a kultúráé. A mindennapi élet pogány, azaz török és mongol hi-edelmeinek leírása képezi e fejezet első részét, aztán következik az iszlámnak s az Arany Hordára gyakorolt hatásának leírása, utána pedig a kereszténység és zsidóság Arany Horda-beli szerepének bemutatása. Végül szó esik az Arany Horda nyelvéről, írásbeliségéről és irodalmáról.

A nyolcadik fejezetben a szerző arra keresi a választ, hogy milyen hatással volt a mongol uralom Oroszország későbbi történetére. Az biztos, hogy a mongol uralom felerősítette az abszolutikus tendenciákat, de az Arany Horda széthullása után a Moszkva központú új Orosz államban ez a tendencia megmaradt, amiért már nem az Arany Hordát lehet felelőssé tenni.

A kötetet több térkép, korabeli miniatúra, illetve a korszak tárgyainak fényképei teszik még érdekesebbé.

A szerző az Arany Horda két részére (Fehér = Keleti, Kék = Nyugati) vonatkozóan a hagyományos elnevezéseket használja, jóllehet az utóbbi időben ennek éppen az ellenkezőjét igyekeznek bizonyítani. Ezt talán érdemes lett volna megemlíteni, még akkor is, ha a szerző ezzel nem ért egyet.

Vásáry István könyvében több nyelvészeti és néprajzi kitérőt tesz, melynek következtében e kötet túlnőve eredeti címén, egyfajta bevezetés a mongolkori Eurázsia tanulmányozásába.

Nagyszerű kötetet tart tehát kezében az az olvasó, akit érdekel az eurázsiai sztyepp-övezet, illetve Oroszország 13–15. századi története és kultúrája, s mindezeknek a honfoglalás előtti magyarság történetére és életére visszavezethető mozzanatai. A magyarság ugyanis a honfoglalás előtt azon a területen élt, amelyen később az Arany Horda megalakult, az Arany Hordában éltek azoknak a népeknek az utódai, akikkel egykor a magyarok érintkeztek, sőt, egyes magyar töredékek alkotóelemei voltak az Arany Hordának. A vándorláskori magyarság minden bizonnyal nomád életformát folytatott, azonban erről az írott források vajmi keveset tudnak. Tehát ahhoz, hogy a nomád életformát és társadalmat tanulmányozni tudjunk, analógiát kell keresni egy olyan korból, amely elégséges írott anyaggal rendelkezik, s minél közelebb van térben és időben. (Természetesen az analógia érvényességi köre korlátozott, hiszen többféle nomadizmus létezik.) Vásáry István könyve ebből a szempontból is izgalmas olvasmány.

Zimonyi István

ERDÉLYI ISTVÁN: A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ELŐZMÉNYEI

Lektorálta: Bakay Kornél, Czeglédy Károly

Kossuth Kiadó, Budapest, 1986, 174 oldal

Csak üdvözölni lehet, hogy szaktudósaink egyre nagyobb számban vállalkoznak a magyar történelem korai, honfoglalás előtti korszakára vonatkozó ismeretek népszerű, a szélesebb nagyközönség igényeit szem előtt tartó összefoglalására. Nem ez az első eset, hogy régész kollegánk írja meg a magyar történelem egyik korai szakaszát.

Erdélyi Istvánnak a „Népszerű történelem” című sorozatban megjelent könyve öt

nagyobb fejezetből áll. Elsőnek a honfoglalás előzményeit tárgyalja, s az alfejezetek címei jól tükrözik a tartalmat: „A népvándorlás”, „A magyarok vándorlásának természeti környezete”, „A magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt”, „Dentumoger”, „Levedia”, „Etelköz”, „Szávártü ászfalü”, „Elődeink nyoma Etelközben”, „A kazárok”, „A szaltovo-majackojei ásatások”, „A kabar kérdés”, „A kijevi Oroszország”, „Besenyők”. — A második fejezet a Kárpát-medencét mutatja be a honfoglalás előtt: „Avarok és bolgárok”, „Bizánc”, „Nagy Morvaország”, „A frankok és utódaik”, „Pribina fejedelemsége”, „Horvátország”, „Lengyelország”, „A Kárpátmedence belseje a IX. században”, „Helynevek és népek”. — A harmadik fejezet címe: A honfoglalás legendaköre. Ebben a következőkről van szó: a vérszerződés, milyen úton jöttek? Bene vitéz sírja. — A társadalom, kultúra és gazdálkodást ismertető negyedik fejezetben az első alfejezet a „Honfoglaláskori magyar ember”-rel foglalkozik, majd: „Nomádok voltak-e a honfoglalók?”, „Társadalom, gazdálkodás, hitvilág, anyagi kultúra”. — A könyv utolsó fejezetében a „kettős honfoglalás” elméletével, a székely kérdéssel a Magna Hungaria problémájával, s végül a baskíriai ásatások bizonyos vonatkozásaival kapcsolatban nézeteit fejti ki a szerző.

Őszintén szólva, a könyv ismertetője több okból zavarban van. Helyenként, nyilván a könyvben sajnos nem ritka pongyola fogalmazás miatt nem érti a szerzőt, s fél attól, hogy a fogalmazás okozta félreértések miatt megjelenő tárgyi tévedéseket a szerző ismereteiben levő hiányosságnak tulajdonítsa. Valószínűbb, hogy egy gondatlan szerkesztőnek a tartalmat csonkító húzásaival van dolgunk. Ez azonban sajnos zavarja az olvasót, s gondolom a szerzőt is, akinek mégis a neve alatt jelent meg ez a munka. Néhány példával illusztrálnám a mondottakat: A 12. oldalon olvashatjuk: „A nagy népvándorlás kezdetét a történészek az ázsiai hunok (hiung-nuk) mozgásával szokták indítani a IV. században.” Eltekintve attól, hogy a „népvándorlás kezdetét” (ha volt ilyen, nem a történészek „szokták indítani”, nem tudom, hogy a belső-ázsiai hunok (akiknek a kínai forrásokban előforduló nevét a magyar népszerű átírásban *hsziung-nu*-nak kell írni) „mozgásáról” írva, melyik IV. századra gondol a szerző. A nemrég reprintben is megjelent, Németh Gyula által szerkesztett *Attila és hunjai* című kötetben, a 36. oldalon Ligeti Lajos ezt írta: „Az ázsiai hunok tehát egyik segédcsoportuk veresége kapcsán jelennek meg a kínai történelemben a Kr. e. 4. században” Mivel azonban az Erdélyitől idézett mondat második felében gótokról, szármatakról és alánokról van szó, valószínűbb, hogy a dátum az európai hunok megjelenésének idejére, az i. sz. 4. századra vonatkozik. Vagy, ami a gyanúm, a mondat eleje és mostani vége között a szerkesztő több mondatot törölt.

A 14. oldalon ezt olvassuk: „A magyar etnikumról először egy IX. század eleji krónika tesz említést. Ismeretlen szerzőjét csak mint *György barát folytatóját* emlegetik.” Gondolom, a szerző eredeti kéziratában „György barát krónikájának folytatója” állhatott. Igaz Moravcsik Gyula 1984-ben megjelent poszthumusz munkájának 52. oldalán címként „Georgios barát folytatása” szerepel, mint e görög szöveg szokásos latin címének, a „Georgius monachus continuatus”-nak magyar fordítása, de aligha hiszem, hogy Erdélyi elírása innen származik. Ugyanis, ha máshonnan nem, innen meg lehetett volna tudni, hogy semmilyen IX. századi krónika nem tesz említést a magyar etnikumról. Ez a György barát írt ugyan egy vilákrónikát a IX. században, ebben azonban nincs a magyarokról szó. A krónika ismeretlen folytatója, talán Szü-

meon Logothétész, a maga részét mindenképpen a X. század közepe után írta, ugyan is még szerepel benne annak a Bíborbanszületett Konstantinnak a halála, aki (nem elsőnek) ír a magyarokról. S ebben a műben, érdekes módon három különböző néven, valóban előfordulnak a magyarok. E három név közül azonban egyik sem a *magyar*, s miután hadi események elbeszéléséről van szó, etnikumról sem történik említés.

A 16. oldalon ez áll: „Tulajdonképpen csak egyetlen olyan korabeli írásos forrás maradt ránk, amely keveset ugyan, de mégis mond valamit az ősmagyarok földjéről – talán valahol a mai Dél-Ukrajna területén. Ez pedig *Ibn Ruszta* írása.” Az olvasó itt megáll, és arra gondol, hogy a szerző talán nem tudja, hogy noha Ibn Ruszta művének megírása ideje körül még nem zárultak le a viták, annyi biztos, hogy művét a 10. században, tehát a honfoglalás után írta. De ha hátralapoz a Forrásmunkák című fejezethez, meglepetéssel tapasztalja, hogy a 157. oldalon a György barát krónikájának folytatásáról szóló adatok némi félreértéssel ugyan, de nagyjából helyesen szerepelnek, s Ibn Ruszta évszáma 930. Itt az is szerepel, hogy Ibn Ruszta kivonatolta „egy IX.–X. századi khoraszáni államférfi, Dzsajháni” művét. Ez a mű pedig „kelet-európai karavánutakon járt kereskedők adataira épült”. Mivel Dzsajháni aligha írt a X. század húszas éve előtt, most már nem tudjuk, hogy melyik az a *korabeli írásos forrás*. Zavaró továbbá, hogy a 94. oldalon meg ezt olvassuk: „Ibn Ruszta azt jegyezte fel, hogy 870 táján a magyar fejedelem 20 000 lovassal indult hadba.” Itt is nyilvánvaló a szakember számára, hogy nem Ibn Rusztáról van szó, hanem Dzsajhániról, illetve arról a feltételezett forrásról, amelyet Dzsajháni használt. A szakember azonban azt is tudja, hogy az elveszett Dzsajháni-szöveg rekonstrukciója körül súlyos problémák vannak; ennek taglalása, még említése sem szükséges egy népszerű munkában. A félreértéseket azonban nem célszerű rossz fogalmazásokkal tovább növelni.

A 38. oldalon többek között ezt olvassuk Sarkelről, erről a kazár városról: „Hosszas keresgélés és tudományos vita után csak a második világháború befejeztével kerülhetett sor a magyarok ellen 834-ben emelt erőd szakszerű feltárására.” Arról, hogy Sarkelben Teofilosz császár (829–842) idejében bizánciak segítségével várat építettek, Bíborbanszületett Konstantin művéből értesülünk. Azt, hogy ezt az erődöt a magyarok ellen építették, Ibn Rusztának egy olyan helyére szokták alapozni, amelynek párhuzama hiányzik Gardézinél. Ez a mondat Czeglédy Károly fordításában így hangzik: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és országukkal szomszédos más népek ellen” (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2. bőv. kiad., sajtó alá rendezte Györfly Gy., 1975, 88). Valójában az eredeti arab szövegben „árok”-ról van szó, a mondat biztosan betoldás, bár nem tudjuk, Ibn Ruszta melyik forrásából való. Egy több feltételezésen alapuló feltételezést talán nem volna helyes biztos tényként átfogalmazni.

Az 56. oldalon ez áll: „A Volgától észak-nyugat felé felvándorló bolgárok Biler (Biljar) székhellyel hozták létre államukat, melynek székvárosa a mai Kazántól délre feküdt; neve Bolgari volt.” Mind Biler, mind Bolgari a Volgától keletre volt, ezért már a Volgától való észak-nyugatra való vándorlás is érthetetlen. A szovjet tudósok között vita folyik, hogy a volgai bolgár birodalomnak a tatár támadás (1235/36 tele) előtt Biler vagy Bolgari volt-e a fővárosa. Gondolom Erdélyi, aki jól ismeri ezt a vitát, talán erről írhatott, a szövegét megkurtító szerkesztő azonban úgy rövidítette a mondatot, hogy Biler is, Bolgari is székváros lett.

Nemcsak a történeti, hanem a nyelvészeti adatok, ismeretek is sajnos ugyanettől a hibától szenvednek. A 73. oldalon ez áll: „Vannak olyan régi szláv helyneveink, amelyek a 'nedves talajú erdő' jelentésű 'long' szóval függenek össze; velük kapcsolatosan az az érdekes, hogy a bennük levő „ng” orrhang a IX.–X. században eltűnt a déli szláv nyelvekből, tehát a magyaroknak még rögtön a honfoglalás táján kellett átvenniük őket, valószínűleg megint csak a bolgároktól.” Nyilván az eredeti kéziratban több példa is lehetett, hiszen az egész a nagyközönség számára csak így érdekes. Kimaradt azonban a szövegből az is, hogy a szláv orrhangok eltűnése nemcsak a bolgárban történt meg, hanem a lengyel, a szlovén és a macedon-szláv kivételével valamenyny szláv nyelvben, tehát a csehben, a szlovákban, az ukránban, az oroszban és a szerb-horvátban is. Ennélfogva a nazális, vagyis orrhangú mássalhangzó megőrződése helyneveinkben és korai szláv jövevényszavainkban (*barlang, galamb, szent, bolond* stb.) önmagában csak az átvétel korára utal, de semmit sem árul el arról, hogy melyik szláv nyelvből történt.

A 74. oldalon ez áll: „A 'grad' végződésű helynevek (pl. Mojgrad) szintén bolgár-szláv eredetűek.” Itt nyilván ismét valamiféle leegyszerűsítéssel lehet dolgunk, mert aligha hiszem, hogy a szerző Visegrád és Nógrád helyneveinket bolgár-szláv eredetűnek tartja. Az ósszláv *gorđ* alakból nemcsak a bolgárban, hanem pl. a csehben és a szlovákban is *grad* lett, ez utóbbiakban azután ebből a *grad*-ból *hrad*. Ha már nagyobb olvasóközönségnek írunk, akik talán még ismerik a Petrográd, vagy Sztálingrád helyneveket, viszont el kell mondani, hogy az oroszban a szó *gorod* alakban van meg, s a *grad* irodalmi-szláv alak, s így koránt sincs arról szó, hogy a Lena partján, vagy a Volga vidékén is bolgár-szlávokat kell keresnünk.

A 89–90. oldalakon olvashatjuk: „Álmos neve viszont nem az 'álmom' szóból ered, hanem a köztörök 'vett' vagy 'vétel' igealakból (a főnévi igenév: *al*), jöllehet végső magyarázatával még adós a nyelvtudomány. Átvitt értelemben a név szerzőt, hódítót is jelenthet.” Itt is nyilván hiányzik az *almiš* adat, ez ugyanis az a névszó (és nem igealak), amely a törökben „vett”, „vétel” jelentésű. S a nyelvtudomány sok mindennel adós, azt azonban tudja, hogy az *al* ige-tő (mely a parancsolómód egyesszám második személyével egybeesik), és nem főnévi igenév.

Nem tartanak helyesnek, ha a mások által is használt *ugor magyar* jelzős összetétel elterjedne szakirodalmunkban. Erdélyi ezt „finnugor nyelven beszélő magyar népcsoport” értelemben használja. Mint ismeretes az *ugor* (többesszáma *ugri*) az *onogur* népnév *ongur* alakjából alakult ki az orrhangú mássalhangzó eltűnése után, s az orosz forrásokban így nevezték a magyarokat egészen addig, amíg lengyel forrásból és hatásra nem szorította ki a *venger, vengri*. A nyelvtudomány ugor nyelveknek a magyar, a vogul és osztyák nyelvek csoportját hívja, ugor alapnyelvnek (ha volt ilyen), e három nyelv közös őst. Ilyen értelemben tehát az *ugor* „a finnugor nyelvek ugor ágához tartozó” értelmű. De mivel csak egy magyar nyelv van, nem látom értelmét az „ugor” megkülönböztető jelzőnek.

Mindezek elsősorban arra voltak példák, hogy mit kifogásolok a könyv fogalmazásában, szerkesztésében. Természetesen igen sok kérdésben egyet lehet érteni a szerzővel. Teljesen egyetértünk abban, hogy: „Az a kérdés ugyanis, hogy ki volt itt előbb, melyik nép nyert itt magának hazát, történeti, és nem vonható le belőle politikai következtetés” (131. o.). Egyetértünk abban is, hogy: „Az etnikum biztos meghatározá-

sa mindmáig a régészet egyik legnehezebb problémája” (107. o.). Ezért azután nem egészen értem, hogy a dobokai vár égetési rétegét egy X. századi „magyar nyílhegy” hogyan keltezheti (69. o.). Örülök annak, hogy a szerző újragondolja azt a kérdést, hogy laktak-e, s ha igen hol szlávok a honfoglalás idején a Kárpát-medencében, s milyen szerepet játszottak a honfoglaló magyarság kialakulásában. Helyeselhető az a megjegyzés is, hogy: „... a honfoglalás előtti évszázad szlávjai egymástól eltérő jelle-
gű temetkezési formákkal éltek a Kárpát-medence különböző vidékein” (68. o.). Ebben semmi különös nincs. Gardézi írja a burtászokról: „két csoportra oszlanak, az egyik elégeti halottjaikat, a másik sírokba temeti”. A temetkezési szokások tehát nem szükségszerűen etnikum jelzőek.

Végül is azt kell mondanunk, hogy ez a sok hasznos közismeretet tartalmazó, szé-
lesebb közönséghez szóló könyv gondosabb szerkesztést igényelt volna.

Róna-Tas András

Megjelent a *Történelem és Kultúra* sorozat két újabb kötete (kiadja az MTA Orienta-
lisztikai Munkaközössége. Felelős kiadó: Tőkei Ferenc).

TANULMÁNYOK 1986

*Szerkesztette Boglár Lajos – Ferenczy Mária. Lektorálta Ecsedy Ildikó
és Vargyas Gábor.*

Budapest, 1987, 106 oldal [= *Történelem és Kultúra* 3.]

Tartalma:

Bese Lajos: Egy sámánszertartás a Mongolok titkos történetében

Boglár Lajos: A guarani kultúra két arca

Borsányi László: „E nép nem olly rettentő s kegyetlen, mint sokan leírják ...” – a ha-
gyományos európai és a magyar indián-képmás alakulása

Dornbach Mária: Számkivetett istenek. Az afroamerikai vallási szinkretizmus kérdé-
séhez

Ecsedy Csaba: Burun orális történelem

Gyarmati János: Településszerkezet és az intenzív földművelés

Klímes Szmik Katalin: Egy gazdag fejedelemség a Tawantinsuyuban: a Titicaca tó
parti lupacák közigazgatási és gazdálkodási szervezete

Renner Zsuzsanna: A mai indiai történetírás néhány vitatott kérdése

Simon Róbert: A közösség konszenzusa és a politikai hatalomgyakorlás (A felülről jö-
vő forradalom problémája az iszlámban)

ECSEDY ILDIKÓ, A HÁROM KIRÁLYSÁG TÖRTÉNETE. Hat fejezet
Lo Kuan-Csung regényéből. *Fordította – Lektorálta Csongor Barnabás.*
Budapest, 1987, 77 oldal [= *Történelem és Kultúra* 4.]

Történelmi regény, szerzője a 14. században élt. Az itt közölt nyitófejezetek az i. sz.
2. század végi eseményekkel foglalkoznak.

Kaphatók az Akadémia Könyvesboltokban és az MTA Orientalisztikai Munkaközös-
ségénél (Bp., I. Országház u. 30. I. em. 42.)

Konferenciák

KÖZÉP-ÁZSIA: HAGYOMÁNY ÉS VÁLTOZÁS. MÁSODIK EURÓPAI KÖZÉP-ÁZSIA SZEMINÁRIUM

CENTRAL ASIA: TRADITION AND CHANGE. SECOND EUROPEAN SEMINAR ON CENTRAL ASIAN STUDIES

1987., London

Bár a konferenciák általában osztódással szaporodnak, a közép-ázsiai stúdiumok teljesen új fóruma jött létre 1985-ben Hollandiában. A kezdeményezés J. Waardenburg, az iszlám tudományok és fenomenológia professzora nevéhez fűződik, aki *Közép-ázsiai Műhely. Első Európai Közép-Ázsia Szeminárium (Workshop on Central Asian Studies. First European Seminar of Central Asian Studies)* néven három napos ülésszakot rendezett 1985 decemberében az Utrechti Egyetemen. Ezen még csak néhány országból (Belgiumból, Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából és a Szovjetunióból) viszonylag kevésszámú előadó vett részt, s mindössze 23 előadás hangzott el, amelyek azóta már meg is jelentek az Utrechti Egyetem turkológiai sorozatában (*Utrecht Papers on Central Asia. Proceedings of the First European Seminar on Central Asian Studies held at Utrecht, 16–18 December 1985*. Ed. by M. van Damme and H. Boeschoten). A szeminárium – egy két évenként, lehetőleg áprilisban megtartott tudományos tanácskozás – témája elsősorban a Szovjetunió, Kína és néhány más közeli ország iszlám népeinek kutatása. Az ülészak alatt megalakult a szeminárium utrechti székhelyű titkársága, amelynek tiszteletbeli elnöke J. Waardenburg, főtítkára J. van Damme lett. A titkárság feladata az Európában folyó Közép-Ázsia kutatások számontartása, s ezen belül, Nyugat-Európában azok szervezése (*Minutes of the Meeting of Participants of the First European Seminar of Central Asian Studies at Utrecht on December 17th, 1985*).

Igy került sor 1987. április 7–10-e között a Londoni Egyetem Keleti Fakultásán (School of Oriental And African Studies, University of London) a Második Európai Közép-Ázsia Szemináriumra. A színhely kiválasztása nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy Shirin Akiner kinevezésével 1985-ben a szigetországban első alkalommal, a SOAS-on alakult önálló tanszék Közép-Ázsia kutatások számára. Érdemes megjegyezni, hogy a brit tudomány számára – legalábbis a zszurnalisztika szintjén megfogalmazva – Közép-Ázsia a medve és sárkány találkozásának színtere (Sh. Akiner, *Where the dragon meets the bear*. In: *The Times Higher Education Supplement* 1985 okt. 15., 16. old.) – nem is beszélve már az oroszlanról.

Az utrechti „műhely” óta a szeminárium nagy létszámú konferenciává terebélyesedett. Tizenhat országból (Belgium, Dánia, Egyesült Államok, Franciaország, Hollandia, Izrael, Kína, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Nagy-Britannia, NDK,

NSzK, Svédország, Szovjetunió és Törökország) érkeztek a résztvevők A vártnál kétszer népesebb szovjet küldöttségben öröndetesen nagy számban voltak török ajkúak, s a kínai ujgurok is képviselték magukat. A konferenciát M. Brauch, a Londoni Egyetem Szlavisztikai és Kelet-Európai Fakultása (School of Slavonic and East European Studies) igazgatója hétfői sherry-partyja után, április 7-én, kedden, Lord MacLehose, a SOAS igazgatói testületének a tagja, volt Hong-Kong-i főkörmányzó nyitotta meg. Az üléseknek a SOAS épülete adott otthont. A történelem, nyelvészet-filológia, vallástörténet, művészettörténet, illetve politológia témakörökben, három párhuzamos szekcióban mintegy 130 előadás hangzott el.

A történeti szekcióban előadásokat hallhattunk a nomádokról és települtekről a mongol-kor előtti Euráziában (P. Golden), Közép-Ázsia peremvidékeiről (K. Hopwood), Bizánc, Perzsia és Kína kapcsolatairól (S. N. C. Lieu), a mohamedán földrajz-irodalom Balhi-féle iskolájáról (S. M. Ahmad), a közép-ázsiai zsidóság földrajzi megoszlásáról a 7–12. században (R. Zand), a naksbendi szúfi rend valláspolitikájáról a Timuridák alatt (J. A. Gross), Strahlenberg nézeteiről a törökség eredetéről (H. Scheinhart), Kazahsztán 18. századi történetéről (A. Bodger) és Ladak szerepéről a közép-ázsiai politikában és kereskedelemben (P. B. Henze).

A népes művészettörténeti szekcióban – többek között – szó volt Nagaháráról, mint a gandhári művészet bölcsőjéről (A. D. H. Bivar), kora-középkori szogd osszáriumokon föllelhető zoroasztriánus motívumokról (F. Grenet), a poszt-szászánida fémművességről (B. Gray), a *Kalila va Dimná*-hoz készült legkorábbi illusztrációkról (J. Raby), transzoxániai könyvillusztrációkról a Timuridák alatt (B. W. Robinson), a mogul és közép-ázsiai festészet közötti kapcsolatokról a 17. században (R. Skelton), a türkmén és azerbajdzsán *terekeme* szőnyeg kapcsolatáról (K. Alieva) stb.

A vallástörténet témájában nagy figyelmet keltett M. Boyce előadása, amelyben Zoroaszter életét és működését új régészeti és néprajzi adatok alapján i. e. 1400 körülre tette. P. Bryder a manicheizmus Dél-Kínában fönmaradt nyomairól, E. C. D. Hunter a közép-ázsiai szír kereszténységről, M. I. Waley a kubrávijja szúfi rendnél a spirituális visszavonultság (*khalvat*) szerepéről, G. Kerimov az ortodox iszlám és a szúfizmus közötti alapvető különbségekről, V. Basilov a közép-ázsiai és kazahsztáni népi iszlám vallásosságról, M. Momen pedig az ashabádi bahái közösségről értekezett.

Az iráni filológia témakörében előadások hangzottak el a hotani nyelvű Rámájanáról (R. E. Emmerick), a *sadda* írásjel használatáról az arab jogi iratokban fönmaradt hvárezmi glosszákbán (D. N. MacKenzie), egy manicheus himnuszról (*gyān wifrās*) (W. Sundermann), nijai prákrit szövegekben előforduló iráni jövevéyszavakról (D. Weber), egy manicheus írásos baktriai nyelvű töredékről (I. Gershevitch) és 10. századi tunhuangi kevert szogd-török nyelvű emlékekről (J. Hamilton és N. Sims-Williams). A török filológiát P. Zieme ótörök helynevekről, G. Shimin az ujgur Abhidharmakoshasztráról, s a holland kollégák (H. E. Boeschoten, M. van Damme és M. Dorleijn) Rabgúzról szóló előadásai képviselték, három előadás témája pedig török nyelvészet volt: C. Schönig a *Bábumáme* igei szintaxisáról, E. D. Csató és L. Johanson a török gerundiális szintaxisról, A. Weissbach a jakut verbum finitumról értekezett.

Viszonylag kevesebb szó esett a közép-ázsiai irodalmakról. Itt az ujgur irodalom

előzményeiről (E. Naby), a Mahdumkuliról (Y. Azemoun), a kazak epikus költészet formuláiról (K. Reichl), a kirgiz Manasz eposzról (A. T. Hatto), a kirgiz irodalom fordítási problémáiról (R. Dor) s az Ajtmatov novelláinak vallásos motívumairól szóló (I. Jeziorska) előadásokat kell megemlítenünk.

Számos előadás foglalkozott a közép-ázsiai népek mai helyzetével. Szó esett a szovjet Közép-Ázsiában végbemenő politikai folyamatokról (B. A. Brown és A. Sheehy), az özbegisztáni káder-politikáról (M. Rywkin), az iszlám helyzetéről tatár-földön a forradalom után (N. Devlet), az életszínvonal alakulásáról Özbegisztánban 1960–1984 között (A. McAuley), Özbegisztán gazdasági kilátásairól (S. Thompson), az 1978 utáni demográfiai változásokról Afganisztánban (J. Pstrusinska), az iráni iszlám forradalom propaganda nyelvéről (A. Krasnowolska) stb.

A konferencia rendezői jóvoltából a magyar orientalisztika is jelen volt a londoni szemináriumon. Róna-Fas András tibeti írásos ótörök szövegekről, Vásáry István krími görög hagiográfiákban föllelhető török, többnyire kun személynivekekről, Molnár Ádám közép-ázsiai török és iráni 'eke' és 'lószerszám' jelentésű terminusok szemantikai összefüggéséről tartott előadást. Az orientalisztikai konferenciákról elmaradhatatlan külföldi magyarságot – a már említett Csató Éván kívül – a Cambridge-ben élő Bellér-Hann Ildikó képviselte, aki a helyszínen végzett terepmunkára támaszkodva, a modern kínai ujjur nyelv jelenlegi helyzetéről és írásreformjáról tartott beszámolót.

A szeminárium utolsó napján rövid ismertetések hallottunk a Nagy-Britanniában található közép-ázsiai vonatkozású könyvtári és múzeumi gyűjteményekről, majd Shirin Akiner és Sir Fitzroy Maclean, a Brit-Szovjet Társaság volt elnöke zárszavával ért véget a Második Európai Közép-Ázsia Szeminárium.

A szeminárium néhány napját a résztvevők szorgos, mondhatni puritán brit szellemen töltötték. Gondot legfeljebb a bőség zavara jelentett, mivel a párhuzamosan folyó szekció-ülések mellett például zenével kísért diavetítéseket láthattunk Közép-Ázsia művészetéről és Nyugat-Kína ujjurok lakta területeinek mai életéről; a konferencia alkalmával kiállítás nyílt a British Museum keleti kézírataiból: *Közép-Ázsia: Kultúrák keresztútján (Central Asia: Cultural Crossroads)* címmel, sőt, aki az idejébe még bele tudta szorítani, dolgozhatott a SOAS szabadpolcos rendszerű hatalmas könyvtárában, de a British Museum Keleti Kézirat Osztálya (*Department of Oriental Manuscripts and Printed Books*) is könnyűszerrel elérhető volt. Mindezt az tette lehetővé, hogy a tanácskozás technikai szervezése kitűnő volt: a résztvevők közvetlenül a SOAS épülete, az előadások színhelye mellett laktak, amelyhez minden közel volt. A rendezők figyelme például még arra is kiterjedt, hogy felhívták figyelmünket, hol található a környéken a legjobb indiai, török és vegetáriánus éttermek.

Az előadások tartalmi kivonatát a konferencia előtt fél évvel, az előadások teljes szövegét pedig negyed évvel bekérték a szervezők. Így minden résztvevő érkezéskor kézbevehette az összes elhangzó előadás tartalmi összefoglalását, sőt az előadások teljes szövege is másolatban elérhető volt, s aki ezeket beszerezte, tulajdonképpen a konferencia teljes anyagát (leszámítva azoknak a cikkeik, akik a szöveget az előírt időben nem küldték be ...) írott formában magáénak tudhatta. Ez már csak azért is hasznos, mert – tudomásom szerint – a konferencia anyagának publikálásáról még nincs végleges döntés, bár az érdeklődésre jellemző, hogy az iszlám tárgyú cikkeket egy folyóirat kalózkidrásban kívánja megjelentetni, kiváltva ezzel a SOAS jogos és ha-

tározott tiltakozását.

Mindent összevéve, a Második Európai Közép-Ázsia Szemináriumról elmondható, hogy — nem utolsó sorban a SOAS és különösen Shirin Akiner nagyszerű szervező tevékenységének köszönhetően — a Közép-Ázsia kutatás kiemelkedő fontosságú tudományos tanácskozásává vált, amelyen a magyar tudomány részvétele a jövőben is kívánatos lenne.

Molnár Ádám

30. ÁLLANDÓ NEMZETKÖZI ALTAJISZTIKAI KONFERENCIA 30. PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE = PIAC

1987., Bloomington

Az Állandó Nemzetközi Altaisztikai Konferencia 30. születésnapját „szülőhelyén” az Indiana University-n, Bloomingtonban, az Egyesült Államokban ünnepelte. Ezúttal negyedik alkalommal tartották a Konferenciát az Egyesült Államokban: 1957, 1962 és 1975 az előző találkozások dátuma.

A PIAC-on mintegy 60-an vettek részt 12 országból. Az ülészak elnöke G. Bayerle professzor volt, a Department of Uralic and Altaic Studies tanszék vezetője. A megnyitó ülésen a Nemzetközi programok dékánja, A. Rabinowitch üdvözölte az egybegyűlteket, majd az egyetemen tevékenykedők bemutatták a „műhelyeikben” folyó munkát. G. Bayerle ismertette a tanszék munkáját, Y. Bregel igazgató beszélt a Research Institute for Inner Asian Studies tevékenységéről, D. Sinor pedig az Inner Asian and Uralic National Resource Center programjait mutatta be, majd R. Jorgeson, az Altaic and Inner Asian Library könyvtárosa megismertetett bennünket az egyetemi város gazdag orientalisztikai gyűjteményével.

A következő három nap során előadások hangzottak el különféle izgalmas és érdekes témákról az altajisztikai kutatások köréből. A teljesség igénye nélkül néhány előadást említenék itt meg: J. C. Street, *Punctuation and Pauses in the Secret History of the Mongols* (Központozás és szünetek a Mongolok Titkos Történetében); H. Okada, *The Shirne of Eshē Qatun* (Ese Katun síremléke); M. Tatár, *About the Flag of Chinggis Khan* (Dzsingisz Kán zászlójáról); M. F. Weidlich, *Aspects of Altaic Life Reflected on Mongol Stamps* (Az altaji világ motívumai mongol bélyegeken); T. Mansang, *Mongolian Shamanistic Literature* (Mongol sámán irodalom); R. Meserve, *Some Remarks on the Turkmen Horse* (Megjegyzések a türkmén lóról); H. B. Paksoy, *Two Altaic Games* (Két altaji játék); D. Sinor, *Food Procurement in Medieval Inner Asia* (Élelmiszer ellátás a középkori Belső-Ázsiában); Zhou, Xiguan, *Sogdians and Tokharians in the Tun-huang Area during the T'ang* (Szogdok és tohárok Tun-huang területén a T'ang időszakban); E. Jakobson, *Burial Ritual, Status and Gender in the Early Nomad Period* (Temetési szertartás; Rang és nem a korai nomád időszakban); P. Golden, *Origins of the Cuman-Qipchaq Tribe, the Uras(-oba)* (Az uras(-oba)-k, egy kun-kipszak törzs eredete); A. P. Martinez, *Monetary Output Changes in Interregional Trade in the Western Appanage* (A pénzkibocsátás változásai

a nyugati országrészek közötti kereskedelemben); J. Miyawaki, *On the Oirat Kinship* (Az ojrát rokoni kapcsolatáról); I. Vásáry, *History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam* (Történelem és valóság Berke kánnak az iszlámhoz való megtéréseben); K. Czeglédy, *On the Origin of the Khazars* (A kazárok eredetéről); V. M. Solncev, *The Problem of Typology on Morphological Categories in Altaic and East- and South-East Asian "Sprachbünde"* (Az altaji és kelet- és dél-kelet-ázsiai „Sprachbünde” morfológiai kategóriáinak tipológiai problémája); A. Róna-Tas, *New Data on Volga Bulgarian* (Új adatok a volgai bolgárról); Wang, Huan, *The Turks' Relation with Both Sedentariens and Nomads* (A türkök kapcsolata a földművelőkkel és a nomádokkal); N. Di Cosmo, *A Note on the Tana Route and International Trade in the 14th century* (A „Tana”-út és a nemzetközi kereskedelem a 14. században); M. K. Musaeov, *On Turco-Finno-Ugric Language Contacts* (A török – finn-ugor nyelvi kapcsolatokról); D. A. Hitch, *Old Turkic and Tocharian Phonology and the Manichean Script* (Ó-török és tohár fonológia és a manicheus írás); H. P. Vietze, *Old Turkic Runes in the Computer* (Régi türk rovásírás a komputeren); E. R. Tenishev, *The Names of Monetary Units in the Old Turkic Language of Inner Asia*. (Pénzjegységek elnevezései a belső-ázsiai ó-török nyelvben); D. De Weese, *Yazavian Legends on the Islamization of Turkistan* (Yázavi legendák Turkesztán iszlamizálásáról); D. D. Vasilev, *New Runic Inscriptions in the Altai* (Új rovásírásos feliratok az Altaj-ból).

A résztvevőknek számos alkalmuk nyílt a véleménycserére, beszélgetésekre, többek között egy kellemes kirándulás során a Four Winds Inn-hez, ahol „fehér asztal mellett” kerülhetett sor eszmecsere. A Spring Mill nemzeti parkban a Mongolia Society rendezett emlékezetes pikniket a konferencia résztvevői számára.

Harminc év telt el a PIAC első találkozása óta, jelentős időszak még egy tudományos testület életében is. Az idősebb résztvevők örömmel láthatják, hogy mennyire élő és növekvő az érdeklődés az altajisztika stúdiumai iránt. A fiatalabb generáció tagjai jó alkalmat találnak a PIAC-on, hogy mélyebben megismerjék egymást és a szakmát.

Kívánunk a PIAC-nak további sikerekben gazdag 30 évet.

Sárközi Alice

V. NEMZETKÖZI MONGOLISTA KONGRESSZUS OLON ULSĪN MONGOLČ ERDEMTNII V IX XURAL V. INTERNATIONAL CONGRESS OF MONGOLISTS (ICM) 1987., Ulánbátor

Az öt évenként ülésező, s az eddigi legnagyobb szabású, ezévi ötödik kongresszus az állandó házigazda, a Mongol Népköztársaság Tudományos Akadémiájának körültkintő, alapos szervezőmunkáját dicséri. A kongresszus a Szakszervezetek Központi Kulturpalotájában zajlott a megnyitó napjától (szept. 14.) a záróülésig (szept. 18.). Szept. 19-én két kirándulást szerveztek a résztvevők számára: Kara-Korum-ba (ma: Harhorin), az egykori fővárosba az egyiket, s Dzúnmod-ba, a Mandzsusri-kolostor romjaihoz a másikat.

A tanácskozási napokon (szept. 15–17.) több, mint kétszáz előadás hangzott el a következő három szekcióban:

I. Történelem, gazdaság, filozófia — II. Nyelv- és irodalomtudomány, művészet — III. A mongol és más belső-ázsiai népek kulturális kapcsolatai.

Az I. szekció előadásainak tematikája igen tág teret ölelt fel. Több előadás hangzott el a jelenkori szocialista építés problémáiról, a Mongol Népköztársaság helyéről a világban. A legelőváltó gazdálkodás mai formáiról értekezett M. Onuki (Japán) egy mongóliai járásban végzett megfigyelései alapján. L. L. Viktorova, P. E. Pubaev (SZU) és más kutatók a mongolság történetéről, kultúrtörténetéről szóló forrásokat ismertették. A legendák kódébe vesző korszakok (Dzsingisz kán, Jüan-dinasztia) sok tisztázatlan kérdése most is több előadás forrása volt, pl. Č. Dalai (Mong.), F. A. Bischoff (Ausztria). Az I. szekcióban kapott helyet E. Taube (NDK) néprajzi témájú előadása a kalmükökről és X. Nyambü (Mong.) esztétikai értekezése.

A II. szekció megnyitójaként az urjanhaj nembeli népi énekmondó, Awirmend adott elő hősénekreszleteket, saját magát kísérve kéthúrú pengetős hangszerén (*towšür*). P. Xorlő (Mong.) és Rinčindorji (Kína) a mongol hősi eposz kialakulásáról tartott előadást. A két kutató néhány ponton eltérő véleménye később élénk vitát váltott ki a szekcióülésen. A nyugat-mongol hősénekéről, a *Dzsangar*-ról ismertette kutatásainak legújabb eredményeit A. Š. Kičikov és V. Z. Cerenov (SZU). Több előadás szólt a Mongolok Titkos Történetéről, s ezúttal aprólékos pontossággal a nyelvi jelenségekről: M. Hasimoto, S. Ozava (Japán), E. Pürewjaw (Mong.), Bayar (Kína). Hallhattunk beszámolókat a mongol népmese poetikájáról, párhuzamairól: A. Cendina (SZU), A. Fedotov (Bulgária). Nacagdordzs tevékenységéről, műveiről K. N. Jackovskaja (SZU) és K. Okada (Japán) szólt. A nyelvi tipológia, a szintaxis, a szófajok, a szóképzés, a fonetika az etimológia (pl. J. Bosson, Svédország) tárgyában is sok figyelemreméltó, rendszerező, ismeretgyarapító előadás született. Kevesen választották témául a nyelvjárásokat, de Sećincogtu (Kína) előadását a belső-mongóliai bárin nyelvjárásról nagy tetszéssel fogadta a közönség.

Időben a III. szekció előadásai vittek vissza a legrégebbi múltba. M. Tosi (Olaszország) például egészen a korai és középső holocénig nyúlt vissza a belső-ázsiai takarmányozási módok vizsgálatában. N. Serodzsaw (Mong.) régészeti szempontból elemezte a mongol és más belső-ázsiai népek kapcsolatait. Több kutató a hazájában folyó mongolisztikai kutatások kezdeteiről, neves mongolistákról tartott előadást: V. C. Najdakov (SZU), C. R. Bawden (Nagy-Britannia), J. R. Krueger (USA), B. Ögel (Törökország). A szekcióban helyet kaptak nyelvészeti és folklorisztikai témák is, S. Ju. Nekljudov a belső-ázsiai hagyományokban élő legendákról, V. I. Rassadin mongol-török nyelvi kapcsolatokról értekezett. Az anyagi kultúra témaköréből merített M. Gervers (Kanada) a nemezkészítésről szóló és E. A. Novgorodova (SZU) a Mongóliában talált sziklarajzok és kőbabák új kronológikus osztályozásáról tartott előadása. Néhányan, mint pl. Š. Bira (Mong.), J. Stary (Olaszország) forráselemzési eredményeiket tárták a hallgatóság elé. Z. K. Kas'janenko és mások a *Kandzsür*-ral és *Tandzsür*-ral foglalkoztak. Nagy érdeklődés fogadta C. Šagdarsüren (Mong.) „Mongóliai kitaj és dzsürcsi feliratok”, valamint Činggeltei (Kína) „A kis kitaj írás és kutatása” c. előadását. Néhány cikk már előre jelezte, hogy a mongóliai Bulgan megyében rovasírásos arany képmást találtak sírmellékletként (a lelet az „arany ember” elnevezést

kapta). B. Sum”yābātār beszámolója e lelet írásjeleinek a megfejtéséről szól. Az előadó a felirat nyelvét protomongolnak tartja. A jelek feloldása: *Xa’ānu (Sa’ānu) tamya* „A kán (sanyü) billoga”.

Hosszan lehetne még sorolni az érdekes előadások címeit, de a hely szűke miatt sem a bővebb felsorolás, sem az egyes előadások által felvetett kérdések, új megoldások ismertetése, értékelése, nem lehetséges. Reméljük, hogy a valamennyi előadást magába foglaló, több kötetnyi anyag hamarosan napvilágot lát.

A kongresszuson Magyarországot öt fős delegáció képviselte: Kara György, Sárközi Alice, Bethlenfalvy Géza, Erdélyi István, Birtalan Ágnes. Az alábbiakban néhány szóval ismertetném az elhangzott négy előadás rövid tartalmát.

Kara György (III. szekció) „A mongol eredetű hangfestő tövek a kirgiz nyelvekben” c. előadásában a kirgiz szókinccs azon jellegzetes kéttagú hangfestő töveiről szól, melyek valamely meghatározott alakú test sajátos mozgásait, formáját jelölik. Ezek egy része bizonyíthatóan mongol eredetű, s úgy tűnik, hogy a mongolban bár igen régiék, mégis nagyon elevenek ma is; ilyen pl. a kirg., mong. *deldē-* az elálló fülek alakjának és mozgásának jellemzésére szolgáló hangfestő tö. A kirgiz nyelv feltehetően nemcsak az említett töveket vette át, hanem a képzési rendszert is, s ennek mintájára alkotott számos új hangfestő tövet. A jelenség ismert más török nyelvből is, így a jakutból és tuvaiból.

Sárközi Alice egy 17–18. századi buddhista terminológiai szótár, a mongol *Mahāv-jutpatti* nyelvi elemzésével foglalkozott előadásában. Mongóliában a 17. században a buddhizmus reneszánsza szükségessé tette a régi vallási művek újra kiadását, újjak tibetiből való fordítását. A fordító-iskolákban a buddhista terminológia megszilárdítására a mongol tudós lámák tibeti szakértőkkel együtt nyelvтанokat, szótárakat állítottak össze. A *Mahāv-jutpatti*, egy több nyelvű buddhista terminológiai szótár is ennek a megújult fordítói tevékenységnek az eredménye. Mintegy 9.600 szócikket tartalmaz 275 fejezetre osztva, tematikus rendben tartalmazza a kor ismereteit. Sárközi Alice a mű négy változatát ismertette, s nyelvi sajátágaik alapján próbált fordításuk időpontjára következtetni.

Bethlenfalvy Géza egy, a Mongol Állami Könyvtárban őrzött tibeti kézirat *Kandzsür* eredetéről tartott előadást, melyben azt a feltételezést ismertette, hogy a mongóliai kézirat régebbi, mint a most Tibetben, Gyantsében őrzött példány.

Birtalan Ágnes B. Ja. Vladimircov századeleji ojrát népköltészeti gyűjtésének két népmeséjét elemezte. „A fehér szövetbe burkolt lány” (*Carjān bös orāksn okn*) és „A tuskóképű királyfi” (*Muxr modn kebā xān köwün*) címet viselő két mese az *Üliger-ün dalai*-ből származott át a népi szájhagyományba. A tuskóképű királyfi története pedig egészen a dzsátakákig nyúlik vissza. Mivel a két mesét a bajit nyelvjárási területen gyűjtötték, s magán viseli a nyelvjárás sok jellegzetességét, meg kellett vizsgálni, hogy származhat-e vajon az ojrát Zaja pandita által készített *Üliger-ün dalai* fordításból. Az összehasonlításból kiderült, hogy – s ezt elsősorban a szóhasználat bizonyítja – Nyugat-Mongóliában az ojrát változat terjedt el, s őrződött meg a népi emlékezetben. Az összevetés még számos folklorisztikai tanulsággal is szolgált arra vonatkozólag, hogy mely részekkel bővült és szűkült a szóbeli változat az írottéhoz képest.

Erdélyi István nyári régészeti kutatásainak eredményeit küldte el arra a kiállításra, mely a kongresszus alatt működött.

A kongresszus megalakította a Nemzetközi Mongolisztikai Társaságot (International Association of Mongolistics = IAM). A 48 tagú végrehajtó bizottság (ECIAM) elnöke O. Lattimore, főtítkára Š. Bira lett. A 48 tag személyében Mongólia, Kína, Szovjetunió, Japán, Nagy-Britannia, NSZK, NDK stb. képviselteti magát. A végrehajtó bizottság megválasztotta a titkárságot, ahol is Magyarországot Kara György képviseli. A társaság elhatározta, hogy folyóiratot (Mongol Studies) és bibliográfiát (Works of Mongol Studies) bocsát ki.

Birtalan Ágnes

NEMZETKÖZI KÖRÖSI CSOMA SZIMPOZIUM INTERNATIONAL CSOMA DE KÖRÖS SYMPOSIUM 1987., Sopron

Belső-Ázsia, Tibet és a buddhizmus kutatói most ötödször gyűltek össze a tudományág alapítójának, Kőrösi Csoma Sándornak a nevével fémjelzett tanácskozáson. Az előzőek közül három Magyarországon (Mátrafüreden, Csupakon és Visegrádon), egy pedig Ausztriában (Velmben) került megrendezésre. Hasonló tárgykörben többször rendeztek konferenciát nyugati országokban is, velük szemben a Csoma Symposium előnye eddig az volt, hogy ezen a szocialista országok kutatói nagyobb számban tudtak megjelenni. Az 1987-es Symposium nagy eseménye az volt, hogy itt jelent meg először jelentős tibeti delegáció a Kínai Népköztársaságból. A Kínában újrászerveződő tibetisztika minden jelentős központja képviseltette magát, itt volt a Tibeti Akadémia elnöke, a Lhászai Egyetem rektora, a hagyományos tibeti gyógyászat lhászai intézetének egyik vezetője, a Pekingben nemrég alakult Kínai Tibetisztikai Központ főtítkára, a pekingi Nemzetiségi Palota hatalmas tibeti gyűjteményének vezetője, s a Kínában élő legismertebb tibetista kutató, Dungkar Rinpocshe, aki több intézménynek is díszelnöke.

A Tibeti Akadémia elnöke Laba Püncó, a nyitóülésen kapott szót; előadásában a Tibetben folyó tibetisztikai kutatások jelen helyzetét és távlatait vázolta fel. A nyitóülés kedves jelenete volt a Kőrösi Csoma Társaság tiszteleti tagsági oklevelének átadása, amit ezúttal Luciano Petech olasz tibetista vehetett át.

A konferencián összesen 62 előadás hangzott el, melyeknek tárgyköre – a hagyományoknak megfelelően – roppant széleskörű volt, így nincs is mód arra, hogy itt teljességgel ismertessük a felmerült kérdéseket, csupán rövid summázásra van mód. Belső-ázsia történetével három előadó foglalkozott: Czeglédy Károly, Társaságunk elnöke, H. W. Haussig (Ny. Berlin) és M. Underdown (Melbourne). A belső-ázsiai filológia tárgyköreiből merítette témáját T. Tekin (Ankara), F. Bischoff (Hamburg) és Kara György. – A tibeti történelem kérdéseit olasz, NSZK-beli, japán, szovjet, cseh és magyar kutatók tárgyalták. A magyar tibetisztika doyenje, Uray Géza a tibeti történelem és irodalomtörténet nagy eseményét a „nagy revíziót” datálta pontosabban. L. Petech a jüan-kori eseményekkel, J. Kolmaš, Sh. Onoda, V. Androszov és H. Uebach geneológiai és mester-szukcessziós problémákat taglalt. Nagyon sok előadás sorolható a filológia valamelyik ágához, azt is mondhatjuk, hogy a filológiai megközelítés az előadások nagy részét jellemezte. A különböző szövegek elemzésével, történe-

ti és értelmezési problémáival foglalkozó előadók közül megemlítem H. Eimer (Bonn) és A. Fedotov (Szófia) előadásait, melyek a nálunk nemrég magyarul is megjelent Bölcs mondások kincsestára c. versgyűjteményről szóltak, K. Lange (Berlin) és Sárközi Alice előadásait. Az előbbi egy történeti mű irodalmi értékét elemezte, a magyar kutató pedig tibeti műfajok mongóliai előfordulásairól szólt. Különböző ősi szövegek, kéziratok felkutatásáról, datálásáról, azonosításáról beszélt Szun Venjing (Peking), M. Taube (Lipcse), V. Dülíkova (Moszkva), Szerb János (Bécs), Huang Venhuang (Lhásza), P. Schwieger (Bonn) és magam is. — A buddhista filozófia is külön szekciót kapott, ahol Ernst Steinkellner bécsi professzor és tanítványai, valamint T. Tillemans (Svájc), M. Tatz (San Francisco) és Fehér Judit voltak a főszereplők. — A buddhista vallás belső problémái és története, elsősorban a tibeti vonatkozásai, a Symposiumnak szintén hagyományos témaköre. Itt Ch. Yoshimizu (Japán), U. Mammitsh (USA) és Rinzin Thargyal (Oszló) előadásait említhetem. Kiemelkedő jelentőségű volt Per Kvaerne (Oszló) és Gele (Peking) előadása, melyek a bon vallás kérdéseiről szóltak (az előbbi Buddha helyét határozta meg Tibet ősi vallásában). — A vallási művészet, építészet, festés, zene problémáit mutatták be A. Chayet (Páris), D. Klimburg-Salter (Bécs) és Egyed Alice. — Emlékezetesek maradtak a tibeti népi kultúsról és néprajzról szóló előadások is, köztük különösen R. Miller (Madison) és a Schicklgruber-Diemberger (Bécs) házaspár előadása. Az utóbbiak egy két órás video filmet is bemutattak, amely egy kis falu teljes évének eseményeit láttatta meg velünk. — Négy előadás tárgyalta a tibeti orvostudomány kérdéseit; a három tibeti előadó, Csoru Tszenam, Dungkar Rinpocshe és Navang Tsering az orvoslásnak az asztrológiával, ill. pszichológiával való kapcsolatát tárgyalta, E. Finckh (Hamburg) pedig a pulzológiai kérdéseket foglalta össze. — Utoljára említem a nyelvészeti előadásokat, bár ezeknek is nagy jelentősége volt; közülük kiemelkedett Róna-Tas András és A. Wayman (New York) kontribúciója.

A Symposium vendégeinek alkalmá volt megismerkedni Sopron műemlékeivel és a környék néhány nevezettségével is, Fertőd, Nagycenk, Fertőrákos képet adott a magyar múlt és jelen törekvéseiről. Sikert aratott Neményi Ferenc filmje is, amely annak a világnak a mindennapi életét és vallását mutatta be, ahol Csoma tibetistává lett. A 90 perces filmet (címe: A világ tetejéhez közel) azonban nem tudtuk minden technikai nehézség nélkül levetíteni. A soproniak kedves közvetlensége és a város kifinomult légköre jó keretet adott a tanácskozáshoz.

A Kínából érkezett küldöttség még néhány napot Budapesten is eltöltött, ahol megismerkedhettek a magyar tibetisztika műhelyeivel, ellátogattak az egyetemre, az Akadémiára — itt fogadta őket Kulcsár Kálmán akadémikus is, és megtekintették a Keleti Gyűjteményt. A Kőrösi Csoma Emlékpólo munkaközösség vezetője a Parlamentben fogadta vendégeinket, ezenkívül Szentendrére és a budai várba is elvittük a tibeti és kínai kollégákat. Ez a látogatás minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a magyar tibetisztika tibeti kapcsolatai kialakuljanak, megerősödjének.

A Symposium anyagilag is önfenntartónak bizonyult, így minden remény megvan arra, hogy a jövőben is folytatódjék ez a nemes hagyomány.

Bethlenfalvy Géza

28. NEMZETKÖZI FŐISKOLAI HÉT: A DÉLKELET-EURÓPAI ÁLLAMOK ÉS AZ OSZMÁNOK

28. INTERNATIONALEN HOCHSCHULWOCHE: DIE STAATEN SÜDOSTEUROPAS UND DIE OSMANEN

1987., Tutzing bei München

A Südosteuropa-Gesellschaft 1954-ben indította útjára azt a sorozatot, amelynek célja Délkelet-Európa történelmének, kultúrájának és mai életének jobb megismerése, népeinek egymáshoz közelítése. Ezért hívnak meg évről-évre fiatalabb kutatókat és egyetemistákat e térségből és a német-ajkú országokból, s a szakma jeles képviselői állnak eléjük, hogy valamely konkrét kérdéskörben korszerű ismereteket közvetítsenek számukra. Ahogy az lenni szokott, egyszer Magyarország is rákerült a listára – jóllehet nem tartozik Délkelet-Európához. Ezzel a szervezők is tisztában vannak, idén sem foglalkozott egyetlen előadás sem hazánkkal. A részvétel lehetősége, persze, jó alkalmat ad arra, hogy e térség feszültségeitől máig nem mentes viszonyairól mi is áttekintést kaphassunk. Ezúttal különösen szerencsés volt, hogy Magyarország is képviseltette magát, hiszen az Oszmán Birodalmat csak úgy érthetjük meg teljességében, ha hatalmas kiterjedésű impériumuk minden szeletéről s így minden utódállamának egykori és mai problémáiról többé-kevésbé pontos ismereteink vannak.

Hans Georg Majer vállalta a kényes feladatot, hogy olyan tematikát állít össze, amely minden jelenlévőt érdekelhet, s közben elejét veszi a mérges viták kialakulásának. Majer professzor finom diplomáciai érzékkel egyensúlyozott a nemzeti érzékenységek és az eltérő történetfilozófiai megközelítések között, s úgy csoportosította az előadásokat, hogy a bennük rejlő esetleges robbanóanyag hamar semlegesítődjék (például a délkelet-európai államok török kisebbségeinek a 19. századtól napjainkig terjedő sorsának elemzését rögtön korreferátum követte az isztambuli nem-mohamedán kisebbségek helyzetéről). Másfelől a felkért szakértők személye volt garancia arra, hogy a konferencia végig tudományos mederben folyjék. Többen közülük elismerték az országukban egykor vagy máig meglévő nacionalista beidegződéseket, azok kártékony voltát. Hangsúlyozták a *saját* tankönyveikben makacsul továbbélő sztereotípiák kiiktatásának szükségességét. Néha azonban úgy tűnt, hogy az effajta kijelentések inkább a bírálatok előli menekvést célozták. Mert a törökökkel és kultúrájukkal szembeni gyakorlat bizony nem sokat javul – Jugoszláviát kivéve – az érintett országokban, sőt helyenként romlik. A görög-török ellentétek időről-időre összecsapással fenyegetnek, a bulgár-török viszony évek óta mélyponton, Albánia hivatalos és totalitásra törekvő ateizmusa nem kedvez az alapvetően vallási fogantatású iszlám emlékek megőrzésének, a román nemzetiségi politika hiányosságairól pedig a világ legszámottevőbb fórumain esik mind több szó. (Itt jegyzem meg, hogy Romániát senki sem képviselte Tutzingban, Törökországot egy fő, míg Bulgáriából hatan, Jugoszláviából, Görögországból és Albániából ketten-ketten, hazánkból pedig öten voltunk jelen; a képletet bonyolultabbá tette, hogy a helyiek és a más államokból érkezők közt akadtak a fent nevezett országokból kiszakadt személyek.)

Az első nap előadásai egyrészt a tágabb történelmi hátteret vázolták fel (H. G. Majer), majd az építészeti emlékek kérdését taglalták. A holland Machiel Kiel az egykori európai Törökország szinte minden fontos kultikus vagy polgári épületét ismeri, meg-

maradásuk lelkes pártolója. A nívós restaurálások mellett beszélnie kellett az elhanyagolt vagy mostanában megsemmisült műremekekről is, Bulgáriában, Görögországban és Albániában. Nikola Musanov Szófiából a Bulgáriában végzett és folyamatban lévő műemlékvédelmi munkákat mutatta be, s azokat a tényezőket is megemlítette, amelyek egy-egy török kori alkotás lebontásában szerepet játszanak. (Az egy nappal későbbre halasztott pezsgő vitában valaki azt szögezte le, s ezzel teljessé tette a képet, hogy Törökországban ugyancsak nagy mérvű a régi emlékek pusztulása, rossz helyreállítás, gondatlanság és más okok miatt.)

A következő nap főleg az érintett országokban a függetlenné válás után a történetírásban megfigyelhető áramlatokról, ezen belül az idők során bekövetkezett szemléleti változásokról, illetve a helyi, a török korból fennmaradt levéltári forrásokról hangzottak el beszámolók. Bár e fejtegetések itt-ott száraznak tűntek, a számos hozzászólás azt mutatta, hogy gondolatébresztőnek bizonyultak. A továbbiakban nyelvészeti témák következtek, köztük Hazai György előadása a balkáni nyelvek turcizmusairól, melyek kutatásában – mint leszögezte – még jócskán lenne tennivaló. A nemzetiségi, vallási kérdések mellett szó esett irodalmi vonatkozásokról, a mindennapi életben fellelhető török hatásokról, a Ruméliából Törökországba telepedettek sorsáról. Nagyon jól lehetett követni Abdul-Karim Rafeq áttekintését az arab államok oszmán örökségéről, a török kor megítélésének Szíriában bekövetkezett pozitív változásairól, s mindez a párhuzamos vizsgálódások lehetőségeire irányította a figyelmet.

Amikor Hans Georg Majer összefoglalta az eredményeket, sokan érezték azt, amit e sorok írója: hasznos öt napot töltöttünk együtt.

Dávid Géza

MAGYAR–TÖRÖK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁGI ÜLÉS 1987., Ankara

A Magyar-török Történetész Vegyesbizottság utoljára 1981-ben tartott találkozót. A Magyar Tudományos Akadémián e sorok írója által szervezett Atatürk emlékülésen is részt vevő 3 tagú török küldöttséget Enver Ziya Karal, a Török Történeti Akadémia akkori elnöke vezette, tagja volt Bekir Sitki Baykal és Bilâl Simşir. Karal professzor nem sokkal ezután bekövetkezett halála, majd más okok miatt a bizottság munkája évekig szünetelt. Kenan Evren köztársasági elnök 1986-os magyarországi látogatása adott újabb ösztönzést a mindkét fél által óhajtott együttműködés felélénkítésére.

Az elmúlt esztendő során Törökországban létrehozták az „Atatürk Kulturális, Nyelvtudományi és Történeti Akadémiát”, amelyen belül a Türk Tarih Kurumu, azaz a Török Történeti Akadémia továbbra is megőrizte korábbi rangját és presztízsét. Elnökének, Yaşar Yücel professzornak meghívására szeptember 19–24-e között utaztunk Ankarába. A Káldy-Nagy Gyula, Szakály Ferenc, Fodor Pál, Hóvári János és Dávid Géza összetételű történetész delegációt Hazai György akadémiai levelező tag vezette. A vegyesbizottság török tagozatának elnöki tisztét Yaşar Yücel, az Ankarai Egyetem korábbi dékánja, számos könyv szerzője és több fontos, illetve újonnan felfedezett történeti forrás kiadója látta el. Tagjai közül Hasan Eren professzor az

egyik társintézmény, a Türk Dil Kurumu, a Török Nyelvtudományi Akadémia elnöke, az Ankarai Egyetem Hungarológiai Tanszékének hosszú időn át vezetője, Társaságunk tiszteleti tagja; Hüseyin Yurdayın, az Ankarai Egyetem Teológiai Fakultásának professzora, magyar vonatkozású krónikák közreadója (most fejezte be a siklósi hadjáratot taglaló kézirat sajtó alá rendezését), a 16. századi török történetírók egyik legjobb ismerője; Ali Sevim professzor, a szeldzsuk kor avatott szakértője, nem egy elbeszélő forrásuk közrebocsátója; Salih Özbaran professzor pedig a Magyarország iránt mindig szimpátiát tápláló néhai Gökbilgin professzor egykori tanítványa, a portugál-török kapcsolatok kiváló kutatója, az izmiri Bornova Egyetem Török Történelmi Tanszékének megalapozója.

Yücel professzor barátságos személyisége az első pillanatban megteremtette azt a légkört, ami az eredményes munkához szükséges. Őszinte megbeszéléseink legkézzelfoghatóbb elhatározása szerint 1988-ban Magyarországon konferenciát rendezünk, „Törökök és magyarok a történelemben” címmel, amelynek anyagát közös kiadványban tárjuk az olvasók elé. Ezzel párhuzamosan kiállítás nyílik a magyar sajtótermékek török tárgyú ábrázolásaiból. Mind a szimpóziumot, mind a kiállítást egy évvel később Ankarában megismételjük, utóbbit kicsit eltérő jelleggel.

A jegyzőkönyv – amelyet a delegációk vezetői a Magyar Nagykövetségen tartott fogadáson írtak alá, amit a Török Televízió felvett és kétszer is sugárzott – magába foglalja annak a táviratnak a szövegét, amelyet Kenan Evren államfőnek küldtünk, majd számos olyan területet sorol még fel, ahol a két fél együtt kíván működni. Részben közös kiadványokról, részben információcseréről, részben – s ez talán a legfontosabb – kutatók kölcsönös fogadásáról van szó.

Szívből reméljük, hogy a most tapasztalt lendület nem hagy alább, s akkor történelmünk kapcsolata valóban új szakaszába léphet, ami – túlzás nélkül állíthatjuk – mindkét ország érdeke. Csak az eddigieknél sokkal szorosabb együttműködés keretében tárhatjuk fel és ismertethetjük meg teljes valóságában és gazdagságában, elfogultságoktól és előítéletektől mentesen népeink közös múltját.

Dávid Géza

ECSEDY ILDIKÓ, A KÖRÖSI CSOMA TÁRSASÁG

A Körösi Csoma Társaság a magyar keletkutatás előmozdítását és népszerűsítését hivatott szolgálni. Nevét a tibetológia nagy magyar megalapítójáról kapta; nemcsak Körösi Csoma határainkon túl is megbecsült érdemeire és személyes áldozatvállalásaira való tekintettel, hanem azért is, mert életében és munkásságában sikeresen tudta egyesíteni a nemzeti kiindulópontú érdeklődést a történelmi realitások figyelembevételével és a kutatás öntörvényű, tudományos alapelveivel.

A Társaság 1920-ban alakult meg, az 1918-ban indult tanácskozások eredményeképpen. A nevével jelzett tudós magatartásnak s a magyar történelem keleti vonatkozásaival kapcsolatos érdeklődésnek politikai jelentősége is volt a két világháború közötti nemzeti identitás-keresés buktatói közepette. Később, amikor a Magyar Népköztársaság orientalistái újra szükségét érezték az intézményes társasági formának, egyhangúlag a Társaság újjászületésére, azaz elvi folytonosságára szavaztak, ezzel egyben örökségül vállalva a nevében is jelzett haladó hagyományokat. S ezt a példát és programot tette magáévá 1984-ben az az országos rendezvénysorozat, amely Körösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulójáról emlékezett meg, a Társaság szervezésében, illetve részvételével.

A Társaság célja eredetileg Ázsia történelmének és kultúrájának tanulmányozása volt, anélkül, hogy a szó földrajzi értelmében korlátozta volna érdeklődését; továbbá feladatának tartotta a magyar történelem keleti hátterének tanulmányozását is, beleértve az ázsiai eredetű népek történelmét és kultúráját, elsősorban Kelet-Európa területén. A magyar társadalomtudomány hagyományainak megfelelően, azaz a keletkutatás prominens képviselőinek elsődleges nyelvészeti érdeklődéséből és klasszika-filológiai neveltetéséből kiindulva, a Társaság központi érdeklődése nyelvi-filológiai problémákra összpontosult. A másik központi téma a honfoglalók életmódjával volt kapcsolatos, vagyis a nomadizmus különféle aspektusaival, beleértve írott, régészeti, etnológiai és művészeti forrásainak kutatását is. A Társaság érdeklődése és tevékenysége ebben a két hagyományos szférában mozgott a háború utáni évtizedekben is; és voltaképpen csak a legutóbbi időkben terjesztette ki érdeklődési körét más témákra, ezekkel történetileg, kulturálisan, társadalomtörténetileg stb. kapcsolatos területekre.

A Körösi Csoma Társaság, elutasítva azokat a politikai ambíciókat és illúziókat, amelyeket Turán nevű társasági elődje és annak folyóirata képviselt, tudományos

A Társaság működésének és történetének ez a vázlatos ismertetése eredetileg külföldi keletkutató kollegák érdeklődése nyomán született.

zászlások és viták kíséretében —, lehetőleg havonta (a nyári hónapok kivételével), általában maqduqunub Pukonqammas Akadémiájának székhelyén tartva időközönként a Társaság anyagi ügyeinek ellenőrzéséről havi beszámolóval a közgyűlésnek kell beszámolnia. A Társaság anyagi ügyeinek ellenőrzéséről havi beszámolóval a közgyűlésnek kell beszámolnia. A Társaság anyagi ügyeinek ellenőrzéséről havi beszámolóval a közgyűlésnek kell beszámolnia.

Amikor egészségi okokból 1975-ben visszavonult, a Társaság elnöke, Németh Gyulát, a Társaság 1976. évi közgyűlésén a közgyűlés elnökévé választotta. A közgyűlés elnökévé választotta Németh Gyulát, a Társaság 1976. évi közgyűlésén a közgyűlés elnökévé választotta.

ELŐJÁRÁSOK

A Társaság tagjainak érdemeit elismerendő, az első választmányi gyűlés határozatot hozott egy három évenként kiosztható, bronz Csoma-emlékérem alapításáról; később ezt más díjak is kitüntetésül alapították (a Csoma-díj összege már meghaladja a 30.000 Ft-ot). Ami a Társaság kapcsolatait illeti, két választmányi tag örökös tiszteleti tagságra ajánlhatta az orientalistikának azokat a kiemelkedő külföldi képviselőit, akik barátságosan álltak a magyar kutatókkal; tiszteleti tagságukat a közgyűlésnek kell jóváhagynia. Számuk legfeljebb 25; gyakran kapnak felkérést előadásra, hogy ezzel is erősítsék a kapcsolat a nemzetközi kutatógárda és a magyar tudomány között.

Ebben a szervezeti keretben kezdődött a Társaság mindennapi élete. Előadások hangzottak el havi rendes ülésein a mongol-kori újgur nyelvéről; a középkori kínai irodalomról; a nyugati türkökről és kazárokról; a középkori kínai külkereskedelemről; a hellenizmus-latinitás-arabizmus stilisztikai koncepcióiról (USA-beli vendég elő-

adásában, a Társaság és a magyar UNESCO-Bizottság közös szervezésében); a török népvégekről; az altaji nyelvek rokonságáról; a 16. századi Magyarország legendás török személyiségéről: Gül Babáról (megemlékező ülésként, posztumusz előadással); és a tadzsik nyelvet ért török hatásról (az 1969. évi üléseken) – és így tovább, napjainkig, amint ez látható a Társaság rendszeresen publikált krónikáiból, az *Acta Orient. Hung.* lapjain, valamint 1986 óta a *Keletkutatás* beszámolóiban.

Természetesen a Társaság más tudományszervező tevékenységre is felhatalmazást kapott: alkalmi ülésekre a fővárosban és vándorgyűlésekre vidéken, évforduló megünnepelésére és speciális problémák megvitatására, valamint hogy kapcsolatokat létesítsen hasonló jellegű és programú külföldi társaságokkal. Eközben a választmány hivatott megítélni, hogy mikor és milyen tárgykörben szükséges munkaközösséget szervezni. (Sor került például a művelődéstörténeti, magyar őstörténeti munkaközösségek megszervezésére, az arab országok által is támogatott Iszlám-munkaközösség működésére, ezzel kapcsolatos ülésekre és ülészakokra, stb.) Nem utolsó sorban a Társaság szervezete, az orientalisztika eredményeinek szélesebb megismertetése érdekében hozta létre a „Kőrösi Csoma Diákkörök” országos mozgalmát (Terjék József vezetésével, a pedagógusok segítségével, a Társaság szakértőinek írott és diaképes segédanyagával). Ezenkívül nyelvtanfolyamokat is szervezett a Társaság (minden érdeklődő számára, aki vállalkozik a tandíj kifizetésére): a Keleti Nyelvek Kollégiumában tanfolyamokat indított modern és régi nyelvek tanulására kezdő, középfeladói és haladó szinten, vidéki hallgatók részére pedig levelező tanfolyamokat, a Kelet nyelveinek és kultúrájának széleskörű és öntevékeny megismerésének előmozdítására is.

A Társaság feladatának tartja, hogy kapcsolatot kezdeményezzen és tartson fenn a hagyományos keletkutatás és a szomszédos diszciplínák, valamint mai és jövődöbéli képviselőik között, itthon és külföldön egyaránt: a szakértők téma szerint megszervezett találkozóin.

A Társaság két rendkívüli ülést szervezett hagyományos magyarországi témákról magyar orientalisták számára, és két nemzetközi találkozót, amelyek Kőrösi Csoma Sándorra hivatkoztak, míg végül a Társaság névadójának neve, szándéka és teljesítménye határokra innen és túl egyesíthette Kelet kultúrájának erőfeszítéseit az 1984. évi megemlékező ünnepségeken.

Az Őstörténeti Konferencia (1973. november 21–23.) az etnogenezis problémáival foglalkozott, különös tekintettel a magyar őstörténet és a kelet-európai etnohistoria kérdéseire. Száznál több orientalista, régész, történész és etnográfus-etnológus gyűlt össze az előadásokra, és szólt hozzá a társadalomtörténet és nyelvészet, az írott és régészeti források és az antropológia újabb eredményeinek összefoglalásaihoz; egyes előadások után hosszú viták kísérelték meg következetes alapelvekre és egységes vagy legalább ellentmondásmentes terminológiára jutni a kérdéses területeken.

Ezzel kapcsolatos, hasonlóképpen hagyományos témával foglalkozott a Társaság „Nomád társadalmak és államalakulatok” című konferenciája 1978. október 25–26-i előadásaiban (Budapestben) és október 27-én rendezett elméleti vitájában (Visegrádon), az MTA Orientalisztikai Bizottságával közös szervezésben.

A konferencián, címe értelmében, a nomád gazdaság és társadalom különböző korszakaival és különféle aspektusaival foglalkozott a meghívott húsz-egynéhány orienta-

lista, régész, etnológus és történész, ez alkalommal a hagyományos eurázsiai szférán is túltekintve. Az előadásokat nagy érdeklődés kísérte, s a harmadik napon az elméleti vita meghívott résztvevői a nomádok legkiemelkedőbb vívmányait, azaz államaik és államszerű társadalomalakulataik különféle történelmi és elvi kérdéseit vitatták meg; arra törekedtek, hogy szilárd elméleti alapot és kölcsönösen érthető terminológiát teremtsenek a további kutatás számára, legalább a hagyományos diszciplináris előítéleteket elhárítva az útból.

Külföldi vendégelőadók gyümölcsözőnek bizonyult látogatásai után szükségesnek látszott, hogy a Társaság rendszeres találkozásokat szervezzen a magyar és külföldi keletkutatók közvetlen és személyes véleménycseréje és tudományos együttműködése érdekében. Kőrösi Csoma személye és tudománya általánosan érthető és egyesítő jelképnek és jelszónak látszott; s a Társaság 1976-ban hívta össze az első nemzetközi Kőrösi Csoma emlékülést (International Csoma de Kőrös Symposium, 24–30 September), Mátrafüreden. Ott a tibetológia, buddhizmus-kutatás és a velük kapcsolatos belső-ázsiai stúdiók mintegy félszáz külföldi és magyar meghívott képviselője számára nyílt kellemes lehetőség, hogy a tudományos előadások után szép vidéken, barátságos beszélgetések során cseréljék ki nézeteiket.

Ennek a találkozóznak a sikere vezetett arra az elhatározásra, hogy hasonló konferenciákat szervezzenek, Magyarországon vagy – alkalmilag – a tibeti és más keleti stúdiók külföldi központjaiban, 2–3 évente. A második Kőrösi Csoma Szimpóziumot (Csoma de Kőrös Symposium) hasonló céllal és feltételekkel szervezte a Társaság 1979-ben (szeptember 24–30.), a Balatonnál, Csopakon és Balatonfüreden. A résztvevők határozata értelmében a következő szimpóziumot 1981. szeptemberében, Ausztriában rendezte (Velm-Bécs, szeptember 13–19.) Prof. Dr. Ernst Steinkellner, a bécsi egyetem tanszékvezetője (Institut für Tibetologie und Buddhismuskunde der Universität Wien). A következő, Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulójáról megemlékező szimpóziumot (Bicentenary Csoma de Kőrös Symposium), az országos ünnepek záróakkordjaképpen, Magyarországon rendezték (Visegrád-Budapest), 1984. szeptember 13–19-én. Miután magyar küldöttség utazott Indiába – Kőrösi Csoma sírjának megkoszorúzására és részvételre a vele kapcsolatos indiai ünnepeken –, ünnepi ülészakokat szenteltek a tibetológia és a magyar őstörténet problémáinak, Kőrösi Csoma szobrait avatták fel stb., a szokásosnál is szélesebb körű szimpózium emlékezett meg Kőrösi Csoma kutatásairól és tudományos örökségéről. 1987-ben pedig Sopronban, augusztus 29-től szeptember 4-ig találkoztak konferencián a tibetológusok (Csoma de Kőrös Symposium), ahol első ízben üdvözölhettek tibeti kutatókat is.

Ami a Társaság tevékenységének maradandó emlékezetét illeti: több kiadvány is közvetíti kortársaknak és az utókornak egyaránt. Krónikája rendszeresen megjelenik idegen nyelven az *Acta Orientaliában*; a folyóirat egyes cikkei gyakran a Társaságban tartott előadásokon alapszanak: például az 1979. évi Kőrösi Csoma Szimpózium előadásai vagy a belőlük készült tanulmányok az 1980. évi XXXIV. kötetében jelentek meg. A szimpóziummal kapcsolatos hírekről pedig külön kiadvány is beszámol, idegen nyelven: a *Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium*, amelyet a Társaság az MTA Könyvtárával közösen ad ki. További lehetőség nyílik az idegen nyelvű publikálásra a *Bibliotheca Orientalis Hungarica* című sorozatban (Akadémiai Kiadó,

Budapest). A mátrafüredi előadások a XXIII. kötetben jelentek meg (1978), s a két kötetes „Tibeti és buddhista tanulmányok” című gyűjteményes mű többnyire az 1984. évi szimposium résztvevőinek munkája, amely éppen az ülés idejére jelent meg. A sorozat legújabb kötete („Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös”) a BOH XXIX, 1–2 száma (mindkét kötetnek a nemrég elhunyt Ligeti Lajos volt a szerkesztője).

A Társaság magyar nyelvű kiadványokkal is igyekszik megfelelni tudománypromóciós feladatainak. Sorozatot jelentetett meg régi, vagy más okból hozzáférhetetlen, tudománytörténeti érdekességű szövegekből (útleírások stb), minden füzetben eligazító előszóval. Ezekhez időről-időre a „Keleti értekezések” című sorozat füzetei csatlakoznak – az MTA támogatásával –, hogy a közérdeklődésre számot tartó rövidebb tudományos munkák magyar nyelven is hozzáférhetőek legyenek. A Társaság könyvméretű kiadvánnyal is jelentkezett: a „Keletkutatás” című, eredetileg általában tematikus tanulmánygyűjteménnyel. Ebből négy kötet jelent meg a 70-es évek elején, Kara György és Terjék József szerkesztésében; 1986 óta azonban, a régi témakörnek is megfelelő, de az orientalisztika teljes témakörét felölelő tartalommal, folyóirat formában lát napvilágot, évente kétszer, Kakuk Zsuzsa szerkesztésében (Bethlenfalvy Géza és mások közreműködésével). Az 1985-ös év társasági eseményeitől kezdve a Társaság tudományos működéséről és szervezeti változásokról e folyóirat lapjain található újabb részleteket az olvasók.

Élve a lehetőségekkel, a Kőrösi Csoma Társaság erejéhez mérten továbbra is igyekszik megfelelni a növekvő társadalmi elvárásoknak.

KRÓNKA, 1987

Első felolvasó ülésünket január 13-án tartottuk, s Bethlenfalvy Géza *Nyitott kérdések a tibeti buddhista kánon kialakulásának történetében* című előadását hallgattuk meg. Mint elmondta, a tibeti buddhista kánon a modern tibetisztikai kutatás megindulása óta szinte folyamatosan az érdeklődés középpontjában állt, ennek ellenére sok a megválaszolatlan kérdés, még a buddha-kinyilatkoztatásnak tekintett, száz-egynéhány kötetes Kandzsurral kapcsolatban is. Főtitkárunk, aki egy késői fanyomatos és egy korai kéziratos verziót katalogizált, először a régi kéziratos Kandzsurok feltárásának jelentőségét hangsúlyozta, minthogy a 17–18. századi nyomtatott kiadások korrekcióinál a nagy becsben álló régi kéziratokat is felhasználták. Ezek és a régi tibeti katalógusok vethetnek fényt a gyűjtemény kialakulására és történetére. Ezután az 1986 őszén tett tibeti tanulmányútjának eredményeit ismertetve két témakört tárgyalt részletesebben. Elsőként a sza-szkja lámák kanonizáló tevékenységét méltatta, ami a ma Sza-szkjában őrzött 13–14. századi kéziratos Kandzsurokból bontakozik ki, melyek közül az egyik Phagsz-pa láma műve. Fontos újdonság, hogy ugyanitt fennmaradt az elveszettek hitt, 9. századi Phan-Thang-ma katalógus is. A másik bemutatott kutatási nívum az Ulánbátorban található Rgjal-rce Them-szpangsz-ma kézirat datálása volt: ezt az előadó főleg külső jegyek alapján, korábbinak tartja, mint eddig hitték. Így második helyre utalta a mindmáig eredetinek vélt tibeti változatot.

Február 10-én Kakuk Zsuzsa számolt be munkásságának egyik fontos részterületéről *Török személynevek hódoltságkori forrásainkban* címen. Gondosan rendszerezve mutatta be a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatása során a 16–17. századi magyar forrásokból összegyűjtött oszmán-török személyneveket. Eredet szempontjából az anyag legszűkebb rétege a rendkívül erős arab és perzsa hatás ellenére is fellelhető valódi török nevekből áll, melyek jelentése állatokra, természeti jelenségekre, fegyverekre és méltóságokra megy vissza, onomasztikai vonatkozásban pedig az ómen, a teofor és az etnikai nevek csoportjába tartoznak. Magyar szempontból azért figyelemre méltóak, mert jó részük azonosítható a régi, bolgár-török és kun eredetű magyar személynevekkel. A perzsa nyelvhez köthető nevek java a régebbi és az újabb keletű perzsa eposzokban szereplő legendás királyok és hősök nevéből származik. Kisebb számban előfordulnak vallási indíttatású, illetve égitestekre és ünnepekre utaló személynevek. Az egész anyagnak több, mint a fele arab eredtű. A naturális – például állat- vagy fegyvernévből alakult – személynevek kis csoportja mellett döntő többséget alkotnak a vallásos tartalmú iszlám nevek. Ezek jó része Allahhoz kapcsolódik, más részük a Próféta neveiből és díszítő jelzőiből keletkezett. Gyakoriak köztük a bibliai háttérűek, valamint a hónapok és ünnepek elnevezéseiből létrejöttek is. Külön és színes témát képviselnek a török ragadványnevek. Típusukat tekintve utalhatnak foglalkozásra, származásra, illetve viselőjének valamely jellemző tulajdonságára. Megfigyelhető, hogy néhány belőlük idővel magyar családnévvé vált, és napjainkig használatos.

Rendkívül sokrétű világba kalauzolt el minket március 10-én Major István *A szakrális királyság intézménye Dél-Indiában a Maduraikkándzsi tükrében* c. előadásában.

Egy 282 soros, igen régi tamil szöveget elemzett. A viszonylag ritka műfajú munka a közösségi költészet része. Vesztett csata leírását kell tartalmaznia. A szóban forgó alkotás gazdag jelképrendszerű, de sok konkrétumot is nyújt egyébként statikus képeiben. Így itt olvashatjuk az első tamil városleírást, s fontosak a hadsereg alakulatairól, a mezőgazdaságról, a társadalomról, a vallási kultuszokról szóló beszámoló is. A műből a szakrális királyság megléte egyértelműen nem bizonyítható, de az uralkodónak tulajdonított szerepekből Major István szerint nagy valószínűséggel lehet következtetni rá.

Közgyűlésünket április 14-én rendeztük. Első programpontja Czeglédy Károly *Új adatok a török népek és nyelvek legrégebb történetéhez* című előadása volt. Elnökünk rámutatott arra, hogy az újabb idők turkológiájának nagy fordulata az S. G. Kljastornij kiadásában megjelent Tezi- és Terhi-felirat bekapcsolása a belső-ázsiai törökség legrégebb történetének kutatásába. Mindkét felirat El-Etmis Bilge ujjur kagán uralmának idején (747–759) készült, egy harmadik, a már az 1910-es évek óta ismert felirattal, a Sine-uszuival együtt. A két új felirat és a már előzőleg feltárt ujjur és perzsa nyelvű szövegek egybevetése jelentősen gazdagítja ismereteinket a nevezett kérdéskörben. Igen fontos azonban e források egy-egy tudósítása Kína múltja szempontjából is. Az oguz és ujjur törzs-csoportoknak régi megjelölései mellé sorolható az altörzseknek, illetőleg összetett neveknek a feliratokban használt *on-ujgur tokuz-oguz* s a Sine-uszui feliratban előforduló *szekiz-oguz* neve. Ez nem más, mint az ujjur vezértörzs és a nyolc törzs összetett neve, amelyek együttesen alkották a tokuz-oguz törzsszövetséget. Az *on-ujgur*, vagyis „tíz-ujgur” névről az előadó már 1949-ben felvetette azt a magyarázati lehetőséget, hogy az az ujjur vezértörzs altörzseinek a neve. Ha tehát a Sine-uszui feliratban a „nyolc-törzs” lázadásáról olvasunk, akkor az nyilvánvalóan a nyolc lázadó oguz törzsnek a neve. Világos az is, hogy maga az ujjur vezértörzs – a „kilenc-oguz” megjelölésből következtethetően – az oguz törzsek közé tartozott. A hosszú ideje fel nem oldott nehézség abban áll, hogy az *on-ujgur* és *tokuz-oguz* nevek együttesen nem 19 törzset jelöltek, hanem – az ujjur katonai tábor leírásából ítélve és példák sorával igazolhatóan – csak 18-at. Ennek oka az, hogy ezek a számokkal összetett törzsnevek valójában a katonai célokra összegyűlt és egy nagy kör körül elhelyezkedő 18 törzset jelölik, úgy hogy a kör egyik felén a „nyolc-törzs”, a másikon pedig a „kilenc-törzs” foglal helyet, míg a középpontban a kagán elit-csapatokból álló serege található.

Bethlenfalvy Géza főtítkári beszámolójában kiemelt helyet kaptak Társaságunk kiadvány-ügyei. Szép haladásról beszélhetünk, akár a tudományos publikációk, akár a nyelvoktatással kapcsolatos könyvek megjelenése terén. Nagyon bízunk benne, hogy tagtársaink érdeklődése tovább fog élni a *Keletkutatás* iránt, amely nemcsak sokoldalúságra, de aktualitásra is törekszik. Azt is elmondta, hogy várjuk az új kezdeményezéseket, amelyek munkánkat még inkább gazdagíthatnák, s a baráti légkört erősíthetnék.

A Kőrösi Csoma díj átnyújtására került ezután sor. A Társaság elnöke Kakuk Zsuzsa tanszékvezető egyetemi tanárnak, a MTA Orientalisztikai Bizottsága elnökének, alelnökünknek és folyóiratunk szerkesztőjének adta át a kitüntetést, hangsúlyozva a professzor asszony tudományos, tudományos-szervező és oktató-nevelő munkásságának eredményeit.

Az elnöki zárszóba komor hang is vegyült: tiszteleti tagunk, A. N. Kononov halálhíre.

Május 12-én *Buddhista mesék vándorútja – A bölcs és balga Kínában* címen Kalmár Éva mutatta be kutatási eredményeit. A nevezett buddhista mese- vagy példázatgyűjtemény – különösen annak tibeti változata – a múlt század közepe óta érdeklí a tudományt, s szinte minden magyar tibetista foglalkozott vele. Ennek a figyelemnek az az oka, hogy párhuzamosan maradt fenn több kínai, tibeti és mongol verzió, sőt egyes meséknek ujgur és tohár nyelvű töredékei is előkerültek. A kínai szöveg az összes variáció közül a legrégebbi, kínai szerzetesek állították össze 435-ben. A mesék nagy része indiai eredetű, gyökereik az óind hagyományba nyúlik vissza, legtöbbjüknek föllelhetjük valamely változatát a dzsátakák és avadánák között. A kínai gyűjteményben 69 mese szerepel, a tibetiben 51, míg a mongol összeállítás 52-t tartalmaz. Ugyanakkor a csak kínaiul olvasható mesékből több ismétlődik, rövidebb és hosszabb formában egyaránt, lehetséges tehát, hogy egy részüket utólag iktatták be a kollekcióba. A tunhuangi barlangok falán látható festmények között számos olyan akad, amely *A bölcs és balga* könyvében is szereplő történetet ábrázol. Eddig mintegy 40 festményről állapították meg ezt az azonosságot. A falfestmények bizonyos hányada, különösen a korai réteg, igen tömören és összевontan tükrözi a történeteket, a későbbiek, főként a Tang-korban (618–907) készültek némelyike viszont nyilvánvalóan arra szolgált, hogy a példázatokat képmutogatásszerűen elő is adják. Több ilyen képen minden egyes epizódhoz rövid, emlékezet-támogató szöveg is társul. A bölcs és balga könyvének kínai változatában megvan például a *Szudána kolostort alapít* című történet, mely sem a tibeti, sem a mongol gyűjteményben nem található meg. E mese tunhuangi ábrázolásai, valamint a párizsi Bibliothèque National 4524-es tekercképe, melynek hátoldalán versszövegek olvashatók, bizonyítják, hogy a Közép-Ázsiából származó történet a 8–9. században már verses-prózai bienwen formában terjedt tovább. Ezen előadásformának pedig – s így közvetve a szóban forgó műnek is – nagy szerepe volt a beszélt nyelvű kínai elbeszélés és színjáték kialakulásában.

Június 16-án Kara György állt az előadói emelvényre, s *A kitaj írsok megfejtése felé* címen értekezett egy máig sok tekintetben megoldatlan kérdéskörről. Emlékezhetünk rá, 1985 őszén a belső-mongóliai Csingeltej professzor szölt már Társaságunkban a mongol-rokon kitaj nép egy 10. századi írásrendszere körüli kutatásról. Azóta ő és társai vaskos kötetben foglalták össze megfejtési kísérletük eredményeit, és fényképmásolatban közölték az addig előkerült szövegemlékek többségét. A Qidan xiaozhi yanjiu (a kis kitaj írás kutatása) című kötet tanulságait és tőlük független saját vizsgálódásait egybevetve Kara György elmondhatta: a korábbiaknál világosabban, bár még mindig nem egyértelműen áll előttünk az írás jellege: jelei vagy szójelek vagy hangjelek (szótagjelek vagy egy-egy mássalhangzó jelei), az egytagú szók jelei pedig szerepelhetnek szótagjelként is. Az ezernél kevesebb ismert jelből részben vagy egészen megfejtettek segítségével sikerült olyan újabb szavakat elolvasnia, melyek mongol rokon-ságúak. Ilyen például a *yau.l.ga.ai* szó, melynek töve megfelel a mongol peremnyelv dahúr *yaułgaa-* 'küld' tőnek, vagy ilyen a *k.ui.çi* 'érkezve' szó, melyet a dhúr *kučir-*igei összetétel első tagjával egyeztethetünk. Végül a kitajok két olyan *g-* kezdetű szavát taglalta, mely államot, országot jelentett. Közülük az egyik kínai, a másik mongol hátterűnek mutatkozik (nevezetesen a *dahúr* szóval 'hozható kapcsolatba). Mindeze-

ket egy rövid lépésként értékelhetjük a kis kitaj írás megfejtésének hosszú és rögös útján.

Őszi ciklusunkat szeptember 22-én kezdtük, Ivanics Mária *Vazallusok egy világ-birodalom árnyékában – Erdély és a Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* című előadásával. Turkológus kolleganónk a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratai között talált rá Gázi Giraj krími kán Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemez írt, eddig még publikálatlan török nyelvű atnáméjára. A szerződés a szultán e két vazallusának szövetségét volt hivatott megerősíteni 1598-ban. Ez az az időpont, amikor a tizenöt éves háború során katonailag teljesen kimerült szembenálló felek tárgyalóasztalhoz kényszerültek. A megbeszélések két síkon folytak: egyrészt a szultán és a császár között, ahol a krími kán a szultán egyik teljhatalmú megbízottjaként a török érdekeket képviselte, másrészt titokban a szultán vazallusai (Erdély, Havasalföld és a Krími Kánság) között, akik a kánt megfelelő „ajándék” ellenében semlegességre próbálták ösztönözni. A szövetséget Mihály vajda sugalmazására Báthori Zsigmond kezdeményezte. A kán hajlott a tárgyalásokra. Az erdélyi követtel, Bernádfy Jánossal elküldte saját megbízottját is, mikorra azonban Erdélybe értek volna, Báthori Zsigmond lemondott. Országát a császár által kinevezett biztosokra hagyta, akik Mihály vajda közreműködésével a császár nevében tárgyalásokba kezdtek a tatár követtel. (A kánhoz írt válaszlevelük magyar nyelvű fogalmazványa is most került elő.) Ebből a sors-adta, véletlen kapcsolatfelvételtől nőtt ki aztán a 17. században az a rendszeres – bár lényegében egyoldalú – német-tatár diplomáciai viszony, amelyet a bécsi levéltárakban egészen 1682-ig lehet nyomon követni.

Október 13-án Fodor Sándor egy olyan sajátos iraki amulett csoportról számolt be, amelynek darabjait főleg a hetvenes években gyűjtötte Bagdadban és más városokban: *Iraki amulettek – Napkultusz a népi iszlámban*. Fő érdekességük abban jelölhető meg, hogy mint kar-amulettek egy olyan típust képviselnek, mely láthatóan erre a vidékre, illetve szélesebb értelemben az iszlám keleti területeire jellemző. Alkalmask arra, hogy a régió népvallásának néhány figyelemre méltó megnyilvánulására, nevezetesen az iszlámban továbbélő napkultusz nyomaira fényt vessenek, s értékes anyagot szolgáltatnak az iszlám világ egyéb részein megnyilvánuló néphit különböző formáival történő összevetésekhez. Viseletük olyan szokást reprezentál, amelyben a zsidó népvallás is osztozik, szemléletesen példázva a muszlim és a zsidó népi vallásosság közötti szoros kapcsolatot. Az amuletteken előforduló ábrázolások közül elsősorban a hátán Napot viselő, kardot tartó oroszlánt, valamint az ikerfigurákat elemezte. Az előbbi, mint asztrológiai szimbólum a Napot ábrázolja zodiákusi házában, az Oroszlánban, s visszavezethető egészen a sumér időkig; az ikrekben pedig valószínűleg a Gemini csillagkép ősi kultuszának maradványát kell látunk.

November 17-én Éry Kinga fejtegetéseit követhettük figyelemmel *A honfoglaló magyarság embertani képé-ről*. Bevezetesként áttekintés hangzott el a honfoglalókkal kapcsolatos eddigi fontosabb demográfiai, orvoslási, taxonómiai és őstörténeti vonatkozású embertani megfigyelésekről, majd az előadó saját újabb vizsgálatait ismertette. Megfigyelése szerint az eddig publikált 270–280 koponyalelet azt mutatja, hogy a honfoglalók más embertani jellegű csoportjai szállták meg a Nagyalföldet, mint a Dunántúlt, valamint a Nagyalföldet északról szegélyező dombvidéket. A nagyalföldi honfoglalók mintegy fele-fele arányban rövidfejű európidok és kevert európo-mongo-

lidok (turánidok és uraliak) voltak, ugyanakkor a dunántúliak és az északi dombvidékiek szinte tisztán hosszúfejú európidok. Széleskörű összehasonlítás alapján megállapítható, hogy a honfoglalók mindkét csoportjának embertani jellege már a vaskor végén kialakult, a nagyalföldiek ősei a Dél-Szibéria és a Dnyeper közötti steppeövezetben, a dunántúliak és az északi dombvidékiek ősei pedig a Fekete-tengertől északra eső területen. Éry Kinga véleménye szerint a mutatkozó különbségek a honfoglalók közötti eredetbeni (etnikai) mássággal magyarázhatók. Nincs rá embertani bizonyíték, ezért csupán feltételezi, hogy a Nagyalföldet elsősorban a hét magyar törzs népe szállta meg, a másik két régiót pedig a csatlakozó népek, zömmel a kabarok. A honfoglaláskor helyben talált lakosságot illető vizsgálatai szerint az avar-kori lakosság továbbélése egyelőre csak a Dunántúlon és a mai Délnyugat-Szlovákia területén mutatható ki. Hasonlóság az avar-kori népesség és a nagyalföldi honfoglalók között nincs, a csatlakozott népek vélték és Délnyugat-Szlovákia egyes avar-kori népessége között viszont van. Végül a kora Árpád-kori lakosság embertani jellegéről elmondta, hogy zömében nem vezethetők le a honfoglalók formaköréből. Egy részük helyben maradt avar-kori populáció, más részük azonban ismeretlen eredetű, akik valószínűleg a 9. században költöztek a Nagyalföldre. Feltehető, hogy a keveredés a honfoglalók és az itt talált, idegen eredetű lakosság közt lassan indult meg, s ennek jelei csak az Árpád-kor végének emberanyagán mutakozhatnak meg.

Az évet december 15-én zártuk, amikor Birtalan Ágnes *Ojrát „Vadrózsák”* (Egy század eleji nyugat-mongol népköltési gyűjtés tanúlságai) címen ismertette a neves mongolista, B. Ja. Vladimircov által a nevezett témakörben végzett kutatások jelentőségét. A népdalokat, *yöröl*-öket (ezek sajátos műfajú jókívánságok, áldások), népmeséket, rövidebb eposzokat tartalmazó gyűjtemény páratlan értékű a lejegyzés korai dátumát tekintve. A nagyfokú pontosságra törekvő átírásnak magyar vonatkozásban Kriza János, *Vadrózsák* című gyűjteménye a méltó párja a korai hazai népköltészeti anyagközlések közül. Az előadásban részletesebben a népdalokról esett szó. A Vladimircov által lejegyzett dalok legfőbb pozitívuma, hogy a kutató nem igazított semmit a szövegeken, mint ahogy az más népdal-kiadásokban előfordul, s így az derül ki, hogy az énekes néha több dalból ötvözött egy újabbat. Ilymódon mind a költői képek, mind a párhuzamosság abban az állapotban tanulmányozhatók, ahogy azok az énekmondó tudatában az adott pillanatban jelen voltak. Néhány dalnak megvan a más nyelvjárásbeli párhuzama is, de sok közülük – úgy tűnik – nem rendelkezik ilyennel, azaz feltehetően valódi *ojrát* népdal. Erre utal, hogy saját gyűjtése során sem akadt rá Birtalan Ágnes ezen dalokra, amikor Mongóliában, Hovd és Uvsz megyében kutatott.

Ebben az évben két esetben szerveztünk közös programot társintézményekkel. Október 20-án a Kossuth Klubban Z. Y. Hershlag professzor, az Akadémiai Kiadó és Nyomda vendége, másfél órás, angol nyelvű elemzést adott a török gazdaság 20. századi főbb korszakairól (*Development Strategies – the Turkish Case Study*). A legutóbbi évek fejleményeire a tőle vártnál kicsit talán rövidebben tért ki, de így is érezhető volt, hogy a téma egyik legjobb szakértője osztja meg gondolatait hallgatóival.

A másik rendezvényre, melyet Társaságunk a Magyar Földrajzi Gyűjteménnyel közösen tartott, 1987. november 25-én került sor Stein Aurél, a kiváló orientalista és Ázsia kutató születésének 125. évfordulója alkalmából. Az emlékülést Érden a helyi

tanács képviselője, Szalkay Sándor nyitotta meg. Az első előadó Kara György volt, s Stein Aurél életútját vázolta fel, egyben méltatva felfedezéseinek jelentőségét a Belső-Ázsia kutatás szempontjából. Csongor Barnabás és Ferenczy Mária azokat az anyagokat ismertette, amelyeket Stein Aurél kínai Turkesztánban tárt fel, és amelyek a kínai történelem, vallástörténet és művelődéstörténet vonatkozásában sok újat hoztak. Levettették az általa felfedezett tunhuangi buddhista barlangokról és műalkotásokról készített képeiket is. Apor Éva Stein Aurél perzsiai expedícióiról szólt részletesebben és arról a szerepről, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként a magyar orientalisztika támogatásában vállalt. Bethlenfalvy Géza az indológia szemszögéből értékelte azokat a korszakalkotó felfedezéseket, amelyekkel Stein az ind filológiát és művészettörténetet gazdagította. Horváth Gergely a belső-ázsiai expedíciók földrajzi hátterét ismertette, Kubassek János pedig néhány Londonban talált Stein levelet mutatott be.

Dávid Géza

AKADÉMIAI DOKTORI TÉZISEK MEGVÉDÉSE

Tézisek Uray Géza tibetológiai kutatásainak főbb eredményeiről c. összefoglalás alapján 1987. október 13-án került sor a doktori fokozat odaítélésére tett javaslat vitájára. Opponensek voltak: Ecsedy Ildikó, Kara György és Róna-Tas András. A vitát Harmatta János vezette.

Uray Géza tudományos pályafutása a tibeti nyelvtörténet és nyelvjárások vizsgálatával kezdődött. „Kelet-Tibet nyelvjárásainak osztályozása” c. bölcsészdoktori értekezését, illetve annak angolnyelvű kivonatát a tudomány mai napig számontartja. Első cikkei is főleg nyelvészeti kérdésekkel foglalkoztak, de hamarosan a 7–9. századi nagy tibeti birodalom történelme felé fordult érdeklődése. 1968-ban adta be, és 1970-ben védte meg „Tanulmányok a királykori és kései tibeti történetírás kapcsolatairól” c. kandidátusi értekezését.

A tézisek Uray Géza tudományos munkásságának elsősorban 1970 utáni eredményeit foglalták össze. Az opponensek kiemelték, hogy az elmúlt több mint másfél évtizedben Uray Géza a nemzetközi tibetisztika kiemelkedő résztvevőjévé vált. Munkásságát az eredeti források alapos ismerete, a szakma fontos kérdései iránti fogékonyság és a társadalomtörténeti szemlélet alkalmazása jellemzi. Alapos tanulmányainak tematikája lényegében homogén: a 7–9. század tibeti történelem rekonstrukciójára törekszik, egy olyan korszakéra, amikor Tibet világhatalom volt. Kutatásai nagyban hozzájárultak az ótibeti birodalom társadalmi szerkezetének megismeréséhez, a gazdasági és katonai szervezet tudományos leírásához, az ótibeti birodalom és szomszédai közötti kapcsolatok feltárásához. Uray munkássága nélkülözhetetlen forráskritikai eredményeket tartalmaz; mind a turfáni, mind a tunhuangi ótibeti anyag belső összefüggéseit, történeti helyét jobban értjük kutatásai következtében.

Az opponensi véleményekre adott válaszában Uray Géza kitért néhány olyan kérdésre is, amelyekben nem az opponensek, hanem külföldi tibetista kollegái vitatkoztak néhány megállapításával. Ezt követendő gyakorlatnak tartjuk. Részletesebben

foglalkozott Róna-Tas Andrásnak a Geszer epika hagyományozását érintő álláspontjával. A török-khotani-kelettibeti közvetítés lehetőségéről kialakult vitához Harmatta János is hozzászólt, s a vita azzal zárult, hogy a belső-ázsiai művelődéstörténet sokszálú, izgalmas kérdésében ismét sikerült egy lépéssel előre jutni. Úgy tűnik egyre pontosabban tudjuk megrajzolni azt az utat, ahogy az eredeti *Caesar* cím történeti-epikus hagyománnyá vált, Bizáncból Belső-Ázsiába jutott, és ott a tibeti *Ge-sar* majd a mongol *Geser* alakban új életre kelt.

A bíráló bizottság egyhangúlag, 100 %-os szavazattal fogadta el a doktori cím odaítélésére tett egyhangú opponensi javaslatokat, és ebben az értelemben terjesztette álláspontját a Tudományos Minősítő Bizottság elé.

Róna-Tas András

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSEK MEGVÉDÉSE

Sárközi Alice: Politikai próféciaák Mongóliában a XVII–XX. században c. kandidátusi értekezésének megvédésére 1987. április 30-án került sor. A disszertáció opponensei Róna-Tas András és Bese Lajos voltak, a nyilvános vitát a bizottság elnökeként Kakuk Zsuzsa vezette.

A prófétikus irodalom, csakúgy, mint szinte valamennyi kultúrában, Mongóliában is megtalálható. A prófécia műfaját élesen el kell határolnunk a jóslástól. Ez utóbbi egy-egy személy jövőjét mondja el, esetleg egy nagyobb embercsoportra vonatkozó közeli eseményt jövendöl meg (pl. csaták kimenetele, stb), míg a prófécia az istenek kinyilatkoztatása egy egész nemzet jövőjét illetően. Ez a mongol irodalomban többnyire tragikus jövő. Csak igen ritkán jelenik meg a bűnhődés utáni boldog idők képe.

Annak ellenére, hogy a könyvtárak gazdag forrás-anyagot tárnak elénk, a mongolisztikában ezideig ezzel a témával egyáltalán nem foglalkoztak. A szerző munkája megírásakor kettős célt tűzött maga elé; egyrészt a hozzáférhető prófétikus szövegek összegyűjtését, a legjellemzőbb szövegek pontos filológiai közlését, fordítását, másrészt a források feltárását követően az anyag rendszerezését. Ennek során feltárta, hogy az egyes szövegek milyen kultúrkörhöz kapcsolhatók, felvázolta a történelmi hátteret, amelyben ezek a művek keletkeztek, s megpróbált választ találni arra a kérdésre, hogy mi volt az a cél, amely életre hívta őket. Mintegy 170 prófétikus szöveg tanulmányozását követően 13 szöveget tett közzé kritikai kiadásban, átírásban, fordítással, jegyzetekkel.

A szerző bemutatja a szövegek elemzésével, hogy az apokalipszis irodalma mind Kínából, mind Tibetből elérte Mongóliát. Ezekben a kultúrákban nagy hagyománya volt a próféciaának, s politikai célú felhasználásának. De Mongóliában sem volt ismeretlen ez az irodalmi műfaj. Bizonyítja ezt az a tény, hogy a szankszkrit eredetű *vivangirid* 'prófécia' szó, amely feltehetően ujjur közvetítéssel került a mongolba, már a 15–16. században szerepel.

A prófétikus irodalom elkülönülő műfajt alkot a mongolisztikában csakúgy, mint csaknem valamennyi kultúrában. Politikai célok szolgálatában állt, de míg más kultúrákban, pl. a bibliai országokban, gyakran népi ihletésű próféciaikat is látunk, itt

mindig az uralkodó körök — egyházi és világi — érdekeit szolgálják.

A prófétikus irodalomba sorolt szövegek szerkezetüket, tartalmukat, céljaikat illetően közös vonásokat tartalmaznak, ezért tekinthetjük ezeket a szövegeket egységes és önálló műfajt képező alkotásnak. Közös vonásaik: földöntúli eredet; tartalmukban: a bűnös világ ábrázolása, a hanyatlás oka, a bűnhődés lefestése, a menekülés módja, illetve a végítélet bemutatása.

A gazdag, eddig ismeretlen anyag feldolgozása során világossá vált, hogy a prófétikus könyveket nem a szomszédos országok kultúrája iránt érzett tisztelet miatt fordították le, nem csupán irodalmi divat követése készítette a mongol szerzőket hasonló alkotások megírására, hanem konkrét politikai cél állt a háttérben.

A szerző a 17. századtól kezdődően a 20. sz. elejéig vizsgálja a prófétikus irodalom alakulását. Felvázolja a történelmi hátteret, s azt a légkört, amely jó talajul szolgált a prófétikus irodalom kifejlődéséhez. Kutatja, hogy a mongóliai próféciák milyen idegen elemeket olvasztottak magukba, kimutatja a kínai, indo-tibeti hatásokat, a sámán elemeket. Végül a legidősebb szöveg nyelvi elemzését adja, amely a pre-klaszszikus mongol nyelvre vonatkozó ismereteinket gyarapítja.

Az értekezés gazdag anyagot szolgáltat egy eddig ismeretlen, nem kutatott területre vonatkozóan. A különböző gyűjtemények még bizonyára gazdag anyagot rejtenek a műfaj köréből. Ennek az első lépésnek a megtétele ezek feldolgozását is elősegítheti, mind abban, hogy felhívja a figyelmet a terület kutatásának fontosságára, mind pedig modellt adva a további kutatások folytatására.

Sárközi Alice munkáját mind az opponensek, mind a hozzászólók igen magasra értékelték. A Bizottság a dolgot 100 %-os szavazattal elfogadta.

Birtalan Ágnes

Mándoki Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei c. kandidátusi értekezésének megvédésére 1987. június 19-én került sor. Az értekezés opponensei Hazai György és Papp László voltak. A nyilvános vitát a bizottság elnöke, Kakuk Zsuzsa vezette.

Mándoki Kongur István értekezése nem tekinthető előzmények nélküli munkának, hiszen jól illeszkedik azokhoz a korábbi kutatásokhoz, melyek a magyarság és a magyar nyelv törökökkel való kapcsolatának ún. „középső rétegé”-vel foglalkoznak, mégis régóta várt, hézgapótló dolgozat ez, mely a magyar–török etnikai, nyelvi érintkezések legkevésbé feldolgozott területének egy jelentős szeletét tárgyalja. Van még bőven kutatni való a korai, honfoglalás előtti ill. honfoglalás kori, valamint az időben hozzánk legközelebb álló hódoltság kori kontaktusok terén is, az azonban tagadhatatlan, hogy a magyar turkológia legtöbb adóssága éppen a tatárjárás kori és ezt követően a Magyarországra betelepült kun népesség asszimilálódásáig tartó magyar–kipcsak–török érintkezés kutatásában halmozódott fel.

Az elődök, mindenekelőtt Gombocz Zoltán, Németh Gyula és Ligeti Lajos vizsgálódásait követő Mándoki Kongur István arra vállalkozott, hogy a fenti kérdéskör egyik igen lényeges elemét, a kun nyelv emlékeit gyűjti egybe és dolgozza fel.

Az értekezés röviden áttekinti a kipcsak törökség azon ágának történelmét, mely-

ből a később, a mongol hódítás idején Magyarországra bevándorolt és itt letelepült kunok kiváltak, és vázlatos ismertetést ad a kunok megtelepedésének körülményeiről, elszigetelődésükről, majd az évszázadok folyamán ennek ellenére bekövetkező fokozatos asszimilálódásukról. Egybegyűjti a korábbi kutatásokból ismert kun nyelvi emlékeket és saját vizsgálódásaiból származó emlékmennyel egészíti ki ezeket. E területen mértékletes óvatosságot tanúsít a szerző. A dolgozatban távolról sem adja a kun nyelvemlékek teljes korpuszát. Nemcsak az így is – természetesen – igen heterogén anyag vegyes jellege, valamint a terjedelmi korlátok miatt tekint el az értekezés a teljességre való törekvéstől, hanem azért is, mert a feltárt anyagnak van egy tekintélyes hányada, ahol még további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy kellő biztonsággal lehessen az ide tartozó elemeket is kun nyelvi emlékeknek minősíteni. Bár sajnáljuk, hogy az értekezés korpusza a fentiek miatt csonka, a szerző érvelésével, miszerint csak a biztosan kunnak tartható nyelvi anyag felosztására, leírására és elemzésére törekszik az értekezésben, nehéz nem egyet érteni. Talán egy függelékben közölhetné volna Mándoki a jelenleg még „kétesnek” minősített adatait is. Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk a jelzett későbbi vizsgálódás várható hozadékát, mely tovább bővítheti a kun (és feltehetően egyéb kipcak, talán még besenyő) nyelvi ismereteinket is.

Az értekezés külön, kiemelten foglalkozik két fontos kun szövegemlék elemzésével. Elsőként a két kunsági területen még sokak által ma sem feledett, már a 16. században említett, de ismereteink szerint csak a 18. század első harmadában lejegyzett kun miatyánkot veszi vizsgálódása tárgyául, majd egy kunsági kiszámolós versikével foglalkozik. Nemcsak védhető, hanem módszertanilag mindenképpen helyes a szerző eljárása, hogy külön választja e két összefüggő szövegemléknek minősíthető kun nyelvi reliktumtól a szórványemlékek csoportját. Ez sem egységes csoport, itt is indokolt az a csoporton belüli osztályozás, melyet a szerző követ. Mándoki vizsgálata kiterjed azokra a kun jövevényszavakra, melyek behatoltak a magyar köznyelvbe is egykor, bár nagyobbik részük már ma csak kunsági területen használt, és egy másik csokorba gyűjtve elemzi azokat a szavakat, amelyek nem jövevényszavak a magyarban, hiszen csak az elmagyarosodott kunok nyelvjárásából adathatók. A szórványemlékek ismét másik csoportját azok a többségükben kunsági családnevek képezik, melyeket az eddigi kutatás nem vett még szemügyre (Mándoki 15 ilyen családnevet vizsgált), de vannak olyan családnevek is az anyagban, melyeket a korábbi kutatás a szerző szerint tévesen magyarázott, és új anyag is került az elemzett családnevek közé.

Az értekezés természetéből adódik, hogy bár nyelvészeti tárgyú munka, eredményei nemcsak a török és magyar nyelvészet, nyelvtörténet és nyelvjáráskutatás területén gazdagítják ismereteinket, de fontos hozzájárulást jelentenek történeti és művelődéstörténeti szempontból is, mind a turkológus, mind a hungarológus számára.

Mándoki Kongur István értekezését – az eredményes védés után – a TMB által kijelölt bizottság egyhangúlag javasolta elfogadásra.

Berta Árpád

In memoriam

AKAKI SANIDZE (1887 – 1987)

1987. március 29-én elhunyt Akaki Sanidze, a nagy grúz tudós-matuzsálem, a Tbiliszi Állami Egyetem és a Grúz Tudományos Akadémia egyik alapító tagja, a Grúz Tudományos Akadémia rendes tagja (1948–1950-ig alelnöke), a Tbiliszi Állami Egyetem ógrúz tanszékének vezetője, számos érdemrend és kitüntetés birtokosa.

Nem túlzás azt állítani, hogy alkotó ereje teljében távozott, pedig egy hónappal korábban már századik születésnapját ünnepelte szinte az egész ország. Akkor úgy nyilatkozott, hogy szeretne még öt évig élni, hogy folyó munkáit befejezhesse.

1887. február 26-án született egy kis nyugat-grúziai faluban, Nogában. Szülei egyszerű emberek voltak. Apja földművelésből tartotta el a családot, s amellett alszepapi teendőket látott el a helyi templomban.

Akaki Sanidze az általános iskolai tanulmányokat befejezve először a kutaiszi papi szemináriumba, majd az ottani klasszikus gimnáziumba kerül. A gimnázium elvégzése után 1909-ben beiratkozik a szent-pétervári egyetem keleti nyelvek fakultására. Itt olyan kiváló és nagyírú tudósok tanítják, mint N. Marr, Baudouin de Courtenay, I. Dzsavahisvili, N. Adonc, A. Smidt, I. Kracskovszkij és mások. Sokirányú tehetségével már egyetemi évei alatt kitűnik társai közül. Ekkor kezd el foglalkozni a grúz nyelv hegyi dialektusaival, ami hosszú időn át az egyik fő kutatási területe marad.

1913-ban, az egyetem befejezése után N. Marr javaslatára posztgraduális képzésre a Marr vezette örmény-grúz filológiai tanszéken marad.

Az 1917-es februári forradalom után a fiatal tudós visszatér Grúziába, ahol aktívan részt vállal a tbiliszi egyetem megalapításában. Az egyetemen a megalakulás napjától kezdve a tanári kar egyik – több fontos funkciót betöltő – oszlopos tagja: a filozófiai fakultás titkára (1918–20), az örmény nyelvi tanszék vezetője (1918–30), a grúz nyelvi tanszék vezetője (1919-től), az egyetemi tanács titkára (1919-től), az egyetemi könyvtár vezetője (1922-től).

Az egyetemen az arab, az örmény, a grúz és a szván nyelvek mellett tanít grúz dialektológiát, karivel összehasonlító nyelvészetet, és kurzusokat tart Rusztaveli, a nagy grúz költő nyelvéből. A cova-tus nyelvek tanításával megveti a kaukázusi hegyi nyelvek tanulmányozásának alapjait.

1920-ban védte meg doktori disszertációját, amely szerény címe ellenére (A második személyű alanyi és a harmadik személyű tárgyi személyrag a grúz igében) korsza-

kos jelentőségű munka mind a grúz nyelv szinkrón vizsgálata, mind a grúz nyelvtörténet szempontjából. A strukturalista szemléletet érvényesítő, kora legjobb nyelvészeti színvonalát képviselő munka mind a mai napig alpműnek számít a grúz ige rendkívül bonyolult alakrendszerének vizsgálatára irányuló kutatásokban. A személyragok alakváltozatainak történeti vizsgálatáa ugyanakkor a grúz kultúrtörténet kutatói számára is rendkívüli jelentőségű eredményt hozott: az alakváltozatok használatának időbeli behatárolása lehetővé tette a régi grúz palimpszesztek datálását. Érdekességként megemlítjük, hogy Sanidze disszertációja volt a Tbiliszi Egyetemen megvédett első disszertáció.

Kutatói tevékenysége a továbbiakban is sok ágon fut tovább. A grúz nyelv szinkrón leírása iránti folyamatos érdeklődéséről tanúskodik 1930-ban napvilágot látott grúz nyelvtana, valamint annak *A grúz nyelvtan alapjai* címmel 1942–43-ban, majd 1953-ban megjelent két újabb átdolgozása. A nyelven belüli formai oppozíciók feltárásának módszerét alkalmazva Sanidze végleg megszabadította a grúz nyelvtanírást a klasszikus nyelvek leírásában alkalmazott kategóriák kényszerzubbonyától, és a nyelv valós tulajdonságait tükröző kategóriarendszert dolgozott ki. Az utóbbi évtizedekben Grúzia határain kívül (Norvégiában, Svájcban, Amerikában, az NDK-ban) készített grúz nyelvtanok és nyelvkönyvek egytől-egyig jelentős mértékben Sanidze nyelvtanára támaszkodnak. Tulajdonképpen szinkrón nyelvtan a több évtizedes nyelvtörténeti és filológiai kutatásaira támaszkodó 1976-ban megjelent ógrúz nyelvtana is, amelyet azóta fordításban már Örményországban és az NDK-ban is kiadtak.

A grúz nyelvtörténeti kutatások elősegítése, a grúz és a vele szomszédos népek történetének, kultúrájának jobb megismerése céljából Akaki Sanidze igen fontosnak tartotta a nagyszámú korai grúz nyelvemlék tudományos kritikai kiadását. E célból indította el 1935-ben a *Caucasus Polyglottus*, 1944-ben *Az ógrúz nyelv emlékei* és 1955-ben *Az ógrúz tanszék munkái* című szövegkiadás-sorozatokat, amelyek összesen több mint harminc kötetnyi nyelvemléket tettek hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára. E sorozatban látott napvilágot többek között a Biblia tudományos feldolgozása is.

Sanidze elévülhetetlen érdemeket szerzett a grúz dialektusok vizsgálata terén is. Még egyetemi hallgató korában kezdte el járni a grúz hegyi falvakat, amelyekben az évek során – a grúz néprajz és folklór szempontjából is – igen értékes nyelvi anyagot gyűjtött össze. Ezeknek az anyagoknak a vizsgálatából számos tanulmányt írt a hegyi dialektusok rendszerezéséről és a dialektusok nyelvi jelentőségeiről.

Ki kell emelnünk a grúz lexikológia területén elért eredményeit is. Az ő nevéhez fűződik többek között a XIX. századi neves grúz író és költő, Vazsa-Psavela műveihhez készített szótár, a hevszur szótár, a XI. századi grúz író, Giorgi Mtacmideli *Iovane és Eptvime élete* című művéhez készített szótár, a Sota Rusztaveli *Tigrisbőrös lovagjának* 1957-es kiadásához készített szótár, amelynek ő végezte a szerkesztési munkálatait, valamint Szulha Szaba Orbeliani szótárának 1928-as kiadása, amelyet I. Kipsidzével együtt szerkesztett. 1983 óta dolgozott egy ógrúz-német szótáron, amelynek a munkálatai gyakorlatilag még életében befejeződtek, a szóanyag ellenőrzését azonban már nem tudta elvégezni.

Szinte még felsorolni is hosszú volna a tudománynak mindazokat az ágait, amelyekre Sanidze érdeklődése kiterjedt, s amelyekben maradandót alkotott. Mégsem

hagyhatjuk említés nélkül az epigráfiát, a kaukázusi albánok ábécéjének és nyelvének vizsgálatát, amellyel gyakorlatilag megteremtette egy új tudományág – az albanológia – alapjait, a grúz irodalom és folklór kapcsolatának problematikáját, az armenisztikát és az anyanyelv ápolását.

A többszáz tanulmány és számos monográfia írója és szerkesztője mindig szívügyének tekintette az oktatást. 1919-től ő vezette a grúz nyelvi tanszéket, 1945-től pedig az ő javaslatára létrehozott ógrúz nyelvi tanszéknek volt a vezetője egészen haláláig. A grúz nyelv szabályait már évtizedek óta az ő tankönyveiből tanítják mind az általános- és középiskolákban, mind a főiskolákon és az egyetemen.

Sanidze nemcsak fáradhatatlan tudós, hanem aktív közéleti személyiség is volt. 1938-ban Tbiliszi egyik kerületében beválasztják a Munkásküldöttek Szovjetjébe, 1941 és 1944 között pedig ugyanazon kerületben a Végrehajtó Bizottság tagja. 1950-től 1963-ig a Tbiliszi Munkásküldöttek Szovjetjének, 1972-ben pedig a Grúz Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelső Tanácsának a küldöttje.

Hazájában rendkívül nagy népszerűségnek örvendett. Szinte egyetlen országos rendezvény sem múlhatott el a közmegebecsülést és közszerepetet élvező tudós szereplése nélkül. Véleményére, nyilatkozataira egy egész ország népe figyelt.

Halálával pótolhatatlan veszteség érte a nemzetközi kartvelológiát.

Bíró Margit

A Körösi Csoma Társaság tagjai 1987-ben

Aczél Aurélné
Aczél Etelka
Ágoston Gábor
Agyagási Klára
Antal Károly
Antal László
Apor Éva
Aradiné Rétfalvi Éva
Árva Ernő
Atlasz Ilona
Badiny Gyula
Bakó Gyula
Bakó Lajos
Bakony Imre
Balás Gábor
Balás István
Balássy László
Balázs L. Gábor
Bálint Csanád
Balogh András
Balogh Péter
Banka Szilvia
Bánkúti Tamás
Bányai László
Barabás Jenő
Barati Antónia Anna
Barna György
Bartha Antal
Bartha Tibor
Bartsch Ottó
Baski Imre
Báthori Zoltán
Bede Anna
Benedekné Lukács Júlia
Benesch Zoltán
Benkő Gyula
Benkő Loránd

Benkő Mihály
Berencsi Edit
Berkó Sándor
Berta Árpád
Bese Lajos
Bethlenfalvy Géza
Bidzsári Haszán
Bikki Ferenc
Bikki István
Bíró Dániel
Bíró Lajos
Bíró Margit
Birtalan Ágnes
Bod Andorné Nagy Rózsa
Bognár Sándor
Bokorné Nagy Katalin
Boldog Gyula
Borbás Zoltán
Bornemissza Elemér
Bornemissza Eleménné Soós Katalin
Boróczy Béla
Boros Józsefné Marcsik Antónia
Boross Dezső
Borsányi Ferenc
Borsos Béla
Böde István
Bratinka József
Broczky Beáta
Budai Judit
Buzás Lilian
Büky László
Czeplédy Károly
Czeplédi Katalin
Csajbók Ferencné
Csáki Éva
Csató Anna
Cseh Éva

Cseresnyési László
Csete Katalin
Csikai Lászlóné
Csikász Zoltán
Csongor Barnabás
Csongor Győző
Csontos Péter
Csupor Zoltán Mihály
Danis György
Dávid Géza
Dégi Lászlóné Lele Éva
Deli Sándor
Dénes Zoltán
Detre Gábor
Dévényi Kinga
Dobroszláv Andrea
Dobrovits Mihály
Domokos Pál Péter
Dorogi Ilona
Dorosmai Imre
Dücső Csaba
Ecsedy Ildikó
Egyed Alice
Elter István
Erdélyi Balázs
Erdélyi István
Erdélyi Róbert
Éry Kinga
Fahmi Sahla
Farkas Ferenc
Farkas János
Farkas Miklós
Fehér Edit
Fehér Judit
Fejes Eleonóra
Ferenczy Mária
Finta Andrea
Fitos Vilmos
Fodor Andrea
Fodor István
Fodor István
Fodor Pál
Fodor Sándor
Forrai Sándor
Földi János

Földi József
Főző Andor
Galgóczi László
Galla Endre
Garabán Miklósné
Gáthy Vera
Géczi Gábor
Gecse Albert
Gelencsér Gábor
Gerlótei Jenőné
Gémesi Gyula
Glausius Krisztina
Gonda Ferenc
Gondos Béla
Góra Máté
Goscicka-Zakrzewska, Elzbieta
Görög Sándor
Gróf Péter
Gyarmati Imre
Gyenes József
Györffy György
Györffy Sándor
Györfvári Ernő
Hagymási László
Hagymásy Sándor
Hajdu Mihály
Hajdú Péter
Haller Gábor
Hámori Géza
Harczi Aladárné
Harmatta János
Hazai György
Hegedűs Gyöngyi
Hegyi Imre
Hegyi Klára
Herczeghné Tokár Mária
Hévízi Józsa Mária
Hézső Ferenc
Hidasi Judit
Hingyi László
Honti László
Hoppál Mihály
Horváth Judit
Horváth Zoltán
Horváth Zoltán

Horváth Zsolt
 Hóvári János
 Höfle József
 Huszághné Kelecsényi Ágnes
 Ilia Mihály
 Ivák József
 Iványi Tamás
 Jáger Richárd
 Janó István
 Jánossy Nóra
 Jasper Marianna
 Jékely Endre
 Jeremiás Éva
 Jobbágy Károly
 Jóri Birkás Adrien
 Józsa Sándor
 Juhász Ernő
 Juhász Ottó
 Kádár László
 Kádár Zoltán
 Kákosy László
 Kakuk Zsuzsa
 Káldy-Nagy Gyula
 Kállay István
 Kálló György
 Kalmár Éva
 Kara György
 Karácsonyi Béla
 Kardos Mihály
 Kardos Tatjana
 Kárpáti János
 Karsai György
 Katona Imre
 Katona László
 Katona Magda
 Kazanlár Emil Ámin
 Kecskés Gusztáv
 Kékkői László
 Kelemen Erzsébet Anna
 Kelemen Pálné
 Kenessey Mária
 Képes Géza
 Kerékgyártó István
 Kerek György
 Khoór Miklós

Király Péter
 Kis József
 Kiss András
 Kiss Elemér
 Kiss Emőke
 Kiss Éva
 Kiss Károly
 Klement Tamás
 Kocsis Mátyás
 Kollár Albin
 Kollár Péter
 Komoróczy Géza
 Komporday Zoltán
 Kónya Sándor
 Kopátsy Sándor
 Korompay Bertalan
 Kovács Ágnes
 Kovács Előd
 Kovács Ilona
 Kovács Judit
 Kovács Lajos
 Kovács László
 Kovács Mihály
 Kovács Zsuzsa
 Kováts Zoltán
 Kovrig Ilona
 Kozenkai Jenő
 Kozma Béla
 Kővári Zoltán
 Kray Nóra
 Kristofóri Zsuzsanna
 Kristó Gyula
 Kun István Ferenc
 Kun László
 Kurecskó Mihály
 Kürthy Pál
 Kürti Béla
 Kvaka Erzsébet
 Laczkovics András
 Laczó Nándor
 Lakatos Tamás
 Lakó György
 Lakosi László
 Láng György
 László Gyula

László Mónika
Lázár János
Léczfalvi Alexa
Lénárt Eszter
Lipp László
Loschitz István
Lovas Lászlóné
Lovász Irén
Lőrincz László
Lucza Katalin
Lukács Éva
Mader Béla
Magasi András
Magócsi István
Magyar Kálmán
Major István
Major Zoltán
Mándoky K. István
Mándoki László
Marosi László
Marossi Zsolt
Maróth Miklós
Maróti Egonné Korchmáros Valéria
Márton Alfréd
Mártonfi Ferenc
Márton Gyula
Marton Irén
Máté Magdolna
Melles Kornélia
Mesterházy Károly
Mészáros Edit
Mészáros György
Mészáros György
Mészáros Klára
Mihályi Géza
Miklós Pál
Mikola Tibor
Miriszlai Ernő
Mokány Sándor
Molnár Ádám
Molnár Béla
Molnár József
Monoryné Téglás Zsuzsanna
Morenth Péter
Moukhtár Abdel Moneim

Mussa Ibrahim
Nagy András
Nagy Éva
Nagy Éva
Nagy Géza
Nagy István
Nagy Károly
Nagy Károly
Nagy László
Nagy Mari
Nagykáldi Attila
Nagyné Rózsa Erzsébet
Nagy Zoltán
Nehéz Rudolf
Neményi Ferenc
Nemes Zoltán
Németh Béla
Németh Iván
Németh János
Németh Pál
Németh Zoltán
Neppel Ferenc
Niederhauser Emil
Nyíri Antal
Nyíri Mária
Nyitrai István
Óhegyi Katalin
Olajos Terézia
Ormos István
Pákozdy László Márton
Pál Erzsébet
Pálfi Károly
Pálóczi-Horváth András
Pap Ágnes
Papp Sándor
Parlagi Gézáné
Partényi Zoltán
Pásztor Emese
Patkós János
Paulik Ágnes
Peák Ildikó
Pentelényi Antal
Perczel Erzsébet
Péter Józsefné
Petkó Iván

Petrovics István
 Pikó Anna
 Polonyi Péter
 Porpácsy Dezső
 Pozder Péter
 Prodam Guido
 Puskás Ildikó
 Rác Kálmánné
 Radnóti Alíz
 Raj Tamás
 Ráth Szabolcsné
 Rédei Károly
 Reich Lajos
 Renner Zsuzsanna
 Ressné Ivanics Mária
 Réthey Prikkel Miklós
 Róna-Tas András
 Rozsnyói Ágnes
 Rubovszky Edit
 Rubovszky Éva
 Sáfrány József
 Sándor Klára
 Sári László
 Sárközi Alice
 Sarlay Sándorné
 Schmidt Katalin
 Schneiderné Gerelyes Ibolya
 Schultheisz Emil
 Schütz Ödön
 Sebestyén József
 Selmeczi Béla
 Senga Toru
 Simon Péter
 Sipka Sándorné Serfőző Rózsa
 Sipos Miklós
 Sipos Sándor
 Skuczai László
 Somi Anna
 Somlai György
 Soós Tamás
 Sótonyi Sándor
 Sóvágó Mária
 Steiner Szilvia
 Sütő István
 Sváby Zoltánné

Szabadkai Andor
 Szabó Erzsébet
 Szabó József
 Szabó Kálmán
 Szabó-Pap Lóránt
 Szabó Tibor
 Szádeczky-Kardos Samu
 Szádváry Andrásné
 Szakács Gábor
 Szalai Miklós
 Szalmási Pál
 Szalontay Tibor
 Szániel Imre
 Szántay Lajosné
 Szászi Balázs
 Szathmári István
 Szatmári Éva
 Szegfű László
 Szegfű Lászlóné
 Szegő László
 Székely György
 Szerb János
 Szerdahelyi István
 Szigeti Andrea
 Szigeti Gábor
 Szíjjártó Jánosné
 Szilágyi Ferenc
 Szilágyi Gyuláné
 Szilágyi Katalin
 Szilágyi Mihály
 Szilágyi Ottó
 Szilágyiné Horváth Anna
 Szirmay Tamás
 Szilávnitsné László Györgyi
 Szlavov Encso
 Szluha Dénes
 Szoboszlai Sándorné
 Szombathelyi Csaba
 Szomor Pál
 Szőke Ágnes
 Szűcs Sándor
 Szűcs Zsuzsanna
 Szüle Zoltánné
 Tábori László
 Tallián Nándor

Tálos Géza
Talpalló Piroska
Tamáska Lőrinc
Tamásy Károly
Tardy János
Tardy Lajos
Tarján Ildikó
Tasnádi Edit
Telegdi Zsigmond
Terjék József
Tibola Károly
Tímár András
Tomka Péter
Torma József
Tóth Endre
Tóth Jenő
Tóth Károly
Tőkei Ferenc
Török Tünde
Töttössy Csaba
Tusnád László
Udvardy Ágnes
Ugrin Emese Katalin
Uhrman Iván
Uray Géza
Uray Gézáné Kőhalmi Katalin
Ütő István
Vántus György
Varga Géza
Varga János

Vargyas Péter
Várkonyi, R. Ágnes
Várkonyi Katalin
Várkonyi Krisztina
Vásáry István
Vass Előd
Vass Eszter
Vavrik Gyuláné
Vekerdy Sándor
Vekerdy Tibor
Verebélyi Kincső
Verebes Tibor
Vermes György
Vermes Imre
Vidék István
Vinkovics Judit
Volenszki Zsolt
Winkler János
Wojtilla Gyula
Yamaji Masanori
Zágonyi Jenő
Zaicz Gábor
Zámolyi László
Zenei József
Zimányi Ágnes
Zimonyi István
Zoller S. Balázs
Zölde Kornélia
Zsarnay Sándor
Zsiga-Kiss Andrea

Kollektív tagság

Bethlen Gábor Gimnázium történelmi munkaközössége (Hódmezővásárhely)
Tájak-Körök-Múzeumok Körösi Csoma Sándor Klubja (Keszthely)
JATE Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium (Szeged)
Tömörkény István Gimnázium és Művészeti Szakközépiskola (Szeged)

A KELETI NYELVEK KOLLÉGIUMA NYELVI REJTVÉNYTÁRA (2.)

Szerkeszti: Dévényi Kinga

I.

ARAB NYELVI REJTVÉNYEK

1. Vakáció

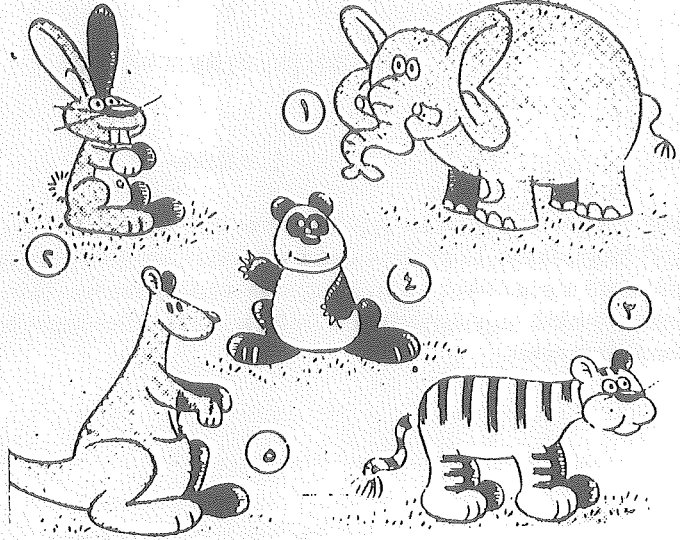
Váil nagyon boldog, mert épp indulóban van, hogy szabadságát ...-ben töltsé. Hogy hol? Megtudhatja, ha kihúzza azokat a betűket, amelyek kettőnél többször fordulnak elő, majd a maradékot a körök nagysága szerint elrendezi, előre véve a kicsiket, majd egyre növekvő nagyságrendben a többit is. Az így elrendezett betűk kiadják az egyiptomi város nevét.

الدخيل

هذه الحيوانات تربطها صفة مشتركة ، ما عدا حيوانًا واحدًا . ماهو ، ولماذا ؟

A megfejtést jelentő állat nevét és fő jellemzőjét írja le arabul!

3. Menekülés a vízbefúlás elől

النجاة من الفرق

إذا صححت ترتيب الحروف تستطيع أن تعرف حديث
النظير الموجود في الماء للرجل الموجود فوق الجزيرة .

Ha helyes sorrendbe rakja a betűket, megtudhatja, hogy mit mond a vízben lévő gyermek a szigeten lévő férfinak.

4. Történelmi mondás

Ennek a híres latin mondásnak a kép alján négy fordítása található, amelyek közül csak az egyik helyes. Válassza ki melyik az!

- (١) أنا أرى الرياح قادمة
 (٢) الطيران الشراعي ممتاز
 (٣) رأيت عصفورا يطير
 (٤) جئت و رأيت وانتصرت

5. Keresse az m-et!

(Ha öt szót talál megfelelt, ha tízet, nagyon jól tud!)

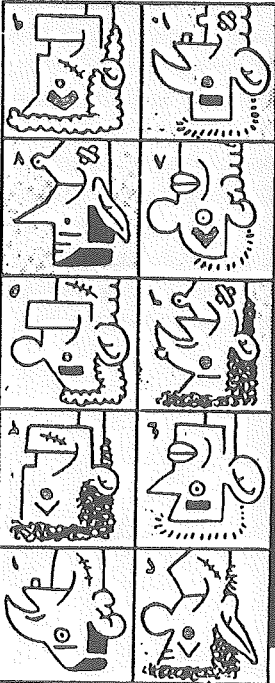
8. Melyik a négy közül?

الصورة والآب .. من الجاني؟

Állítsa össze a fantomképet és keresse meg a bűnözőt!

- bűnöző الجَانِي
- típus نَمُوذَج (نَمَازِجْ)
- arcvonások مَلَايِجْ
- egy más után بِأَلْتَتَابِجْ
- kerek مُسْتَدِير
- rác (arcqn) تَجْمِيدَة (تَجَاعِيد)
- sebhely نَدْبَة
- függőleges عَمُودِي

كل خزائن الكنيسة تم سرقتها .. فهل تستطيع أن ترسم صورة الجاني من الأوصاف الآتية ؟

- 1 - اقرأ الأوصاف بعناية.
- 2 - ابحث في نماذج الوجوه الأربعة وارسمها بالتتابع في المساحة البيضاء .

الأوصاف : أنف مستدير - الشفاه العليا عمودية - فم كبير وحوله تجعيدة - ذقن مستطيل وبارز جبين منجبه للداخل - شعر فاتح مجعد - اذنان كبيرتان مستديرتان - عينان صغيرتان كونهما فاتح - حاجبان اسودان غليظان وأفتيان - رقبة عريضة بها ثلاث تجاعيد من الخلف - ندبة على الرقبة - عندما تنتهي من الرسم ، قارنه بأشكال المشوهين المشرة لتحدد من منهم الجاني .

- hosszúkás مُسْتَطِيل
- beugró مُتَجِه لِدَاخِل
- vízszintes أفْقِي
- vastag غَلِيظ
- gyanúsított مَشْبُوه

المشوهون العشرة

9. Arab szavak

Az alábbi szövegben keresse meg azokat a szavakat, amelyek arab eredetűek. Ez a 23 szó jórészt vagy spanyol, francia, vagy török közvetítéssel került át Európa többi részébe, s így a hangalakja, esetleg a végződése tükrözi a „megtett utat”. Néhány közülük már az arabban is perzsa jövevényszó volt. 15 szó felismerése már jó eredménynek számít. Akik már többet tanultak arabul, azok próbálják meg leírni arab írással az eredetét.

^a Képzeljétek, a múlt hónapban tíz napot Egyiptomban töltöttem. Már itthon nagy izgalommal készültem az útra, elővettem az almanachot, s megnéztem mit ír e messzi országról. Kairóról az állt benne, hogy az ezer minaret városa, s már alig vártam az érkezést. Amikor kiszálltam a gépből a müezzín éppen a hajnali imára hívta az embereket. Sokan szaporázták léptüket a repülőtéri meccset felé.

Már reggel lett mire Kairó belvárosába értem. Az újságosok már nyitva voltak. Sajnos arabul nem tudok ezért vettem egy szép magazint. Ujságommal a hónom alatt beültem egy kávéházba. Kértem egy teát. A pincér egy egész ibrikkel hozott. Kiöntöttem egy keveset a findzsamba és belekóstoltam. Rengeteg cukor volt benne és persze menta. Kairóban nincs alkoholtilalom, a kávézóban többen sört ittak. A tea után egy kis sétára indultam. Ahogy kiléptem egy fürdőt pillantottam meg. Gondoltam betérek egy masszázsra. A kellemes fürdő után Kairó egyik piacán jártam körbe. Legnagyobb meglepetésemre nemcsak mangót és narancsot láttam a gyümölcsárusok pultjain, hanem barackot is. A déli forráság előtt az Iszlám Múzeumba „menekültem”. Csodálatos szőnyegetek, lámpákat láttam, arab vitézek handzsárjai és a szultánok kaftánjai, turbánjai mellett. A sok járkálásban nagyon megéheztem, és betértem a legközelebbi vendéglőbe. Az étlap arabul volt, ráböktem az egyik sorra. Nagyon finom báránysültet hozott a pincér rizzsel és paradicsommal. Kávét is ittam, majd a belváros felé vettem utam. Meg-megálltam a díszes kirakatok előtt. Végül betértem egy kisebb boltba, ahol szép tárcákat és bőr öveket árultak. Nagyon drágának találtam az elem rakott árukat, megdöbbenésemben felkiáltottam: „Haramiák, kufárok, micsoda uzsora ezekért az apróságokért.” Ugy látszik az árus megértette amit mondtam, mert rögtön engedett az árból. Hamar elröpült az a tíz nap, de arra még volt időm, hogy az utolsó nap ellátogassak a híres kairói állatkertbe, ahol természetes környezetben élnek az oroszlánok, elefántok, zsiráfok és a többi állat. A hazautazás előtt gondosan tanulmányoztam a vámtarifákat, nehogy sok vámot kelljen fizetnem. A gépen a régi algebra tanárommal találkoztam, egymás mellé szólt a jegyünk a nem-dohányzó szakaszban. Jót beszélgettünk egyiptomi élményeinkről.”

Összeállította: Iványi Tamás

II.

HÉBER ANAGRAMMA

Rejtvényünkben olyan héber neveket adunk meg, amelyek betűit felcserélve egy-egy foglalkozás héber szavát kapjuk. Például:

מנסה - ד = D. H. Manasz — מנהנדס = mérnök (mehandész)

És most következzenek a „nevek”, amelyek egyben feladványok:

I. Kezdőknek (természetesen bárki megfejtheti):

א. פור

ה. רום

ד. פיק

מ. צלר

II. Haladóknak:

א. נ. טיר

מירה זר

רני דוער

משה בן חתולון

Összeállította: Raj Tamás

III.

KERESD A PÁRJÁT (JAPÁN KÉPREJVENYEK – 2.)

A feladatokat a japán nyelvű útmutatás alapján oldja meg!

A megoldásokat, valamint a rajzokkal illusztrált szavak magyar megfelelőjét kérjük, hogy küldje be.

さかさに = megfordítva

べつ = különböző, másik

かわる = cserélni

 ミと の つく じ

ミと の つく じを おぼえましょう。

の あいた ところに じを かきましょう。

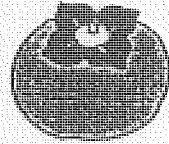
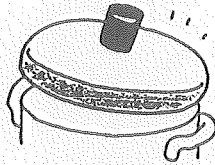
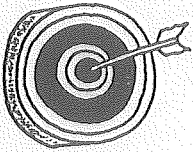
は		だ	ざ	が
ひ	び	ち	じ	
ぶ	ぶ			ぐ
へ	へ	て		
			ぞ	こ

 ^ミで、ことばが かわります。

^ミを つけると、ことばが かわります。

したの □に かきましょう。

できたら
シールを
はりましょう

ま
と

ふ
た

さ
る

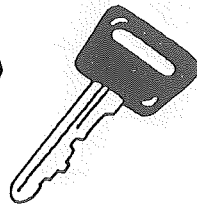
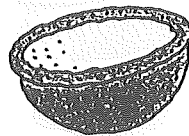
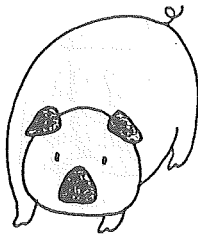
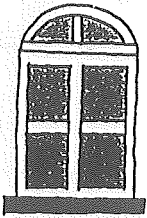
か
き

ま

た

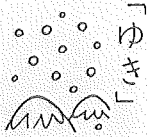
る

か

🐻 ことばを つくりましょう。

うえの ことばと したの ことばで、べつのことばを つくりましょう。

「ゆき」

と
「だるま」で

ゆ
だ

「あさ」

と

「かお」

で

か
が

「にわ」

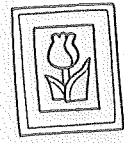
と

「とり」

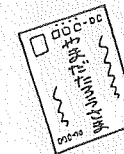
で

り

「え」

と

「はがき」

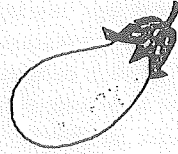
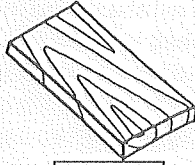
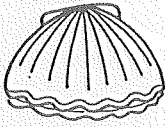
で

は

🐻 さかさにかいてみましょう。

うえのことばをしたの □ に
さかさにかきましょう。

できたら
シールを
はりましょう

か
い

い
た

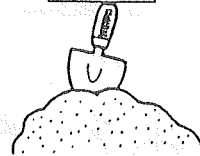
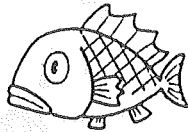
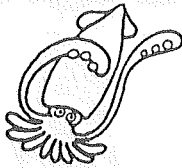
な
す

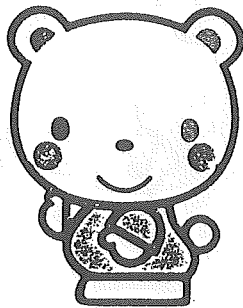
□
□

□
□

す^{れい}
な

「ミミと の つく
じは これだけ
だから、しっかり
おぼえてね。」

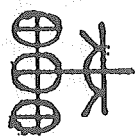
Összeállította: Székács Eszter

IV.

VAJON FELISMERHETŐK-E? (Fejezetek a kínai írás történetéből, 2.)

A Keletkutatás előző számában a kínai írás kialakulásával foglalkoztunk, s időrendben kb. az i. e. 2. évezred végéig jutottunk el. Az írás ekkorra már messze túljutott genezisének egy még távolabbi múltba visszanyúló kezdeti szakaszán, s sajátosan „*kínai*” kommunikációs rendszerré válik. Ebben a rendszerben a beszélt nyelv fogalmi egységeit nem hangleírás, betűírás rögzíti, hanem képi ábrázolásra visszavezethető, részben szimbolikus rajzok, jelek sora. A következőkben a kínai írás alakj fejlődését vesszük szemügyre, vagyis külső megformáltságában, a kalligrafikus megjelenítésben végbement fejleményeket, változásokat vizsgáljuk. Ezek a változások nagyjából a kiformalódás — differenciálódás — egyszerűsödés — szabványosodás útját követték.

Mint láttuk, a kínai írásnak az i. e. 2. évezred végére kialakult archaikus formája régészeti leleteken megőrzött feliratos szövegek alapján vált rekonstruálhatóvá. E szövegek megőrkítésére javarészt különböző állati csontok, teknőchéj, stb. szolgáltak, de az i. e. 1. évezred végétől egyre inkább kerámiatárgyakat, kődobokat, s főleg bronzból készült eszközöket (szertartási üstöket, edényeket, stb.) kezdtek használni immár hosszabb szövegek lejegyzésére is. A *Shang-Yint* felváltó, s a *Zhou*-uralkodóház nevével jelzett időszakból (i. e. 11. sz. — i. e. 3. sz.), amely egyébként az ókori kínai civilizáció nagy felvirágzását is meghozza, sokezer olyan feliratos bronztárgy került elő, amelyeknek szövegeiben mintegy 3000 különböző írásjegy szerepel. E vésett, vagy öntött formában rögzített írásjegyek (*mingwen* 'vésett írás', vagy *jinwen* 'bronz-írás', '-felirat') még nem sokban különböznek korábbi, csontmaradványokon megőrződött elődeiktől: a rajzolatok vonásai vastagok, alakjuk azonban már valamelyest szögletesebb, helyzetük (fekvésük) is egyöntetűbben rögzített. Hasonlítsuk össze néhányuk ábráját múlt számunkban feladványként is bemutatott előzményeikkel:

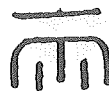
kocsi

ló

hal

eső

hegy

villám

szed

lát

A fejlődés következő fázisa azonban már figyelemreméltóbb változásokat mutat. Ezt a szakaszt az ún. *zhuan-* ('pecsét') írás stílusa, vonalvezetése határozza meg. Ennek két, időben egymást követő formája ismert: az ún. *dazhuanwen* ('nagypecsét-írás') és az ún. *xiaozhuanwen* ('kispecsét-írás'). Az előbbi eredete a hagyomány szerint egy i. e. 9. sz. végén élt Zhou nevű udvari írástudó írásjegy-gyűjteményére vezethető vissza (ezért *Zhouwen*-nek, 'Zhou-írás'-nak is nevezik). Zhou hivatásos írnokok részére szótárszerűen összegyűjtötte az akkor létező és használatban levő írásjegyeket. Katalógusában, amely mintegy 9000 írásjegyet tartalmazott, egyben megszabta és rögzítette formájukat is. Bár ez a kodifikálás a rendteremtés, sőt rendszerezés irányába hatott, a „nagypecsét-írás” írásjegyei vonalak bonyolult sokaságából álló, nehézkes alakzatokká formálódtak át, szinte teljesen elveszítve eredeti képi, vagy tisztán szimbolikus jellegüket. Ezért nem volt könnyű megjegyezni sem őket, s ha egy-egy írnok írás közben nem tudta felidézni az írásjegyek valamelyikét, helyét üresen hagyta, vagy – méginkább – önkényesen kitalált alakzattal helyettesítette. Variációk, ún. 'szokatlan írásjegyek' szaporodtak el olyannyira, hogy amikor a korszak végén, az egymással rivalizáló részfejedelemségek legyőzésével az első császár, *Qin Shihuangdi* megteremtette az egységes kínai birodalmat, szükségesnek látta az írásrendszernek az egész országra kiterjedő egységesítését is. A 'nagypecsét-írás' radikális reformja révén így jött létre az i. e. 3.sz. végén a 'kispecsét-írás' rendszere, amely kiküzdte az elszaporodott variánsokat, egy-egy szóra, fogalomra csak egy-egy írásjegyet fogadott el hitelesnek. A vonások számát csökkentette, s egyenletes vonalvezetésű, álló formájú, szimmetrikus alakzatban szabványosította az írásjegyek méreteit (*Zhuan-írás* illusztrálja a *Kínai 1.* tankönyv 80. oldalát is.)

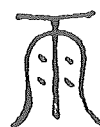
kocsi

ló

hal

eső

hegy

villám

szed

lát

Következetlenségek, hibák azonban a 'kispecsét-írás' rendszerében is bőven maradtak. Emellett a központi kormányzat létrejöttével s a birodalom határainak kiterjedésével ez az írástípus is túlságosan nehézkesnek bizonyult az ügyintézés hatékonysága szempontjából. Könnyebb és gyorsabban kivitelezhető írásjegyekből álló írásra volt szükség. Létrejöttében jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy időközben nagy változáson mentek át az írásra használt eszközök és anyagok is. A időszámításunkat közvetlenül megelőző századokban már keskeny bambuszlapokra vagy sima fatáblára írtak – mégpedig a mai rostirónra emlékeztető, vékony bambuszcsőből készült alkalmatossággal, amellyel egyforma vastagságú vonalakat lehetett produkálni. Nem sokkal a 'kispecsét-írás' bevezetése után puhafából készült, rostos, szálavégű íróeszközt kezdtek használni, (a hagyomány egy bizonyos *Cheng Miao*nak tulajdonítja a találmányt), amellyel – fekete folyadékba mártva – selyemanyagokra s keményebb tárgyakra egyaránt gyorsabban lehetett írni. Ez utóbbi esetben ugyan a hajlított, görbe vonalak merevebbé váltak, derékszögben megtörttek, de az írás így is lendületesebbé, gyorsabbá s hivatalos használatra is alkalmasabbá válhatott. Így jött létre az ún. *lishu*, vagyis 'kancelláriai írás', amely mellett azonban egy ideig a 'kispecsét-írás' is még használatban maradt. A *lishu* írásjegyeiben a vonások szándékoltan egyenetlenek, hullámosak, a kivitelezésben a szemnek tetszetős, túlzásoktól sem mentes megformálás nagyobb hangsúlyt kap, mint a ki-egyensúlyozottságra, szimmetriára való törekvés:

車 馬 魚 雨

kocsi

ló

hal

eső

山 電 采 見

hegy

villám

szed

lát

Az írás eszközeinek további tökéletesedése (az íróecset, papír, tus-tinta feltalálása) csakhamar – már az időszámításunk kezdete körüli időkben – újabb, s immár tartós változások feltételeit teremtette meg. Az íróecset merev, elasztikus szőrből készült, ha lenyomták szétterült, ha elforgatták görbült, tekeredett, ha felemelték kinyúlt, vo-

nalakat csak az ecsetszőr mentében lehetett húzni, ellenében nem; a papír – szivacsos, folyadéknyelő természetű lévén – vékonyabb és vastagabb vonalakat produkált, stb. – mindez az írás során olyan járulékos elemek (kidudorodások, csuklók, kampók, stb.) megjelenését eredményezte, amelyek nem voltak szándékoltak, hanem az eszközök tulajdonságaiból adódtak. Így jött létre – eredetileg a *lishu* módosításának igényével – az i. e. 1. sz. körül az írásjegyek máig érvényesnek bizonyult stílusformája, a *kaishu*, azaz a 'normál-írás', 'szabvány-írás'.

A 'szabvány-írás' fokozatosan egyesítette magában mindazon esztétikai minőségeket, amelyeket a kínai írás hosszú története során létrehozott, egyben megszabadult az előző formációk túlzott ornamentikájától és szükségtelen bonyolultságától, miközben könnyebb kivitelezhetőségével, a mindennapi kívánalmakat is kielégíthette:

kocsi

ló

hal

eső

hegy

villám

szed

lát

A *kaishu* megjelenésével tulajdonképpen befejeződött a kínai írás formájának véglegesülése, a további, csaknem két évezred folyamán már nem történik említésre méltó változás. (Az íróecsettel kivitelezett *kaishu*-írásforma vált a mai nyomtatott írásjegyek alapjává is.) Napjainkban ugyan ismét átalakulóban van a kínai írás, afféle „modern írásreform” (írásjegyek egyszerűsítése) megy végbe a Kínai NK-ban, de ez inkább az írásjegyek belső szerkezetét érinti, mint külső megjelenését.

De nem lenne teljes áttekintésünk, ha nem vennénk számba még két olyan írásformát, amelyeket a *lishuval* és a *kaishuval* kb. egyidőben, azoknak mintegy melléktermékeként, a nem hivatalos célú kézírás mindennapos szükségletei hívtak létre. Közülük a *caoshu* a *lishu* 'gyorsan írt', kurzív változataként született meg (szószerinti jelentése: 'fű-írás'), s modern formájában mint *jincao* ('modern folyóírás') ismert. A *caoshu*-írás főbb jellemzői: a kivitelezés során az egyes írásjegyek méretei megvál-

toztathatók (magnagyobbíthatók vagy kisebbíthetők), ugyancsak szabadon változtatható vagy elhagyható az írásjegyeket alkotó vonások nagy része is, sőt ugyanazon írásjegy vonásai egymással, valamint a szomszédos írásjegy vonásaival is összekapcsolhatók. Így az összekapcsolt írásjegyek egész sora jöhet létre anélkül, hogy az ecset folyamatos mozgása megszakadna. Az írás azonban ily módon gyakran elemezhetetlenné, olvashatatlaná vált a kívülálló számára, ezért a *caoshu* gyakorlati jelentősége mindig is korlátozott maradt, de a kalligráfia máig a művészi kifejezés egyik lehetséges módjának tartja. (A *Kínai 1.* c. nyelvkönyv 95. oldalán pl. a híres kalligráfus, Wang Xizhi (i. sz. 4. sz.) *caoshu* kalligráfiája látható.)

kocsi

ló

hal

eső

hegy

villám

szed

lát

A másik írástípus, a *xingshu* ('futó írás') – amely az i. sz. 3–4. sz. alakult ki – a *kaishu* és *caoshu* közötti kereszteződés eredménye. Ebben az írásjegyek méretei nagyjából uniformizáltak, a vonások vastagsága egyenletesnek mondható, s bár ugyanazon írásjegyen belül valamelyest összekapcsolódnak, jól megkülönböztethetők, s az egyes írásjegyek is megőrzik különállásukat. Ily módon az írás gyorsabbá válhat anélkül, hogy olvashatósága megsínylené, ugyanakkor a vonalvezetésben még van mód a személyes jelleg érzékeltetésére. Ezért a *xingshu* lett a kiírt kézírás legnépszerűbb formája, kéziratok, magánlevelek és egyéb, nem hivatalos iratok napjainkban is ebben az írástípusban íródnak:

koci

ló

hal

eső

hegy

villám

szed

lát

Végül – összegezőként – bemutatjuk két írásjegy alakváltozatait az eddig tárgyalt írástípusokban – a *dazhuan* és a *caoshu* kivételével. Az írástípusok történeti sorrendjét azonban felcseréltük, s a két írásjegy jelentését sem adtuk meg. Kérjük olvasóinkat, hogy a cikkünkben elmondottak alapján, a bemutatott példák segítségével próbálják meghatározni, és a helyes sorrendben megjelölni az egyes írástípusokat, s – részben ennek alapján – esetleg megfejteni a két írásjegy jelentését is.

Vajon felismerhetők-e?

kancelláriai

bronz

futó

jóslócsont

normál

kispeszt

Az írástípusok összefoglaló
táblázata

jósló csont (jiaguwen)	bronz (jinwen)	kispe csét (xiaozhuan)	kancelláriai (lishu)	fű-írás (caoshu)	normál (egyszerű- sített, hagyományos) (kaishu)	futó-írás (xingshu)	
							kocsi
							ló
							hal
							eső
							hegy
							villám
							szed
							lát

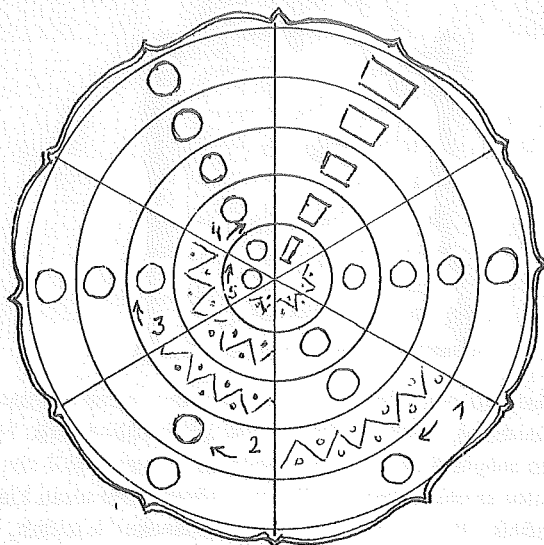
Galla Endre

V.

TÖRÖK NYELVI REJTVÉNYEK

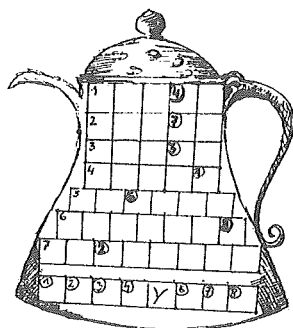
1. A magyar nyelv török jövevényszavait három fő csoportba osztjuk attól függően, hogy mikor kerültek nyelvünkbe. Az első, legjelentősebb csoportba azok a jövevényszavak tartoznak, melyek a honfoglalás előtt, a vándorlások korában, a különböző török népekkel való érintkezések során kerültek nyelvünkbe. Első rejtvényünket ennek a kornak török jövevényszavaiból állítottuk össze. Írja be a megadott magyar szavak mai török megfelelőit. Megfejtésül felülről lefelé olvasva egy magyar törzsfő – feltehetően török eredetű – nevét kapjuk.

1. búza, 2. szántóföld, 3. gyümölcs, 4. bika, 5. gyász

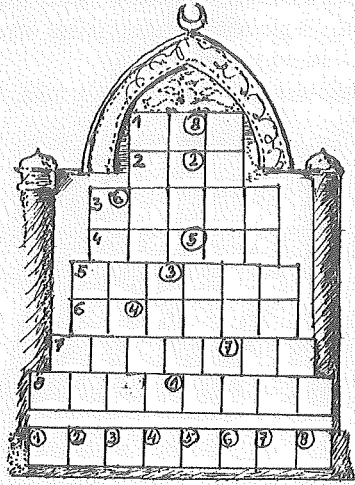
2. Második rejtvényünket a magyar nyelv régi török elemeinek középső rétegéből állítottuk össze, melyek a honfoglalás után a XIV. századig, elsősorban Magyarországra telepített kúnok és besenyők szókészletéből kerültek nyelvünkbe. A megfejtés egy török eredetű magyar helynév.

1. fejsze, 2. zsebkés, 3. tök, 4. ór, 5. örmény, 6. kalauz, 7. buzogány

3. A százötven éves török hódoltság is nyomot hagyott nyelvünkben. Osmántörök jövevényszavaink többsége csak régi írott forrásokban lelhető fel, de számos közülük beépült mai köznyelvünkbe. Ezekből a szavakból összeállított rejtvényünk megfejtése – a számozott betűk sorrendjében – egy mai török város neve, melynek kiemelkedő jelentősége van a magyar történelemben.

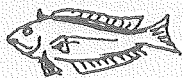
1. méltóságnév, az oszmántörök hadsereg tisztje, 2. zseb, 3. dohány,
4. lisztből készített ragasztó, 5. bogrács, 6. kávé csésze vagy bögre, 7. tarhonya,
8. szattyánbőr

4. A közmondások szerves részei mind az irodalmi, mind a beszélt köznyelvnek. Használatukkal színesebbé, sokszor tömörebbé, kifejezőbbé válik beszédünk. A különböző nyelvekben meglévő azonos közmondások az egymástól távolabb vagy közelebb élő népek azonos szemléletmódját, illetve a történelem során kialakult kulturális kapcsolatokat tükrözik. Itt olyan török közmondásokat közlünk, melyek teljesen megegyeznek a magyar közmondásokkal. Melyek ezek?

1. ürür, yürür.
2. Ne onu
3. -ni, -na göre uzat.

4. **Büyük**

küçük

-i yer.

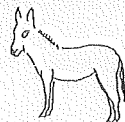

5.

-e altın

vursalar yine

-tir.

6. **Göze**

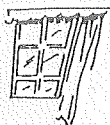
dişe

7.

bir

-dir

-le bakan.

8. **Geçmiş**

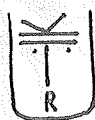
-ra

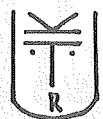
gerekmez.

5. Az alábbi képrejtvényben Magyarországon is ismert két világhírű török személyiség nevét rejtettük el. Kik ők? (török helyesírással)

1.

2.

Összeállította: Kenessey Mária
A rajzokat Saber el-Adly készítette.

Az előző számban megjelent rejtvények megfejtése:

I. Kis arab írástörténet – rejtvényekkel:

(A) Mohamed

(B)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ
اَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِهِ الْکِتٰبَ
وَلَمْ یَجْعَلْ لَهٗ
عِوَجًا فِیْمَا لَیْنَدِرُ بِهَا

Ez a Korán XVIII. (*Barlang*) szúrájának kezdete:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِهِ الْکِتٰبَ وَلَمْ یَجْعَلْ لَهٗ عِوَجًا
فِیْمَا لَیْنَدِرُ بِهَا ((سَا شَدِیْدًا مِّنْ لَّدُنْهُ ۝۰۰۰))

„A könyörületes és irgalmas Isten nevében Dicsőség Istennek, aki kinyilatkoztatta a Könyvet az ő szolgájának, s nem tett bele elhajlást, (hanem) egyenesre [t. i. az igaz útra vezetőként] alkotta meg, azért, hogy figyelmeztessen egy szörnyű csapásra, amely tőle (való) [t. i. a hitetlenek ellen].”

(C)

((وَآخَرٰی تُحِبُّوْنَهَا))
نَصْرٌ مِّنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِیْبٌ
وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِیْنَ / یَا مُحَمَّدُ

Ez a Korán LXI. (*4 sorok*) szúrájának 13. versének részlete: „És egy másik [Kegy is fog érni benneteket Tőle] amit szeretni fogtok, segítség Istentől és közeli győzelem – örvendeztesd meg a jó hírrrel az igazhívőket (ó Mohamed)!”

(D) (i)

والله سبحانه تعالى علم وأحكم والحمد لله
أولا وآخرا وصلّى الله على سيدنا
محمد خاتم الأنبياء والمرسلين وآله

„A dicsőséges és magasságos Isten tökéletesen megtanított (mindent). A dicsőség Istené (minden dolog) kezdetén és végén. Isten áldja meg a mi urunkat, Mohamedet, a próféták és küldöttek pecsétjét és az ő családját.”

(ii)

أَيَا طَعْنَةَ مَا شَيْخٍ كَبِيرٍ يَقْنُ بِلِي
تَفْتَيْتُ بِهَا إِذْ كَرِهَ الشَّكَّةَ أَمْثَالِي
وكان الفند قد كبر وحضر القتال فطعن فارسين مقتربين فرماهما جميعا

„Nemde, mily kitűnően dőf [lándzsájával] egy öreg,
kivénhedt, gyenge férfi!
Megfiatalodtam e dőfés által – jóllehet a hozzám
hasonló [öreg] már kerülnek a fegyvert
(nem szeretik a szúrást).”

Al-Find [a fenti vers költője] ekkor már öreg volt, s mégis részt vett a csatában. Leszúrt két felé közeledő lovagot is, s mindkettőjüket a földre küldte.”

II. Héber kígyórejtvény:

Tóra (a héber Biblia első része)

III. Japán képrejtvények

1. ひろい - せまい
ふかい - あさい
つよい - よわい
かるい - おもい

2. おもい - かるい
おおさい - ちいさい
あがるい - くだるい

3. おとうさんが います。
いんすいが あります。
せんせいが います。
おみせりが あります。

IV. Vajon felismerhetők-e? (Fejezetek a kínai írás történetéből)

1. kocsi, 2. ló, 3. hal, 4. eső, 5. hegy, 6. villám, 7. szedni, 8. látni

Helyreigazítás. Legutóbbi számunk 143. oldalának 6. sorában téves elírás történt. A szövegrészlet helyesen: „...megtüzesített bronzpálcát illeltek.”

Az előző számban megjelent rejtvények összeállítói:

- arab - Dévényi Kinga
héber - Raj Tamás
japán - Székács Eszter

A kínai írástörténetet Galla Endre írta.

Brief Summaries of the Papers

ÁGNES R. VÁRKONYI, FAREWELL AND REMEMBRANCE (HUNGARIAN PUBLIC OPINION ON THE TURKS AT THE TIME OF THE ANTI-TURKISH WAR)

As is pointed out in this paper, it was owing to their unfamiliarity with the adequate research methods that earlier Hungarian historiographers could maintain that there was no response in Hungarian public opinion to the anti-Turkish war's of the Holy League (1683–1699), and that Hungarian society was deaf and indifferent to, and had nothing to say of the most significant change in its early modern history, i.e. the liberation of the part, more than two thirds of the country which had been under Ottoman rule for a century and a half. The author has used and analysed a body of source material totally unknown so far, namely the news letters. At that time there were no newspapers in Hungarian, but news letters had been current for over a century, providing various layers of society with information. The writers of the news letters took their information from various sources, such as stories told by soldiers, merchants, students, or the chit-chat of people overheard at fairs, markets and in inns.

Newsletters written at the time of the recapture of Buda in 1686 are presented and analysed in this paper with methods of the history of mentality. It has been found that even in the remotest parts of the country people were keenly interested in the events of the war, and gave reliable information with regard to the strength and intentions of the Turks, appreciated their defensive campaign, noticing, however, that there was panic in the Turkish-occupied castles in Hungary, and there were grave conflicts between the janissaries and their officers, the Turkish relief forces were undermanned, inadequately armed and undisciplined. Quite obviously the recapture of Buda was publicly regarded as a decisive, and in its consequences irreversible defeat of the Ottoman power, formerly believed to be invincible. The news letters preserved a great number of Turkish words, and contained abundant information about the customs of the Turks staying in Hungary. The style and vocabulary, as also the system of values of these news letters became integrated into Hungarian literary works, e. g. Kelemen Mikes's *Letters from Turkey*.

LAJOS BESE, ON SOME ETHNIC DESIGNATIONS IN THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS II.

In the second part of this study the following ethnic designations were discussed: *Bayayud* (OT *bayagut* 'rich merchant'), as a personal-name, denotes a man's occupation. *Bayid* is a Mo. plural of *Bay*, the name of a Samoyed tribe. *Belgüniüd* is a Mo. plural of OT **Belgü* 'sign' personal-name. *Bögüniüd* is a Mo. plural of OT *bögü* 'sage', probably a personal-name. *Borjigin* is composed of Mo. *borjin* 'hen of the grey wild duck' and the suffix of possession in *-gin*. The ethnic name *Buriyad* is unknown in origin. *Čangsiyud* is a Mo. plural of OT *Čaŋši* 'governor', a proper name. *Činos* meaning 'The Wolfs' is a Mo. clan-name. *Ĵadaran* ~ *Ĵajiran* is a derivative in OT *-n* of Kirg. *Ĵadira-* 'to feel pleasure, to be happy, enjoy'. *Ĵirgin* is a derivative in *-gin* of Kzk. *Ĵir-* 'to tear up, break through'. *Kereyid* is a Mo. plural of OT *Kerey* 'razor', a personal-name. *Küčügüüd* is a Mo. plural of MMo. *Küčügür* 'a kind of field rat', a nickname. *Mangyud* is the same word as the OT *maŋit-* 'to cause to walk, progress'. *Önggüüd* is a Mo. plural of the OT *Öŋi* 'other than', a personal-name. *Qabturγas* is a Mo. plural in *-s* of OT **Qabturγan*, a derivative in *-gan* of OT *qabtur-* 'to order to seize'. *Sökeken* may have two different interpretations: *Sökeken* may be a Mo. plural in *-n* of the OT personal-name **Sökekei*, a derivative in diminutive *-qay* of OT *sök-* 'to break through (an obstacle)'. At the same time, *Sökegen* may also be, as a personal-name, a derivative in *-gan* of OT *sök-*. *Taryud* is a Mo. plural of Mo. *Uruyud* is a Mo. plural of OT *Uruġ* 'seed, kernel', a personal-name.

In sum: the greater part of these ethnic designations are originated from Turkish and Mongol personal-names.

The English version of this paper will be published in *Acta Orient. Hung.* in the near future.

ISTVÁN ZIMONYI, THE STATEMENT OF A MONGOL PRISONER OF WAR DURING THE SIEGE OF KIEV (1240)

The Mongol army led by Batu reached Kiev in 1240. The defenders captured a Mongol soldier and questioned him. His statement was recorded and the Russian annals contain it in different forms.

On the basis of the comparison of these annals the accounts can be divided into three groups. Their discrepancies can be explained supposing that the report represented in the *Ipät'evskaja letopis'* was the original account and the other two versions were compiled from that one.

There are anachronistic data in the original version. After excluding the interpolations and the misinterpretations of the copiers the following account can be reconstructed: They captured a Tatar called Tovrul who gave information about the Mongol army. They were Batu's brothers (in reality only the first is his brother the others are his cousins): Orda, Baydar, Büri, Kaydan, Bečak, Möngke, Güyük who returned and other generals who were not from Batu's family: Sübütey bagatur and Burunday bagatur who took the land of the Bulgars and that of Suzdal.

The order of names of the Čengisid princes follows the sniority system with exception of Mōngke and Gūyūk. Other sources (Secret History of the Mongols, Juwainī, Rashīd al-Dīn etc.) recorded that Ögödey ordered Mōngke and Gūyūk to return before the siege of Kiev. Therefore their names were put to the end of the list and the verb return refers to both.

Finally the forms of the Mongol names in the Russian annals were studied. It can be concluded that a Qipchaq interpreter translated the statement of the Mongol prisoner into Russian.

PÁL MIKLÓS, CHINESE ARTS (THE PERMANENT EXHIBITION OF THE RÁTH-MUSEUM)

The reopened Ráth-Museum – the one-time residence of the great collector and Maecenas, György Ráth, 1829–1905 – at 1987 gave place to the collections of the F. Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts: the Chinese Collection is exhibited on the ground-floor, the Japanese Collection is arranged on the first floor. The author – former director of the Museum and organizer of the Chinese exhibition – summarizes in his article the history of the Museum: how the collections were developed on the base of the foundation of the magnanimous collector Francis Hopp (about 5000 pieces) by the Hungarian collectors (and art-dealers, working on the Far-East), what was the contribution of the Hungarian scholars (the first and second directors of the Museum, i. e. Zoltán *Felvinczi Takács* and Tibor *Horváth*) and of the Hungarian State after 1945 to the museum-work. The author constate that the Chinese Collection (about 9000 items), by its chef-d'oeuvres (nephrites, bronzes and stone-figures of the medieval centuries) and by the enormously richness in historically and culturally interesting pieces (ceramics, cloisonnés, wood-carvings, lacquer-wares etc.), has an important place between the Middle-European collections: it is a relatively complete Chinese collection. And the Museum is lonely in this region having two independent buildings and permanent exhibitions in the Hopp-Museum and in the Ráth-Museum.

Finally, the author analyses some recently acquired (or recently rediscovered) pieces of the Chinese collection, which merited the new interpretation by the new discoveries or by the recent informations of the Chinese archeology.

ISSN 0133-4778

Engedélyszám: 54 863

A kiadásért felel: Bethlenfalvy Géza

Készült az Ipari Informatikai Központ nyomda főosztályán (Bp. IV., Berda József u. 12.) 88.228

Felelős vezető: Haraszti Győző

A Keletkutatás megrendelhető és előfizethető a Kőrösi Csoma Társaság titkárságán

1064 Budapest, Izabella u. 46. III. em. 304.